Jon Elster

SOCIALINIŲ MOKSLŲ ELEMENTAI

ALK
VAGA

Jon Elster

SOCIALINIŲ MOKSLŲ ELEMENTAI

Jon Elster

SOCIALINIŲ MOKSLŲ ELEMENTAI

Iš anglų kalbos vertė
AUKSĖ MARDOSAITĖ

ALK / *VAGA*

UDK 30 3
El-179

Versta iš:
Jon Elster
NUTS AND BOLTS FOR THE SOCIAL SCIENCES.
Cambridge University Press. Cambridge, 1989

This edition published with the support
from the Open Society Fund-Lithuania,
from the CEU Translation Project
of the Open Society Institute-Budapest

Knygos leidimą finansavo Atviros Lietuvos fondas ir
Atviros visuomenės institutas Budapešte
(Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

ISSN 1392-1673
ISBN 5-415-01487-X

© Jon Elster
© Vertimas į lietuvių kalbą,
Auksė Mardosaitė, 2000
© Leidykla VAGA, 2000

TURINYS

Pratarmė ir padėkos 7

Pirma dalis. ĮVADAS

I. Mechanizmai 9

Antra dalis. ŽMONIŲ VEIKLA

II. Norai ir galimybės 17
III. Racionalus pasirinkimas 24
IV. Kada racionalumas nepritaikomas 32
V. Trumparegystė ir toliaregystė 42
VI. Egoizmas ir altruizmas 51
VII. Jausmai 59
VIII. Natūrali ir socialinė atranka 68
IX. Patvirtinimas 77

Trečia dalis. SĄVEIKA

X. Nenumatyti padariniai 84
XI. Pusiausvyra 93
XII. Visuomenės normos 104
XIII. Kolektyvinė veikla 114
XIV. Derybos 124
XV. Visuomenės institucijos 134
XVI. Socialinės permainos 146

Bibliografinė apžvalga 158

Asmenvardžių rodyklė 167

Pratarmė ir padėkos

Prieš daugelį metų skaičiau apie devyniolikto amžiaus vokiečių matematiko Felixo Kleino knygą *Pažangus požiūris į elementarią matematiką*. Tos knygos nesu skaitęs, bet man atmintyje įstrigo jos pavadinimas. Manosios knygos paantraštė tikriausiai galėtų būti *Pažangus požiūris į elementarius socialinius mokslus*.

O gal turėtų būti atvirkščiai – elementarus požiūris į pažangius socialinius mokslus? Tokiu atveju pavyzdys man galėtų būti trumpa puiki Richardo Feynmano knyga *KED*, įvadas į kvantinę elektrodinamiką, skirta daugeliui skaitytojų. Palyginimas nėra toks pretenzingas, kaip gali pasirodyti. Feynmano gebėjimas prieiti prie reikalo esmės išvengiant techninių detalių, bet laikantis tikslumo, mokslo istorijoje turbūt nepralenktas ir bent man nepasiekiamas. Antra vertus, elektrodinamika yra kur kas slėpiningesnė nei kuri kita čia aptariama tema. Tad, atsižvelgiant į visa tai, gal ir mano dėstymas skaitytojui atrodys toks pat suprantamas.

Šios knygos tikslą rodo antraštė: supažindinti skaitytoją su priežastiniais mechanizmais, kurie yra pagrindiniai socialinių mokslų elementai. Nors ši knyga – ne įrankių komplektas „pasidaryk pats", tolesnėms studijoms ji gali padėti kaip komplektas „pasiskaityk pats". Skaitytojas turėtų būti akylas skyriuje „Patvirtinimas", tą dalyką aš menkai išmanau, bet jis toks svarbus, kad jo praleisti negalima. Viliuosi, jog ten aš neklystu, bet geriau apie tai išmanantiems žmonėms tas skyrius gali pasirodyti paviršutiniškas.

Pora žodžių apie stilių. Stengiausi netuščiažodžiauti ir nekartoti to, kas akivaizdu, sąžiningai prisipažinti dėl neišvengiamų supaprastinimų, rašyti paprastai ir nesigriebti žargono, gerbti tiek skaitytojo išprusimą, tiek neišmanymą. Pasitelkiu pavyzdžių, diagramų, laikausi nespecifinio aiškinimo, nes – išskyrus vieną išimtį – nemanau, jog daugiau ko reikėtų. Toji išim-

tis – skyrius apie sandėrių sudarymą, ir jis tiek turi bendra su šiuolaikiniu moksliniu tyrimu, kiek vaiko piešinys su fotografija. Viliuosi, jog kiti skyriai yra nelyginant impresionistiniai paveikslai, kuriuose šviesa ir šešėliai atperka ryškumo stoką.

Daugybė išnašų atlieka kelias funkcijas. Visų pirma jos primena, jog tie klausimai yra daug sudėtingesni, nei gali atrodyti iš pagrindinio teksto. Arba jos nurodo sąsajas tarp skyrių, kurios antraip galėtų būti nepastebėtos, arba jose aptariami paradoksai bei keistenybės, mėgstami socialinių mokslų atstovų, kartais net pernelyg.

Elster vokiškai reiškia „šarka" – tas, kuris vagia svetimus sidabrinius daiktus. Kadangi šioje knygoje neminimi, nenurodomi kitų žmonių darbai, gali atrodyti, jog visos idėjos joje yra vien mano. Pridedami bibliografiniai šaltiniai turėtų iš dalies išsklaidyti tokį įspūdį, iš dalies pagelbėti kaip gairės tolesnėms studijoms.

Kaip ir kelioms kitoms mano knygoms, šiai pradžią davė paskaitos Čikagos universitete. Esu dėkingas savo studentams, kad, pajutę kokią dviprasmybę, nenuoseklumą ar klaidą, priremdavo mane prie sienos. Be to, dėkoju George'ui Ainslie'ui, Ingrid Creppell, Stephanui Holmesui, Arthurui Stinchcombe'ui ir Cassui Sunsteinui už ankstesnio knygos varianto komentarus.

PIRMA DALIS

ĮVADAS

I

Mechanizmai

Šioje knygoje daugiausia dėmesio kreipiama į *mechanizmų aiškinimą*. Joje siūloma visa dėžė įrankių – varžtų, sraigtų, veržlių ir krumpliaračių, – kuriais galima naudotis aiškinant gana sudėtingus socialinius reiškinius.

Socialiniai mokslai, kaip ir kiti empiriniai mokslai, stengiasi paaiškinti dvejopus reiškinius: įvykius ir faktus. George'o Busho išrinkimas prezidentu yra įvykis. Kad dauguma rinkėjų balsavo už respublikonus, yra faktas arba susiklosčiusi padėtis. Iš pradžių nėra aišku, kas svarbiau – įvykiai ar faktai. Busho pergalę visai įtikinamai galima aiškinti respublikonų dauguma. Ne mažiau įtikinamai galima aiškinti, jog respublikonų dauguma buvo rezultatas grandinės įvykių, apie kiekvieną kurių kiekvienas rinkėjas susidarė savo nuomonę. Antrasis požiūris svarbesnis: logiška įvykius aiškinti pirmiau nei faktus. Faktas yra momentinė įvykių tėkmės nuotrauka arba viena iš šūsnies tokių nuotraukų. Socialiniuose moksluose pradiniai įvykiai yra tam tikri žmonių veiksmai, tarp jų ir protinė veikla, tarkime, nuomonės susidarymas.

Paaiškinti įvykį, vadinasi, pasakyti, kodėl jis nutiko. Paprastai ir visuomet galiausiai[1] nurodomas ankstesnis įvykis kaip priežastis mums rūpimo paaiškinti įvykio, o drauge paaiškinamas priežastinis mechanizmas, siejantis tuos du įvykius. Štai paprastas paradigminis pavyzdys. Mums rūpi sužinoti, kodėl kas nors pakeitė nuomonę apie darbą, kurio anksčiau labai geidė ir kuris dabar jo visiškai nedomina. Aiškinimas susideda iš

[1] Kartais aiškinant įvykius nurodoma, kas nutiko ne anksčiau, o vėliau. Jei tokie aiškinimai pagrįsti, galiausiai jie atitinka pagrindinį modelį. Ši tema toliau aptariama VIII ir IX skyriuose.

dviejų elementų. Pirma, prieš pakeisdamas nuomonę žmogus sužinojo neturįs galimybių gauti tą darbą. Antra, čia veikia priežastinis *mechanizmas*, dažnai vadinamas pažintinio neatitikimo mažėjimu (pažintinio disonanso redukcija), kai žmonės liaujasi geidę to, ko negali gauti, kaip antai pasakėčioje apie lapę ir rūgščias vynuoges. Sudėtingesnis įvykis būtų vidutinio terminuoto darbo laiko mažėjimas. Ankstesnis įvykis būtų priimtas įstatymas, kuriuo reikalaujama iš darbdavių duoti darbo garantijas visiems išdirbusiems ilgiau, tarkime, nei dvejus metus. Priežastinis mechanizmas būtų racionalus darbdavių prisitaikymas prie įstatymo, nes jiems naudinga atleisti darbininkus prieš pat pasibaigiant dvejų metų laikotarpiui.

Teiginių, padedančių paaiškinti įvykį, reikia nepainioti su daugybe kitokio pobūdžio teiginių. Visų pirma reikia skirti priežastinius aiškinimus ir tikrus priežastinius teiginius. Negana nurodyti priežastį: reikia pateikti priežastinį mechanizmą ar bent jį pasiūlyti. Kasdienėje kalboje, istoriniuose raštuose ir daugelyje socialinių mokslo tyrimų šis mechanizmas nėra išsamiai išnagrinėtas. Jis nurodomas tik kaip apibūdinama priežastis. Kiekvieną įvykį galima įvairiai apibūdinti. Pasakojamuosiuose aiškinimuose galioja nerašyta taisyklė, kad apibūdinamos tik su įvykiu tiesiogiai susijusios priežastinės savybės. Jei sakoma, kad žmogus mirė suvalgęs pagedusio maisto, mes pamanome, jog mechanizmas – apsinuodijimas maistu. Jei sakoma, kad žmogus mirė suvalgęs maisto, kuriam buvo alergiškas, pamanome, jog mechanizmas – alerginė reakcija. Tarkime, jis iš tiesų mirė apsinuodijęs maistu, tačiau tam maistui, omarui, be to, buvo alergiškas. Tvirtinimas, kad žmogus mirė suvalgęs maisto, kuriam buvo alergiškas, būtų teisingas, bet klaidinantis. Įpirštų mintį ne apie tą priežastinį mechanizmą. Tvirtinimas, kad jis mirė suvalgęs omaro, būtų teisingas, bet neišsamus. Nesukeltų minties apie jokį priežastinį mechanizmą ir labai nedaug mechanizmų atmestų. Iš tikrųjų bet kas galėtų būti tikrasis mechanizmas – žmogus galėjo būti suvažinėtas automobilio ar perskrostas kulkos, jeigu abiejų šių įvykių priežastis – jo suvalgytas omaras.

Antra, priežastinių aiškinimų reikia nepainioti su teiginiais apie sąsajas. Kartais galime pasakyti, kad po tam tikro įvykio

būtinai arba paprastai būna kitas įvykis. Tačiau negalime teigti, jog pirmo tipo įvykiai nulemia antro tipo įvykius, nes esama dar vienos galimybės: abu įvykiai gali būti bendras trečio įvykio padarinys. Apsvarstykime atskleistą reiškinį, jog vaikai, priteisti tėvo ar motinos globai, nukenčia labiau nei vaikai, kurių tėvai patys sutaria, kuris juos globos. Galbūt tas skirtumas atsiranda dėl teismo proceso, kuris vaikams skaudus ir diegia kaltės jausmą. Tačiau galimas daiktas, kad ginčai dėl vaiko globos iškyla tuomet, kai tėvai vienas kitam labai priešiškai nusiteikę, o tokių tėvų vaikai paprastai būna nelaimingesni. Turėtume pamatuoti vaiko kančias prieš ir po skyrybų, kad įžvelgtume skirtumą tarp tų dviejų aiškinimų.

Štai sudėtingesnis tokio dviprasmiškumo pavyzdys, tiesą sakant, mano mėgstamas. Knygoje *Apie demokratija Amerikoje* Alexis de Tocqueville'is nagrinėja tariamą priežastinį ryšį tarp vedybų iš meilės ir nelaimingo vedybinio gyvenimo. Jis nurodo, jog tokio ryšio esama tik tose visuomenėse, kuriose tokios vedybos – išimtis, o tėvų sutariamos vedybos – taisyklė. Tik užsispyrę žmonės eitų prieš srovę, o vedybinis dviejų užsispyrusių žmonių gyvenimas vargu ar gali būti labai laimingas[2]. Be to, į einančius prieš srovę, nepalankiai žiūri aplinkiniai ir pirmieji darosi dar piktesni, nelaimingesni. Iš šių argumentų pirmasis paremtas nepriežastine vedybų iš meilės ir nelaimingumo sąsaja. Antrasis nurodo tikrą priežastinį ryšį, nors ir ne tą, kurį turėjo galvoje vedybų iš meilės kritikai, o būtent jiems Tocqueville'is taikė savo argumentus. Vedę iš meilės būna nelaimingi tik tokioje aplinkoje, kurioje tokie atvejai išimtiniai. Biologai tokius padarinius vadina „priklausomais nuo dažnio". Šią sąvoką aš aptariu XI skyriuje.

Trečia, priežastinių aiškinimų reikia nepainioti su teiginiais apie būtinybę. Paaiškinti įvykį, vadinasi, pasakyti, kodėl jis atsitiko *taip*, kaip atsitiko. Faktas, kad jis galėjo ir kitaip atsitikti ir būtų kitaip atsitikęs, jei nebūtų atsitikęs taip, kaip atsitiko,

[2] Čia „trečiasis veiksnys" yra ne įvykis, o būdo bruožas – užsispyrimas. Tačiau tam, kad paaiškintume būdo bruožą, turėtume remtis (genetiniais ir socialiniais) įvykiais. Tai pailiustruoja anksčiau pareikštą nuomonę, kad įvykio pirmumas prieš faktą galų gale pripažįstamas, bet ne tuojau pat.

būtų nei į tvorą, nei į mietą. Tarkime, žmogus serga nepagydoma vėžio forma, nuo kurios per metus tikrai mirs. Tačiau jis žūva automobilio katastrofoje. *Norint paaiškinti*, kodėl jis mirė tuo metu, beprasmiška sakyti, kad per tą laiką jis turėjo mirti, nes jam buvo vėžys. Jei mes tik tiek žinotume apie tą atvejį, jog buvo prasidėjęs vėžys, taip pat žmonių, sergančių tokia vėžio forma, gyvenimo trukmę ir apie to žmogaus mirtį, tai padarytume visai įtikinamą išvadą, kad jis mirė nuo vėžio. Turime ankstesnį įvykį ir priežastinį mechanizmą – jo pakanka, kad būtų nulemtas paskesnis įvykis. Bet tas mechanizmas nebūtinas: jam už akių galėjo užbėgti kitas mechanizmas. Mums reikia daugiau žinių, kad išsiaiškintume, kaip iš tiesų buvo. Ieškojimams galo nėra: iki pat paskutinės sekundės kas nors galėjo užbėgti vėžiui už akių. Tačiau kuo daugiau žinome, tuo labiau tikime turį teisingą paaiškinimą[3].

Dvi ką tik mūsų aptartos problemos atskleidžia gerai žinomos mokslinio aiškinimo teorijos, kurią pasiūlė Carlas Hempelas, trūkumą. Jis teigia, jog aiškinimas prilygsta aiškinamo įvykio loginei dedukcijai, jei prielaidomis laikomi bendri dėsniai ir teiginiai apie pradines sąlygas. Vienas prieštaravimas būtų tas, kad bendri dėsniai gali rodyti koreliaciją, o ne priežastingumą. Kitas – dėsniams, netgi priežastiniams, gali užbėgti už akių kiti mechanizmai. Štai kodėl aš čia pabrėžiu mechanizmus, o ne dėsnius. Tai nėra stipri filosofinė prieštara. Priežastinio mechanizmo koreliacijų būna tik tam tikras skaičius. Kiekvieną saitą reikės apibūdinti bendru dėsniu, šia prasme „juodąja dėže", apie kurios vidinius prietaisus bei varžtelius mes vis dar nieko neišmanome. Tačiau ką pabrėžti svarbu praktiniams socialinių mokslų darbuotojams. Telkiant dėmesį į mechanizmus, nustatomas dinaminis mokslinio aiškinimo aspektas; tai akstinas pateikti labiau išgrynintus aiškinimus.

[3] Priežastinę prevenciją reikėtų skirti nuo pernelyg didelės priežastinės determinacijos. Pastarosios pavyzdys galėtų būti žmogus, į kurį tuo pačiu metu pataiko dvi kulkos, nors vienos būtų pakakę, kad jis žūtų. Priežastinės prevencijos pavyzdys galėtų būti žmogus, į kurį pataiko viena kulka ir jis pargriūva taip išvengdamas antros kulkos, o nuo šios būtų žuvęs.

Ketvirta, priežastinių aiškinimų reikia nepainioti su pasakojimu. Tikrame aiškinime pagrindžiama, kas atsitiko taip, kaip atsitiko. O pasakojime išdėstoma, kas atsitiko, kaip galbūt atsitiko (ir tikriausiai atsitiko). Ką tik įrodinėjau, jog tikri aiškinimai skiriasi nuo dėstymo, kas turėjo atsitikti. Ši mintis gali pasirodyti banali ar keista. Nejau kam nors gali šauti į galvą pateikti perdėm spėjimais grįstą įvykio aiškinimą? Ar šitokio pobūdžio spėlionėse esama mokslo? Atsakymas būtų – taip, bet mokslo paskirties nedera painioti su aiškinimų paskirtimi.

Pasakojime gali būti naujų, glaustų aiškinimų. Tarkime, kas nors tvirtina, jog pasiaukojimas ar pagalba kitiems – tai įtikinamas įrodymas, kad ne visi veiksmai savanaudiški, arba jog emocionalus elgesys įtikinamai įrodo, kad ne visi veiksmai racionalūs[4]. Galėtume padaryti išvadą, kad yra trys labai skirtingos elgesio formos: racionalus ir savanaudiškas elgesys, racionalus ir nesavanaudiškas bei iracionalus. Dėl glaustumo, būdingo tikram mokslui, būtume linkę suabejoti šiuo požiūriu[5]. Ar kartais padėti kitiems nebūtų pravartu? Ar kartais nebūtų racionalu pasiduoti emocijoms? Ieškant teisingo atsakymo, pirmas žingsnis būtų papasakojant *įtikimą istoriją* parodyti, kaip šios galimybės būtų realizuotos. Pavyzdžiui, galimas daiktas, jog žmonės padeda kitiems tikėdamiesi, kad jiems bus tuo pačiu atsimokėta, arba jog žmonės supyksta, nes šitaip pasiekia, ko nori. Pasakojant kokią nors istoriją, galima metafizinę problemą paversti tokia, kurią galima empiriškai tirti. Dabar svarbu, ar teisingos tos istorijos prielaidos, o ne ar galima, ar negalima vienokį reiškinį paaiškinti remiantis paprastesniu.

Vis dėlto pasakojimas gali būti žalingas, jeigu jis klaidingai palaikomas tikrovišku. Socialiniams mokslams svarbi mintis, jog „viskas atlieka kokią nors funkciją". Netgi elgesį, kuris atrodo kenksmingas ir netinkamas, derėtų parodyti kaip naudin-

[4] Gerai žinomą pavyzdį iš kitos srities pateikia daugelis biologų, kurie tvirtina, kad gyvų organizmų turbūt neįmanoma paaiškinti vien cheminėmis ir fizinėmis teorijomis.

[5] Tačiau realizmo pojūtis, kuris taip pat būdingas tikram mokslui, turėtų mus pasergėti nuo supaprastintos tendencijos manyti, jog bus sėkmingos visos redukcionistinės pastangos.

gą, be to, paaiškinti jo naudingumą. Mokslininkai dažnai griebiasi pasakojimo, norėdami atskleisti funkciją ir naudingumą. Tam jie turi nemažai priemonių. Nors dabar elgesys nėra optimalus, gal toks buvo praeityje kitokiomis aplinkybėmis. Elgesys, kuris pavieniui nėra optimalus, gal yra svarbi optimalaus sudėtinio sprendimo dalis. Kas netinka individui, galbūt gera visuomenei. Turint išradingumo – o daugelis mokslininkų jo nestokoja, – *visuomet* galima papasakoti istoriją viską apverčiant aukštyn kojom. Bet kad viskas iš tikrųjų taip yra, bus įrodyta tik tiek, kiek Kiplingo knygoje *Šiaip apsakymai*, kurioje aiškinama, iš kur leopardo dėmės ar etiopo kūno spalva.

Galiausiai priežastinius aiškinimus reikia skirti nuo numatymo. Kartais galime paaiškinti negalėdami numatyti, o kartais numatome negalėdami paaiškinti. Tiesa, daugeliu atvejų remdamiesi viena teorija galime padaryti ir viena, ir kita, bet, mano manymu, socialiniuose moksluose tai veikiau išimtis negu taisyklė.

Kad suprastume, kodėl kartais galime paaiškinti, nors nepajėgiame numatyti, vėl prisiminkime pažintinio neatitikimo mažėjimą (pažintinio disonanso redukciją). Daugelį žmonių šis mechanizmas veikia drauge su grynai priešingu mechanizmu, matomu iš tokių paprastų posakių kaip „Gerai ten, kur mūsų nėra" ir „Draudžiamas vaisius skanesnis". Kartais atrodo, jog žmonės nori būti nelaimingi, jei užsimano aiškiai nepasiekiamų dalykų vien todėl, kad jie nepasiekiami. Aptverkite žmogų tvora, ir jis tuoj pat įsigeis išeiti už jos, nors pirma net tokios minties neturėjo. Kiek man žinoma, nėra teorijų, kurios mums paaiškintų, kada vienas iš šių mechanizmų pradės veikti. Vienam iš jų pradėjus veikti, iškart jį atpažįstame ir todėl galime paaiškinti jo sukeliamą elgesį. Tačiau tikrai numatyti, kada jis pradės veikti, negalime.

Ši mintis bus suprantamesnė iš kito pavyzdžio. Kai žmonės stengiasi apsispręsti, ar dalyvauti kokiame nors bendrame renginyje, tarkime, rinkti vejoje šiukšles ar balsuoti nacionaliniuose rinkimuose, jie dažnai žvalgosi, kaip daro kiti. Kai kurie šitaip galvoja: „Jeigu dauguma dalyvauja, man taip pat dera prisidėti, bet jeigu jie nedalyvauja, man irgi neprivalu". Kiti samprotaus visiškai priešingai: „Jeigu dauguma dalyvauja,

man nebūtina prisidėti. Jei tik nedaugelis dalyvauja, man juo labiau privalu prisidėti". Tiesą sakant, daugumai asmenų būdingi šie abu psichiniai mechanizmai, ir iš anksto sunku pasakyti, kuris jų vyraus.

Kartais sakoma, jog išmintingos tiesos priešingybė yra kita išmintinga tiesa[6]. Socialiniai mokslai pateikia daug šios išmintingos tiesos iliustracijų. Jie gali išskirti tendencijas, polinkius bei mechanizmus ir atskleisti juose glūdinčias užuomazgas vienokio ar kitokio elgesio, kuris dažnai būna netikėtas ir nenujaučiamas. Rečiau jie gali nurodyti būtinas ir patenkinamas sąlygas, kad pradėtų veikti įvairūs mechanizmai. Tai dar viena priežastis, kodėl reikia pabrėžti labiau mechanizmus nei dėsnius. Dėsniai paprastai esti bendri ir nenurodo išimčių. Nėra tokio dėsnio, pagal kurį „jeigu *p*, tuomet kartais *q*"[7]. Mechanizmas, priešingai, nepretenduoja į visuotinumą. Nustatę mechanizmą, pagal kurį *p* veda į *q*, sužinome daugiau, nes prie mūsų veikimo būdų prisideda naujas elementas.

Ir priešingai, galime numatyti, nors nepajėgiame paaiškinti. Jei numatoma, kad kokia nors prekė bus mažiau perkama jos kainai pakilus, nėra reikalo kurti hipotezių apie pirkėjų elgesį. Kad ir kokios individualaus veikimo paskatos – racionalios, tradicinės ar šiaip atsitiktinės, – mes galime numatyti, jog žmonės tų prekių pirks mažiau vien todėl, kad mažiau įpirks. Čia veikia keli mechanizmai, neišvengiamai duodantys tą patį rezultatą, tad prognozuojant nėra svarbu, kuris jų lemiamas. Tačiau norint paaiškinti mechanizmas svarbu. Jis padeda suprasti, o numatymas – daugių daugiausia[8] – reguliuoti.

[6] „Priešingybę" reikia suprasti veikiau vidinio nei išorinio neigimo prasme. Teiginio „Žmonėms patinka labiau tai, ką jie įstengia turėti, nei tai, ko neįstengia turėti", vidinis neigimas būtų „Žmonėms patinka labiau tai, ko jie neįstengia turėti, nei tai, ką įstengia". Abu šie teiginiai atskleidžia teisingas bei svarbias įžvalgas. Išorinis pirmojo teiginio neiginys, kad „Žmonėms nepatinka labiau tai, ką jie įstengia turėti, negu tai, ko neįstengia", yra tiesiog teiginys, nerodantis jokių svarbesnių įžvalgų.

[7] Nors Sidney Morgenbesseris kaip „pirmąjį žydų logikos dėsnį" nurodo: jeigu *p*, kodėl ne *q*?

[8] „Daugių daugiausia" dėl priežasčių, aptariamų II skyriuje.

Norint prognozuoti, skirtumai tarp sąsajų, būtinybės ir paaiškinimų tampa beprasmiški. Jei vieno ir kito pobūdžio įvykiai dėsningai kartojasi, nesvarbu, ar jie kartojasi dėl tarp jų esančio priežastinio ryšio, ar yra bendras trečios priežasties rezultatas. Abiem atvejais vieno pobūdžio įvykiu galime remtis numatydami, kada nutiks kito pobūdžio įvykis. Niekas netiki, jog pirmieji mirtinos ligos požymiai nulemia būsimą mirtį, tačiau jais nuolatos remiamasi ligą prognozuojant. Žinodami, kad žmogus serga nepagydoma vėžio forma, galime numatyti, kada jis mirs, ir nesvarbu, ar jis iš tikrųjų miršta nuo vėžio.

ANTRA DALIS

ŽMONIŲ VEIKLA

II

Norai ir galimybės

Pradinis visuomenės gyvenimo elementas yra individuali žmogaus veikla. Norėdami paaiškinti visuomenės institucijas ir socialinius pokyčius, turime parodyti jų atsiradimą kaip individų veiklos ir sąveikos padarinį. Toks požiūris, dažnai vadinamas metodologiniu individualizmu, mano nuomone, yra banaliai teisingas. Tačiau daugelis mano kitaip, ir į kai kuriuos jų argumentus bus atkreiptas dėmesys XV skyriuje. Dabar noriu pabrėžti, jog individualią veiklą reikia paaiškinti[1].

Veiklą paprasčiausiai paaiškinti būtų galima žiūrint į ją kaip į galutinį dviejų nuoseklių filtruojamųjų operacijų rezultatą. Pradėkime nuo aibės įvairiausios teoriškai galimos veiklos, kurios galėtų imtis individas. Pirmas filtras susideda iš visų fizinių, ekonominių, teisinių bei psichologinių *suvaržymų*, su kuriais susiduria individas. Veikla, nesikertanti su šiais suvaržymais, sudaro jo *galimybių aibę*. Antras filtras yra mechanizmas, nustatantis, kuri veikla iš tos galimybių aibės bus iš tiesų pasirinkta. Šioje knygoje svarbiausi aptariami mechanizmai yra racionalus pasirinkimas (III skyrius) ir socialinės (visuomenės) normos (XII skyrius)[2]. Dabar aš apsistosiu ties pasirinkimo nu-

[1] Terminas „individualus" bus vartojamas platesne prasme, į kurią taip pat įeina tie, kurie daro kolektyvinius sprendimus – įmonės ar vyriausybės (žr. XV skyrių).

[2] Kas nors gali nuginčyti, kad socialinės (visuomenės) normos įeina į suvaržymus, su kuriais susiduria individas. Mano įsitikinimu, verčiau reikėtų suvaržymus įsivaizduoti kaip ryškų skirtumą tarp to, kas įmanoma ir kas ne. Žmogus negali išleisti daugiau, nei turi pajamų, negali sustabdyti žemės traukos jėgos ar balsuoti ne tada, kai vyksta rinkimai. Bet jis gali pažeisti normą – avėti rudus batus su vakariniu kostiumu arba normą už paslaugą atsilyginti paslauga.

lemtais mechanizmais ne tik todėl, kad taip bus lengviau dėstyti, bet dar ir dėl to, jog, mano manymu, jie esmingesni nei normų nulemti mechanizmai.

Šiuo požiūriu veiksmai yra aiškinami galimybėmis bei norais – tuo, ką žmonės gali daryti, ir tuo, ką nori daryti. Paprastas pavyzdys būtų pirkėjo elgesys. Jei aš einu į parduotuvę, turėdamas kišenėje dvidešimt dolerių ir tvirtai nusprendęs juos išleisti (jie man kišenėje dega), galiu rinktis tik tokias prekes, už kurias išgalėsiu sumokėti. Kurias iš tų prekių iš tiesų pirksiu, priklauso nuo mano norų, pomėgių ir troškimų. Nusikalstamas elgesys būtų sudėtingesnis pavyzdys. Teisinių suvaržymų tikslas – ne padaryti taip, kad nusikalstami veiksmai būtų neįmanomi, o kad jie neapsimokėtų. Be šių suvaržymų nebaudžiama vagystė būtų viena iš mano galimybių. Jei suvaržymų yra, turiu rinktis tarp nebaudžiamo, įstatymui paklūstančio elgesio ir rizikingos vagystės. Tai priklauso nuo neabejotinos naudos ir galimo pralaimėjimo kitaip pasielgus, ir kadangi naudos iš vagystės turiu tuoj pat ir neabejotinai, o pralaimėjimas bus vėliau ir nebūtinai, tai priklausys nuo mano požiūrio į riziką ir nuo to, kuris laikas man svarbesnis – ankstesnis ar vėlesnis[3].

Nemažą socialinių mokslų dalį sudaro itin įmantrios variacijos galimybių bei norų tema. Pasistengsiu susisteminti šią painią praktinę įvairovę. Tuomet galėsiu aptarti keletą priežasčių – rimtų ir nelabai rimtų, – kurias žmonės pateikia įrodinėdami, kad galimybės yra svarbesnės negu norai.

Visų pirma turime pažymėti, jog ne visuomet būtina remtis galimybėmis ar norais. Kai kada suvaržymai būna tokie griežti, jog antrajam filtrui nėra kur įsiterpti. Galimybių aibė sumažėja iki vienintelio veiksmo, kurį aiškinant pasirinkimas (ar normos) netenka vaidmens[4]. Ir turtingieji, ir vargšai gali nakvoti po Pa-

[3] Be to, nuo vagystės mane gali sulaikyti įsisąmonintos socialinės normos, net jei nėra pavojaus būti susektam ir nubaustam.

[4] Esama socialinės teorijos mokyklų, dažnai vadinamų „struktūralistinėmis", kurios teigia, jog visi elgesio aiškinimai įgyja tokį pavidalą. Pavyzdžiui, marksistai dažnai įrodinėja, kad aplinkybės priverčiančios darbininkus parduoti savo darbą kapitalistams, o pastaruosius konkurencija verčianti išnaudoti

ryžiaus tiltais, bet vargšai neturi kitokios galimybės[5]. Be to, būna atvejų, kai antrojo filtro pobūdis nedaro poveikio rezultatams. Kaip pažymėta I skyriuje, tas faktas, kad žmonės (apskritai) kokių nors prekių perka mažiau, jų kainai padidėjus, gali būti paaiškintas nepriklausomai nuo motyvų, skatinančių žmones (kaip individus) pirkti jų ar nepirkti. Jeigu jų pajamos yra tokios pat, jie tų prekių pirks mažiau vien todėl, kad mažiau jų įpirks.

Aiškindami žmonių elgesį, mokslininkai nesutaria, ar svarbiau norai, ar galimybės. Kai kurie ekonomistai įrodinėja, jog visų žmonių pomėgiai ir troškimai iš esmės vienodi; skiriasi tik galimybės. Nors mokslininkai paprastai būna užkietėję racionalaus pasirinkimo teorijos šalininkai, paradoksalu, bet jie linkę įrodinėti, jog pasirinkimas beveik nieko nereiškiąs, nes elgesio skirtumus reikią aiškinti skirtingomis galimybėmis. Tačiau dauguma socialinių mokslų atstovų įsitikinę, jog žmonės skiriasi ne tik savo galimybėmis, bet ir norais, ir šis požiūris man atrodo akivaizdžiai teisingas ir jo nereikia toliau įrodinėti.

Tačiau ypatingais atvejais yra dėl ko pasiginčyti. Istorikai siūlo du skirtingus paaiškinimus, kodėl antikos ar pietinių Amerikos valstijų vergovinėse visuomenėse buvo mažai investicijų. Kai kurie nurodo, jog vergvaldžių investicijoms stigo galimybių. Vergai su savo įrankiais taip prastai elgėsi, kad investuoti į mechanizuotą gamybą nebuvo aktuali būtinybė. Kitų manymu, vergvaldžiams stigo paskatų investicijoms, nes jie mėgo prabangų bei prašmatnų gyvenimą. Panašių ginčų galima rasti pedagoginėje sociologijoje. Ar vaikai iš darbininkų šeimų anksti meta mokyklą todėl, kad neturi iš ko toliau mokytis ar todėl, kad jų vertybės skiriasi nuo vidutinio gyventojų sluoksnio vaikų? Šių klausimų negalima išspręsti remiantis metodologija. Tuos atvejus reikia nagrinėti iš eilės, kreipiant dėmesį į

darbininkus. Kad įžvelgtume tokio argumento ydingumą, užtenka pažymėti, jog niekas neverčia būti kapitalistu: visuomet yra pasirinkimo teisė tapti darbininku.

[5] Dar galėtų būti neįprastas pasirinkimas, po kuriuo tiltu vargšui nakvoti. Mintis gana paprasta: galimybių aibė retai sumažėja iki tikrai vienintelės fizinės galimybės.

empirinius duomenis. Vis dėlto dažnai, tačiau klaidingai, jie pateikiami kaip metodologiniai klausimai.

Galimybės vienu atžvilgiu esmingesnės negu norai: jas lengviau pastebėti ne tik socialinių mokslų, bet ir kitiems visuomenės atstovams. Pagrindinė karinės strategijos taisyklė – savo planus sudarinėti remiantis priešininko (patikrintu) pajėgumu, o ne jo (nepatikrintais) ketinimais. Dažnai tai reiškia planavimą, grindžiamą blogiausio atvejo prielaida: priešininkas, jei tik pajėgs, mums pakenks. Jei abi pusės planuoja remdamosi antrosios pusės pajėgumu ir žino antrąją pusę darant taip pat, tikrieji jų norai ne tokie svarbūs.

Dar viena priežastis, dėl kurios galimybės atrodytų esmingesnės negu norai, sietina su galėjimu daryti įtaką elgesiui. Paprastai lengviau pakeisti žmonių aplinkybes bei galimybes negu nuomonę[6]. Tai kainos – pelno argumentas dėl alternatyvios dolerio veiksmingumo politikos, o ne dėl santykinio gebėjimo paaiškinti. Netgi gera vyriausybės teorija, leidžianti tiek paaiškinti, tiek numatyti, kartais neleidžia daug reguliuoti. Vyriausybei pavaldūs veiksniai ne visuomet svarbūs priežastingumo požiūriu. Tarkime, silpną ekonomiką lemia rizikos bijantys verslininkai ir stiprios profsąjungos. Galbūt vyriausybė tvirtai įsitikinusi, kad svarbesnė priežastis yra vadybininkų požiūris, tačiau nieko dėl to negali padaryti. Ir priešingai, profsąjungas galima tam tikru mastu kontroliuoti pajamų politika.

Iki šiol aš dėsčiau taip, tarsi norai ir galimybės būtų nepriklausomi vieni nuo kitų ir nepriklausydami vieni nuo kitų galėtų kisti. Dabar imsiuos atvejų, kai ir galimybes, ir norus veikia trečias veiksnys, o paskui – tų atvejų, kai jie tiesiogiai gali veikti vieni kitus (žr. II.1 brėžinį).

Iliustruodamas A atveji II.1 brėžinyje, pirmiausia pasitelkiu Tocqueville'į. Knygoje *Apie demokratiją Amerikoje* gausu pavyzdžių, kuriuose norai ir galimybės išplaukia iš bendros priežasties. Kartais norai ir galimybės veikia drauge. Taigi, pasak Tocqueville'io, vergovė baltiesiems ne tik trukdo susikrauti turtus, bet netgi atima norą jų turėti. Amerikoje rinkėjai nie-

[6] Be to, kaip toliau nurodoma, geriausia keisti jų nuomonę, keičiant aplinkybes. Bet tai kita kalba.

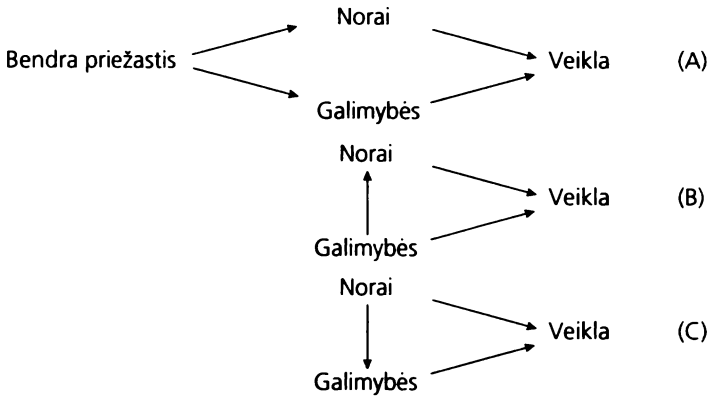

II.1 brėžinys

kad neišrenka į valdžią nusipelniusių žmonių iš dalies todėl, kad neturi tokios galimybės (nusipelnę žmonės neina į politiką), iš dalies todėl, kad nenorėtų rinkti pranašesnių kandidatų, jei tokių ir būtų. Kitais atvejais, kaip nurodo Tocqueville'is, poveikis norams ir poveikis galimybėms būna priešingų krypčių. Amerikiečių gyvenime nėra buvę tokio laikotarpio, teigia jis, kai jie turėjo ir laisvalaikio, ir polinkį mokytis, – štai kodėl taip stinga išsilavinusių amerikiečių. Amerikoje religija – pati būdama demokratijos padarinys – numuša norą daryti tai, ką demokratija leistų žmonėms daryti.

Sakoma, kad būtinybė yra išradingumo motina. Panašiai sociologijos istorikai dažnai įtiki, jog vargas yra motina maištų bei kitų kolektyvinės veiklos formų. Nė vienas iš tų teiginių, aišku, nėra svarus. Teisybė, skurstančių žmonių motyvacija maištauti ar keisti sena yra didesnė. Tačiau pajėgumas ar galimybė tai padaryti nepritekliuje mažiausi. Naujovei reikia laiko, didelių investicijų, kurios atsiperka negreit, ir nėra garantijų, kad atsipirks, o būtent šito įmonės, atsidūrusios ant bankroto slenksčio, neįstengia padaryti. Klestinčios įmonės pajėgtų diegti naujoves, bet jos gal nėra linkusios užsikrauti sau tokį rūpestį. Norint dalyvauti kolektyvinėje veikloje, laiko reikia imti iš tiesioginės gamybinės veiklos, o skurstantis darbininkas ar

valstietis būtent šito ir negali. Vidutinis valstietis ar darbininkas, įstengęs šiek tiek susitaupyti, galėtų prisidėti prie maišto ar streiko, tačiau jo motyvacija nėra tokia stipri. Kadangi tikroji inovacija ir tikrasis dalyvavimas priklauso tiek nuo galimybių, tiek nuo norų ir kadangi gyvenimo sunkumai juos veikia atvirkščiai proporcingai, *a priori* negalime pasakyti, koks sunkumų lygis greičiausiai darys čia minėtą poveikį. Marxas teigė, jog civilizacija atsirado vidutinėse klimato juostose todėl, kad tik ten poreikis tobulinti gyvenimą atitiko tobulinimo galimybes. Kur gamta labai dosni, nėra tokio poreikio, o kur ji labai skurdi, nėra galimybių.

Norai ir galimybės gali veikti vieni kitus ir tiesiogiai. Pirma apsvarstykime mechanizmą, II. 1 brėžinyje nurodytą kaip B atvejį. I skyriuje šiek tiek kalbama apie tai, kaip galimybės gali veikti norus: galų gale žmonės labiausiai nori to, ką gali gauti[7]. Vėlgi pravartu pacituoti Tocqueville'io mintis apie vergovę: „Ar dvasinis žmogaus polinkis justi savotišką nepalankumą savo vargų priežasčiai yra Dievo palaima ar prakeikimas?" Tai būtų dar viena priežastis manyti, jog galimybės svarbesnės negu norai. Galimybės ir norai drauge yra tiesioginės veiklos priežastys, tačiau ilgainiui svarbu pasidaro tik galimybės, nes jos, be to, formuoja norus. Bet šitaip tvirtinti gal būtų pernelyg kategoriška. „Rūgščių vynuogių" mechanizmas garantuoja, kad nėra pasirinkimo ne iš tos galimybių aibės, kuri yra geistinesnė negu geistiniausias pasirinkimas iš jos, bet dėl to joks konkretus realus pasirinkimas nepasidaro geistiniausias.

Gali veikti ir priešingas mechanizmas – II. 1 brėžinio C atvejis. Kartais galimybių aibė sąmoningai formuojama pagal žmogaus norus. Čia kalbu ne apie praktiškai svarbų, bet teoriškai banalų norą padidinti savo galimybes, o apie painesnius atvejus, kai žmonėms atrodo naudingiau mažinti jiems prieinamas galimybes. Aptarsiu dvi priežastis, dėl kurių žmonės patys gali varžyti ar riboti savo elgesį.

Pirma, dėl silpnaviškumo. Plačiau šį reiškinį aptarsiu IV ir V skyriuose, bet ir čia dera ties juo šiek tiek stabtelėti. Kaip byloja legenda apie Odisėją ir sirenas, žmonės ne visuomet pa-

[7] Arba įnoringesni – ko negali gauti.

sitiki savimi, kad pasielgs protingai. Jeigu jie gali numatyti, kokiomis aplinkybėmis pames galvą, tai gali sąmoningai užkirsti kelią galimybei šitaip pasielgti. Jei bijosiu iškrėsti kvailystę, gal nutarsiu neiti į bendradarbių pobūvį. Pirmą sausio dieną galiu paprašyti savo dantisto pateikti man visą sąskaitą, jei sausio 20 nukelsiu man paskirtą laiką apsilankyti sausio 21. Vyriausybė gali perduoti finansinės politikos kontrolę Tarptautiniam valiutos fondui, kad sau užkirstų kelią nusileisti reikalavimams didinti algas.

Be to, esama taktinės sąveikos. Kartais galima pagerinti rezultatus, iš galimybių visumos pašalinus tam tikrus pasirinkimus. O kaip, galima įsitikinti iš dviejų veikėjų ar žaidėjų I ir II žaidimo (II. 2 brėžinys). Šiame žaidime pirmas ėjimą daro I. Jis

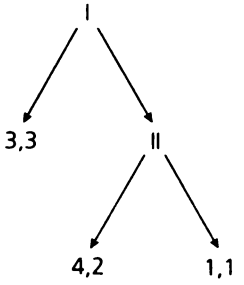

II. 2 brėžinys

gali nutraukti žaidimą eidamas kairėn, ir tuo atveju abu laimi 3, arba eiti dešinėn, tuomet kitas ėjimas būtų II. Šiuo atveju, eidamas kairėn, II gali užsitikrinti sau 2, o I – 4, bet jei jis eitų dešinėn, abu gautų po 1. Aišku, jei II galvotas, jis eis kairėn. Taip pat jei I galvotas ir žino II esant galvotą, jis eis dešinėn. Tačiau atkreipkite dėmesį, kad rezultatas 4, 2 nėra pageidautinas II. Jam palankiau, kad I eitų dešinėn ir rezultatas būtų 3, 3. II šį tikslą galėtų pasiekti vieninteliu būdu – antrame etape *pašalinęs savo galimybę eiti kairėn.* Tokiu atveju I žinos, kad rezultatas einant dešinėn bus 1, 1. Norėdamas šito išvengti, jis eina kairėn. Kad būtų vaizdžiau, tarkime, jog I ir II yra dvi prie-

šiškos armijos. Pirmas I ėjimas atitinka pasirinkimą tarp derybų ir puolimo. Jeigu I renkasi puolimą, tuomet II gali rinktis traukimąsi arba kovą. Kadangi karas būtų pražūtingas, II būtų naudingiau trauktis, tačiau jis gali pasinaudoti klasikine taktika – sudeginti tiltus ir tuomet trauktis būtų fiziškai neįmanoma, o rezultatas būtų tas, kad I turėtų sėstis prie derybų stalo[8].

Tiksliau sakant, nederėtų veiklą aiškinti vien galimybėmis ir norais. Galimybės yra objektyvios, išorinės, o norai yra subjektyvūs, vidiniai. Nesunku suprasti, kaip išoriniai daiktai gali veikti vienas kitą, kad duotų tam tikrą rezultatą, bei suvokti grynai psichinio priežastingumo sąvoką. Ne taip aišku, kokia yra objektyvių ir subjektyvių elementų sąveika, nulemianti kokią nors veiklą. Tiesą sakant, veiklą paaiškina žmogaus norai drauge su jo *įsitikinimais* dėl galimybių. Kadangi įsitikinimai gali būti klaidingi, susidaro nemenkas skirtumas. Žmogus gal nesuvokia tam tikrų galimybių ir todėl savo norui įgyvendinti nepasirenka geriausių, jam prieinamų priemonių. Ir priešingai, jei jis neteisingai mano tam tikrą neįmanomą pasirinkimą esant įmanomą, veikla gali duoti pragaištingų rezultatų. Pavyzdžiui, būtų naivu manyti, kad valstybinę politiką galima paaiškinti vyriausybės tikslais ir galimybėmis, kurios objektyviai žiūrint jai prieinamos. Veikiau tikslai sąveikauja su nuomonėmis – iš teisybės itin ginčytinomis teorijomis – dėl to, kokia ekonominė politika įmanoma.

III

Racionalus pasirinkimas

Žmonės, galėdami rinktis kelis veikimo būdus, paprastai daro tai, kas, jų manymu, duos geriausių bendrų rezultatų. Toks apgaulingai paprastas sakinys apibendrina racionalaus pasirinkimo teoriją. Šiame skyriuje (ir kitame) stengiuosi atskleisti, koks sudėtingumas slypi minėtoje formuluotėje.

[8] II žaidėjas taip pat gali sudeginti savo tiltus numatęs, kad jei tik turės kitą išeitį, dėl valios stokos galės nesivelti į kovą.

Racionalus pasirinkimas yra instrumentinis: vadovaujamasi veiksmo rezultatais. Veiksmai vertinami bei pasirenkami ne tik kaip veiksmai, bet ir kaip daugiau ar mažiau veiksminga priemonė tolesniam tikslui pasiekti[1]. Paprastas pavyzdys būtų verslininkas, norintis kuo labiau padidinti pelną. Kad pasiektų šį tikslą, jis gerai apgalvoja, kokius gaminius siūlyti, kiek jų ir kaip gaminti. Sudėtingesnis pavyzdys būtų generolas, kuriam liepta bet kokia kaina nugalėti priešo armiją. Prieš išdėstydamas savo kariuomenę, jis turi susidaryti nuomonę apie priešo planus. Be to, turi imtis priemonių, kad priešas klaidingai įsivaizduotų jo paties planus. Žinodamas, jog priešo generolai nutuokia apie tokius išskaičiavimus, ir, tiesą sakant, patys panašiai svarsto, jis turi nuspėti priešo ketinimus ir jį pergudrauti. Polemiškesnis pavyzdys būtų dailininkas, kuris eksperimentuoja piešdamas įvairius etiudus, kol „išgauna, ko nori". Jis apmąsto įvairias priemones tikslui pasiekti – sukurti estetinės vertės paveikslą, – atmesdamas daugumą etiudų ir galų gale pasilikdamas vieną.

Kartais atrodo beprasmiška atskirti priemones ir tikslą. Jei man pasiūloma rinktis apelsiną ar obuolį, aš paimu apelsiną ne todėl, kad tikėčiausi kokių nors rezultatų. Ir ne todėl, kad noriu patenkinti tam tikrus skonio pojūčius. Imu jį dėl to, kad apelsino labiau noriu negu obuolio[2]. Kai nutariu verčiau praleisti laiką su draugu nei ilgai užsibūti darbe, nėra jokio bendro tikslo, kuriam pasiekti tie abu užsiėmimai būtų alternatyvios priemonės. Tarkime, pabūti su draugu man tiesiog svarbiau negu baigti savo darbą. Nors šie pasirinkimai neatitinka priemonių tikslui pasiekti kategorijos, nėra pamato teigti, kad jie iracionalūs.

Tačiau vienu atveju toks pasirinkimas gali prilygti instrumentiniam veiksmui. Apklausdami asmenį arba stebėdami jo elgesį, galime sužinoti, kaip jis vertina savo pasirinkimą[3]. Žmogus gal labiau norėtų ne keturių obuolių, o trijų apelsinų, bet pasirinktų penkis obuolius, o ne tris apelsinus. Šitokių supo-

[1] Ir priešingai, kai elgesį formuoja visuomenės normos, į padarinius neatsižvelgiama. Ši prieštara bus nagrinėjama XIII skyriuje.

[2] Tačiau, kaip pamatysime IX skyriuje, mano skonio pojūčiai *kažkuo* dėti, kad renkuosi apelsiną.

[3] Gal tai pasirinkimas iš jo turimų arba neturimų galimybių.

ruotų palyginimų sąrašas vadinamas asmens norų *pirmumo klasifikacija*. Pritaikius matematinę gudrybę, pirmumo klasifikaciją galima paversti *naudos funkcija*, pasirinkimus žymint skaičiais taip, kad geistinesniam pasirinkimui tektų didesnis skaičius[4]. Tuomet galėsime tvirtinti, kad žmogus taip elgiasi norėdamas gauti kuo daugiau naudos, jei turėsime galvoje, jog tai ne kas kita, o tik patogus būdas sakyti žmogų elgiantis taip, kaip jam labiau patinka. Čia nesama jokios hedonistinės potekstės. Tiesą sakant, gal jo norimas pasirinkimas suteiks malonumo kitiems, o ne jam[5].

Rūpestis dėl rezultatų pasmerktas žlugti. Nors racionalus veikimas esti instrumentinis, kai kurios jo formos yra aiškiai iracionalios. Nemiga, impotencija, mikčiojimas tik pasunkėja, jei žmogus stengiasi nuo jų išsivaduoti. Šie reiškiniai greičiau praeina, nustojus apie juos galvoti, bet tai nėra kokio nors veiksmo padarinys. Stengiantis impulsyviai elgtis, impulsyvumas pradingsta. Valios jėga negalime patikėti ar ją pamiršti, bent ne taip, kaip panorėję pakeliame ranką. Net ir labai norėdami, savęs negalime pakutenti, nustebinti ar tyčiomis apgauti. Gal mes trokštame, kad kiti mus vertintų ir gerbtų, bet jei mes ar kiti stengsimės šį tikslą pasiekti, tik patys save sumenkinsime. Svarbus politikos pavyzdys – darbo vietų kūrimas tam, kad žmonės įgytų daugiau savigarbos. Iš tiesų nuolatinis darbas yra svarbus savigarbos šaltinis, bet tik jei to darbo prasmė – pagaminti tokią prekę arba suteikti tokią paslaugą, už kurią pirkėjui ar mokesčių mokėtojui būtų verta mokėti pinigą. Savi-

[4] Šis žingsnis nuo norimo pasirinkimo iki naudos funkcijos galimas tik tada, jei norimi pasirinkimai „gerai veikia". Turi būti patenkintos trys sąlygos. (1) Žmogus turi gebėti bet kuriuos du savo pasirinkimus palyginti vieną su kitu. Jis turi labiau norėti vieno ar kito arba abiejų vienodai. (2) Žmogaus pasirinkimai turi būti nuoseklūs: jeigu jis apelsino nori labiau negu obuolio, o obuolio labiau nei kriaušės, turi apelsino taip pat labiau norėti nei kriaušės. (3) Žmogus turi gebėti suderinti vertybes. Šią sąlygą lengviausia paaiškinti pasitelkiant ją pažeidžiantį pavyzdį: rinkėjas vertina kandidatus pagal jų požiūrį į mokesčių politiką, o jei jų nuostatos šiuo klausimu sutampa, tuomet vertina pagal jų požiūrį į nusiginklavimą.

[5] Plačiau tai nagrinėju VI skyriuje.

garba iš esmės yra šalutinis produktas veiklos, kurios imamasi kitais sumetimais – ji negali būti pagrindiniu taktiniu tikslu. Arba, tarkime, Tocqueville'io požiūris, jog svarbiausia politinės demokratijos vertybė yra ta, kad ji žadina nerimstantį visuomenės veiklumą bei trykštančią energiją, o tai padeda visuomenei klestėti. Šis teiginys gal ir teisingas, bet tokio argumento pakanka, kad būtų įsteigtos demokratinės institucijos. Kad demokratija sukurtų gerovę kaip šalutinį produktą, pirmiausia reikia ją vertinti kaip valdžios formą.

Racionalus pasirinkimas reiškia ieškojimą *geriausių* priemonių norimam tikslui pasiekti. Tai būdas, kaip geriausiai prisitaikyti prie aplinkybių. Geriausią prisitaikymą gali užtikrinti ir kiti mechanizmai, ne tik racionalus pasirinkimas. Tie mechanizmai aptariami VIII ir IX skyriuose. Čia tik pažymėsime, jog racionalus pasirinkimas nėra neklystamas mechanizmas, kadangi racionalus žmogus renkasi tik tokias priemones, kurias *mano* esant geriausias. Kaip aiškinama II skyriaus pabaigoje, ta nuomonė irgi gali būti klaidinga. Žmogus gali kai kurias progas praleisti arba netyčiomis suklupti. Klysti ne tik žmogiška; klysti gali būti net racionalu, jei visi kiti požymiai kreipia neteisinga linkme. Kitame skyriuje aptarsiu kelis atvejus, kai negalima susidaryti racionalios nuomonės. Dabar tik noriu pasakyti, kad procesas gali būti racionalus, tačiau prie tiesos neprisikasama. Tiesa yra santykis tarp įsitikinimo ir to, kuo įsitikinama. Kai Otelas patiki, kad Dezdemona jį apgaudinėja, nors ji to nedaro, jis laikosi neteisingo įsitikinimo. Ir priešingai, racionalumas yra santykis tarp įsitikinimo ir pamato, kuriuo jis grindžiamas. Atsižvelgus į Jago pateiktus įrodymus, Otelo įsitikinimas galėjo būti ir racionalus.

Tačiau šis pavyzdys rodo, jog reikia eiti toliau, kadangi mes nemanome Otelo įsitikinimą buvus racionalų. Mažų mažiausiai jam derėjo daugiau sužinoti, ką buvo padariusi Dezdemona. Apskritai privalu reikalauti ne tik, kad įsitikinimai būtų racionalūs, atsižvelgiant į turimus duomenis, bet ir kad tam tikra prasme būtų surinkta kuo daugiau duomenų. Esama pavojaus surinkti per mažai duomenų. Prieš operaciją gydytojas privalo apžiūrėti ligonį, kad neįpjautų kur nereikia. Kita vertus, esama pavojaus surinkti per daug duomenų. Kol gydyto-

jas darys pernelyg išsamius tyrimus, ligonis gali numirti. Plačiau apsistosiu ties antruoju iš tų pavojų.

Jei kitos sąlygos vienodos, geresnį sprendimą padarome tada, kai sukaupiame kuo daugiau duomenų ir kuo ilgiau jį apmąstome, tačiau kitos sąlygos ne visuomet vienodos. Kol darysime sprendimą, gal jau bus praėjusi proga veikti. Ligonis gal bus jau miręs, įmonė bankrutavusi, o mūšis pralaimėtas. Gal ne taip ryškiai, bet svarstymo kaina gali pranokti naudą. Geras pavyzdys – ginčijama vaikų globa. Daugelyje Vakarų valstybių vaiko globa skiriama vadovaujantis „vien vaiko interesais"; kitaip sakant, globa priteisiama tam iš tėvų, kuris, teismo požiūriu, gali geriau rūpintis vaiku. Laikantis šio principo, reikia tiksliai, ilgai lyginti tėvus ir tik tada nuspręsti, kuris labiau tinka. Galiausiai, tarkime, nustatoma, kuris iš tėvų vertesnis globoti vaiką. Tačiau bylinėjimasis dėl globos vaikui padaro daug emocinės žalos, tikriausiai daugiau, nei jis patirtų, jei globa būtų priteista ne verčiausiam iš tėvų. Tad kyla klausimas, ar vaikui į naudą, jog skiriant globą paisoma „vien vaiko interesų". Sprendimas, kuris būtų buvęs geriausias, jei būtų buvęs padarytas iškart ir be didelių išlaidų, gal nebus geriausias, jei bus atsižvelgta į išlaidas, patirtas per tą laiką, kol jis buvo padarytas[6].

Dera atidžiau panagrinėti, kuo svarbus įsitikinimas racionaliam pasirinkimui. Iki šiol kalbėjau taip, tarsi įsitikinimai būtų tik juodi arba tik balti; arba mes manome, jog taip yra, arba manome, jog taip nėra[7]. Dažnai nuomonę susidarome šitaip; ir pedantiška būtų ją kitaip susidaryti. Tačiau iš esmės visi tikri įsitikinimai yra vien tikimybių dalykas. Tik iš gyvenimiškos patirties galiu tikėtis, kad rašant šį skyrių ant manęs neužkris meteoritas, ir vis dėlto maža tikimybė, jog šitaip atsitiks. Daugeliu pasirinkimo atvejų dera labai rimtai atsižvelgti į tikimy-

[6] Kai vaikų globa ginčytina per ilgai ieškant faktų, gali pasikeisti nuomonė, kas vaikui *yra* į naudą. Kadangi teismai pabrėžia vaiko ir tėvų santykių tęstinumą, išankstinis nusiteikimas, kuris bylai užtrukus tolydžio stiprėja, yra palankus laikinai vaiką globojančiam tėvui ar motinai.

[7] To negalima painioti su šia logine tiesa: arba mes manome taip esant, arba nemanome (skirtumas tarp vidinio ir išorinio neigimo).

bes. Spręsdami, kokius javus auginti, ūkininkai turi atsižvelgti į tai, kad rudenį gali būti ankstyvų šalnų, pavasarį mažai, o vasarą per daug lietaus. Dažniausiai jie apsidraudžia rinkdamiesi tokius javus, iš kurių derliaus garantuotai turėtų pelno, kad ir koks būtų oras.

Bus aiškiau iš skaitmeninio pavyzdžio. Tarkime, yra dviejų rūšių javai, A ir B, bei dvejopi galimi orai, geri ir blogi, ir tie, ir tie vienodai tikėtini. Pajamos iš derliaus, atsižvelgiant į orus, pateikiamos brėžinyje. Skaičiai skliaustuose rodo, kokią ekonominę naudą ūkininkas gauna pagal įvairias pajamas. Jie parinkti taip, kad rodytų kone visuotinę tendenciją, jog kiekvienas papildomas pajamų doleris duoda vis mažesnį ekonominės naudos prieaugį (mažėjančios ribinės ekonominės naudos principas)[8].

Orai	A ($)	B ($)
Blogi	10 000 (10)	15 000 (36)
Geri	30 000 (60)	20 000 (50)
Vidutiniai	20 000 (50)	17 500 (45)

Ilgainiui ūkininkas iš A javų uždirbs daugiau negu iš B, nes A duos aukštesnį vidutinį derlių. Tačiau prastais metais iš A uždirbs mažiau negu iš B. Todėl jis rinksis B, o ne A[9]. Jei pasirenkami A javai, vidutinės pajamos bus 20 000 $ ir atitinkamas ekonominės naudos lygis – 50. Vidutinė ekonominė nauda bus 35. Atitinkamai vidutinių pajamų iš B derliaus ekonominė nauda bus 45, o vidutinė ekonominė nauda – 43. Vidutinės pajamos (vadinasi, ir ekonominė vidutinių pajamų nauda) bus

[8] Intelektualinis sąžiningumas verčia mane įspėti, jog čia vartojama ekonominės naudos sąvoka yra nekaltesnė už tą, kurią anksčiau vadinau geistinesnio pasirinkimo išraiška - „niekas kitas, tik". Dėl dėstymo apimties negaliu leistis į smulkmenas.

[9] Tad nėra reikalo menkinti valstiečių konservatyvumo, kalbant apie jų priešinimąsi kai kuriems gero derlingumo javams, įpirštiems Žaliosios revoliucijos. Jei šių javų derlingumas permainingesnis, priešintis jiems gal buvo visai racionalu.

didesnės iš A javų. Tačiau nebūna tokių metų, kai gaunamos vidutinės pajamos ir atitinkamas ekonominės naudos lygis. Ūkininkas negali gyventi iš vidutinių pajamų[10], kaip negali turėti 2,2 vaiko šeimyną. Svarbiausia yra vidutiniai realizuotos ekonominės naudos lygiai[11]. Kadangi vidutinė ekonominė nauda yra didesnė iš B javų, šie ir bus pasirinkti.

Sprendimų darymo teorija esant rizikai skatina žmones kuo labiau didinti *tikėtiną ekonominę naudą*. Tokiais atvejais, kaip ką tik aptartasis, tai reiškia tą patį, kaip vidutinę ekonominę naudą per daugelį metų. Tačiau teorija buvo išplėsta, kad aprėptų situacijas, kurios nesikartoja diena iš dienos, metai iš metų. Tuo atveju darantysis sprendimą yra prašomas kliautis savo „subjektyviomis tikimybėmis", arba, ne tokiais mokslingais žodžiais tariant, asmenine nuovoka. Ekonominė nauda, kurią gali duoti kiekvienas galimas kokios nors veiklos padarinys, matuojama pagal to padarinio numatomą tikimybę, kad paaiškėtų numatoma ekonominė tos veiklos nauda. Teorija mums pataria imtis tokios veiklos, kuri siejama su didžiausia tikėtina ekonomine nauda. Kitame skyriuje nurodau priežastis, kodėl esu skeptiškai nusiteikęs dėl tokio teorijos išplėtimo.

Veikti racionaliai, vadinasi, sau daryti kuo geriau. Kai sąveikauja du ar daugiau racionalių asmenų, sau jie gali padaryti naudos mažiau, nei turi galimybių. Ši įžvalga galbūt yra svarbiausias praktinis *žaidimų teorijos*, arba tarpusavyje priklausomų sprendimų teorijos, laimėjimas. Bet ši teorija naudinga ir daugeliu kitų atvejų. Nuodugniai ją įvertinus pasirodo, kad ji yra veikiau ne teorija įprastine šio žodžio prasme, o savaiminės, būtinos gairės, padedančios suprasti žmonių sąveiką. Šiuo atžvilgiu ji artimesnė logikai negu kokiai nors empirinei disciplinai. Empirine teorija ji tampa tuomet, kai nurodomi elgesio principai, kuriuos galima išbandyti ir patikrinti, ar jie teisingi, ar neteisingi, tačiau empirinis bandymas nei sutvirtina, nei sugriauna teoriją.

[10] Jis, žinoma, galėtų gyventi, jei geraisiais metais pataupytų.

[11] Skaitytojas gali visai pagrįstai paklausti, ar iš *nenoro rizikuoti* ūkininkas atsižvelgs į skirtumą tarp ekonominės naudos lygių gerais ir prastais metais. Kadangi čia vartojama ekonominės naudos sąvoka apibrėžiama taip, kad į ją įeina požiūris į riziką, šis siūlymas reikštų dvigubą skaičiavimą.

Pagrindinius žaidimų teorijos principus iliustruoja žaidimas II. 2 brėžinyje. Šio pavyzdžio elementai yra bendri visiems žaidimams. Žaidžia du arba daugiau žaidėjų. Kiekvienas gali rinktis iš dviejų ar daugiau taktikų. Kiekvienas pasirinkimas laiduoja tam tikrą rezultatą. Kiekvieno žaidėjo rezultatas priklauso ne tik nuo jo sprendimo, bet ir nuo to, ką pasirinks visi kiti. Žaidėjai turi spręsti, ką rinktis *nepriklausomai* vienas nuo kito, t. y. jie negali derinti savo sprendimų ir daryti įpareigojančių susitarimų. Tačiau jų pasirinkimas yra priklausomas nuo kitų ta prasme, kad kiekvienas žaidėjas apsisprendžia remdamasis savo spėliojimais, ką darys kitas (kiti). II. 2 brėžinyje pavaizduotame žaidime I žaidėjas turi atsistoti į II padėtį, kad galėtų numatyti kitą ėjimą. II žaidėjas, nutaręs sudeginti tiltus, turėtų galvoti, ką darys I, jei bus priverstas rinktis tarp derybų ir kovos.

Geriausiai žinomame žaidime, vadinamame kalinių dilema[12], abiejų žaidėjų taktika dominuojanti – tai tokia taktika, kai į visus priešininko ėjimus yra geriausias atsakas:

	b_1	b_2
a_1	3,3	1,4
a_2	4,1	2,2

Pavadinkime a_1 ir b_1 kooperatine taktika, o a_2 ir b_2 nekooperatine. Aišku, jog abiem žaidėjams nekooperacija nusveria kooperaciją. Racionalus žaidėjas rinksis nekooperatinę taktiką, gerai žinodamas, jog antrasis elgsis taip pat, ir jų veiksmų padariniai bus tokie, kad *abiem bus blogiau*, nei būtų kooperuojantis. XIII skyriuje toliau bus nagrinėjama ši dilema, su kuria visuomenės gyvenime visur susiduriame. Čia tik noriu įspėti dėl pagundos

[12] Dilema gavo vardą iš tokio anekdoto (įstačius bausmės metus). Du kaliniai, įtariami padarę bendrą nusikaltimą, uždaromi atskirose kamerose. Policija kiekvienam pasako, kad bus paleistas (4), jei išduos antrąjį, o antrasis jo neišduos. Jei abu išduoda kits kitą, abu gaus po trejus metus kalėjimo (2). Jei vienas neišduos kito, o tas jį išduos, pastarasis gaus penkerius metus kalėjimo (1). Jei abu neišduos, policija turi užtektinai įrodymų, kad abu gautų po metus kalėjimo (3).

prieštarauti, kad jei abu žaidėjai sąmoningai renkasi blogesnį atveją, galėdami rinktis geresnį, jie *iš tikro* nėra racionalūs. Jeigu abu žaidėjai veiktų išvien, šis argumentas būtų teisingas, bet kadangi jiedu veikia atskirai, tai nėra tinkamas argumentas. Racionalaus pasirinkimo sąvoka apibrėžiama individui, o ne dviejų ar daugiau individų grupei. Jeigu individas turi pasirinkimą, pranašesnį negu kiti, nesvarbu, ką kiti žmonės daro, jei juo nepasinaudos, bus iracionalus. Sakyti, kad visi laimėtų, jeigu visi iracionaliai veiktų, čia būtų nei į tvorą, nei į mietą.

IV

Kada racionalumas nepritaikomas

Racionalaus pasirinkimo teorijos tikslas – paaiškinti žmonių elgesį. Pradėti reikia nuo dviejų žingsnių. Pirmas žingsnis būtų nustatyti, ką darytų racionalus žmogus tam tikromis aplinkybėmis. Antras žingsnis būtų patikrinti, ar tas žmogus iš tiesų taip darė. Jei jis padarė taip, kaip teorija numatė jį padarysiant, toks atvejis byloja teorijos naudai[1]. Tačiau teorija gali žlugti žengdama tiek pirmą, tiek antrą žingsnį. Pirma, jai gali nepasisekti konkrečios prognozės. Antra, žmonės gali nepatvirtinti tokių prognozių – jie gali pasielgti iracionaliai.

Kadangi noriu paaiškinti, kaip iškyla šios problemos, pirmiausia apibendrinsiu svarbiausią III skyriaus argumentą. Kad veikla būtų racionali, ji turi būti galutinis trijų optimalių sprendimų rezultatas. Pirma, ji turi būti geriausia priemonė žmogaus norui įgyvendinti atsižvelgiant į jo įsitikinimus. Antra, tie įsitikinimai turi būti optimalūs atsižvelgiant į žmogaus turimus duomenis. Galiausiai žmogus turi sukaupti optimalų duomenų kiekį – nei per daug, nei per mažai. Tas kiekis priklauso tiek nuo jo norų – nuo to, kokią reikšmę jis teikia tam sprendimui, – tiek nuo jo įsitikinimo, kiek jam kainuos ir kokia

[1] Kaip žinome iš I skyriaus, teisingas aiškinimas gali būti ir kitoks. Racionaliam pasirinkimui galėjo užbėgti už akių kitas mechanizmas. Arba žmogus, būdamas iracionalus, galėjo atsitiktinai pasielgti racionaliai.

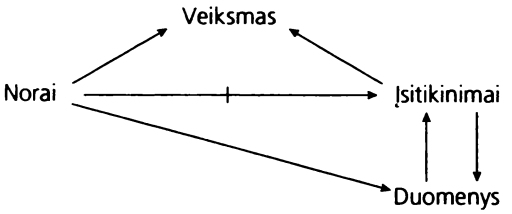

IV. 1 brėžinys

bus nauda, jei surinks daugiau informacijos. Visą šią eigą galima įsivaizduoti taip, kaip parodyta IV. 1 brėžinyje.

Čia norai yra vienintelis nepriklausomas elementas, kuriam paklūsta visi kiti. Kaip rašė Davidas Hume'as, „Protas yra ir turėtų būti aistrų vergas". Esu įsitikinęs jį nenorėjus pasakyti, jog protas turi paklusti kiekvienai aistrai. Juo labiau Hume'as nebūtų teigęs, kad aistros tiesiogiai veikia žmogaus įsitikinimus, kaip būna, jei norai supainiojami su tikrove (brėžinyje tai parodyta perbraukta strėle)[2]. Pasak prancūzų istoriko Paulo Veyne, iš aistros kilę įsitikinimai menkai tai aistrai padeda; kad vergai gerai tarnautų savo šeimininkui, jiems reikia turėti bent kiek nepriklausomybės ir veiksmų laisvės.

Prieš eidami toliau, atidžiai panagrinėkime Hume'o mintį. Iš jos išplaukia, jog *racionalių norų* sąvoka yra beprasmė. Protas negali aistroms diktuoti, kokį objektą rinktis. Hume'as, be abejo, būtų pripažinęs, kad protas gali padėti atmesti nesuderinamus norus, pavyzdžiui, norą pyragą turėti ir suvalgyti, tačiau aistros paprastai esti nepavaldžios racionaliems vertinimams. Žmogui jo noras gali nepatikti, gal net atrodyti amoralus, tačiau tą norą pasmerkti kaip neracionalų beprasmiška. Toks požiūris vyrauja šiuolaikiniuose socialiniuose moksluose. Ypač daugeliui ekonomistų norai ir troškimai yra nelyginant skonis, o *de gustibus non est disputandum*. Vėliau šį požiūrį panagrinėsiu.

Visų pirma paaiškinsiu, kaip racionalaus pasirinkimo teorijos negalima pritaikyti dėl neapibrėžtumo. Apskritai yra dvi

[2] Pamatysime, jog dėl panašių priežasčių tam tikras norų poveikis duomenų kaupimo procesui yra logiškai neteisingas.

neapibrėžtumo formos. Gali būti *keletas* veiksmų, kurie yra vienodai ir optimaliai geri. Arba gali *nebūti* nė vieno veiksmo, kuris būtų bent tiek geras, kiek visi kiti.

Apsvarstykite pirmą veiksmo neapibrėžtumą, atsižvelgdami į žmogaus įsitikinimus bei norus. Dažnai būna daugeriopų optimalių pasirinkimų. Parduotuvėje tarp dviejų vienodų firmos „Campbella" sriubos skardinių nematau jokio skirtumo. Man reikia vienos iš jų ir nesvarbu kurios. Ne toks kasdienis pavyzdys būtų valdytojas, galintis padidinti pelnus dviem skirtingais būdais: parduodamas nedidelį kiekį labai pelningų prekių arba labai didelį kiekį nelabai pelningų prekių. Ką jis darys, yra itin svarbu darbininkams, kurie bus laikinai atleisti iš darbo, jeigu jis pasirinks tą būdą, kai reikės nedidelio kiekio prekių; bet jeigu jam rūpi tik pelnas, mes negalėsime paaiškinti, kodėl jis renkasi vieną, o ne kitą variantą. Tačiau tokių atvejų pasitaiko tik atsitiktinai. Dažnai žmogui būna tas pat, kurį iš dviejų kokybiškai skirtingų variantų rinktis, bet visai atsitiktinai galimybių aibėje jie abu yra visų geriausi. Nėra tokių pasirinkimo situacijų, kuriose *sistemingai*[3] atsirastų daugeriopų optimaliausių pasirinkimų.

Optimalaus varianto neatsiranda tuomet, kai žmonės, turėdami tam tikrų norų bei įsitikinimų, nesugeba visų variantų palyginti ir sugretinti[4]. Jei esama kelių variantų, iš kurių nei vienas nėra geresnis, aš galbūt negalėčiau pasakyti, kurio iš jų labiau norėčiau, *taip pat negalėčiau pasakyti, kad jie vienodai geri.* Tai nepalyginamumas, o ne vienodumas. Juos atskirti padės paprastas bandymas. Tarkime, yra du pasirinkimo variantai – x ir y, ir nei vienam iš jų neteikiu pirmenybės. Jeigu būčiau jiems indiferentiškas, visuomet pirmenybę teikčiau x, o ne y, jei priedo gaučiau dolerį. Bet jeigu x ir vieno dolerio nenoriu labiau nei y, tai rodo, jog x ir y yra nepalyginami.

[3] Išimtis yra pusiausviras elgesys, kai pasirinkimo taktika akla. Tai bus aptariama XI skyriuje.

[4] Gali pasitaikyti ir keistokų atvejų, tarkime, toks. Man sakoma, kad, parašęs kokį nors teigiamą skaičių (būtinai didesnį už nulį), gausiu atlyginimą doleriais, lygų 1, padalytam iš to skaičiaus. Be abejo, už bet kokį skaičių, kurį parašysiu, bus mažesnis skaičius, galintis man duoti didesnį atlyginimą.

Darant svarbius sprendimus, dažnai būna nepalyginamų pasirinkimų. Tarkime, pasirinkimas studijuoti teisę ar miškininkystę, jei ir viena, ir antra man labai patinka, yra pasirinkimas tarp specialybės ir gyvenimo būdo. Jei per savo gyvenimą tas abi specialybes būčiau išbandęs, galėčiau išmaningai pasirinkti. O taip mažai apie jas nutuokdamas negaliu racionaliai nutarti. Dažnai tokiais atvejais šalutiniai motyvai pasislenka arčiau pagrindinio. Neišmanydamas apie pagrindinį motyvą – ar mano gyvenimas bus geresnis kaip teisininko, ar kaip miškininko, – atsižvelgiu į šalutinį. Gal pasirenku teisę todėl, kad studijų metais savaitgaliais man bus lengviau tėvus lankyti[5]. Toks sprendimo būdas ne blogesnis nei kiti, bet ne iš tų, kuriuos racionalaus pasirinkimo teorija galėtų pripažinti kaip pranašesnius negu, tarkime, monetos metimas.

Įsitikinimai yra neapibrėžti, kai trūksta duomenų pagrįsti nuomonei dėl įvairių galimų veiklos padarinių. Tai gali atsitikti dėl dviejų pagrindinių priežasčių: dėl netikrumo, ypač dėl ateities, ir dėl taktinės sąveikos.

Aptarkime įmonės sprendimą, kiek investuoti į tyrimus ir gamybos plėtrą. Kad racionaliai nuspręstų, ji turi numatyti galimus tų investicijų padarinius – kiek tikėtina, kad naujovės bus pelningos, – taip pat numatyti kitų įmonių daromas analogiškas investicijas ir galimus tų investicijų padarinius. Dabar naujovių padariniai, savaime suprantama, yra neaiškūs. Įmonė tiksliai negali žinoti, ar laimės aukso puodą, ar liks tuščiomis. Tokiais laikais, kai technologija nuolat kinta, praeities rodikliai nelaiduoja sėkmės ateityje.

Net jei įmonė gebėtų numatyti, kad naujovės bus pelningos, ji negalėtų būti įsitikinusi, jog kitos įmonės jos neaplenks. O tokiomis sąlygomis, kai laimi tas, kuris pirmesnis, tai lemtinga. Kuo daugiau įmonė investuoja į tyrimus bei plėtrą, tuo didesnė tikimybė pirmauti[6]. Jei kitos įmonės investuoja dideles sumas, mūsų įmonei laimėti mažai vilties. Gal racionalus sprendimas būtų visai neinvestuoti. Tačiau kitos įmonės tik-

[5] Nors negaliu palyginti x ir y, man nesunku palyginti vieną ir nulį dolerių.

[6] Šis teiginys galiotų, net jei būdami neįsitikinę dėl ateities negalėtume nieko pasakyti, *kokia* būtų tikimybė, darant įvairias investicijas.

riausiai taip pat protauja. Jeigu jos visos nutaria mažai investuoti, mūsų įmonė turėtų investuoti daug. Bet vėlgi šitaip protauti gali ir kitos įmonės, ir jeigu jos visos daug investuos, mūsų įmonei derėtų susilaikyti. Mes einame ratais: kiekviena įmonė turėtų daug investuoti, jeigu (ir tik tokiu atveju) kitos investuoja mažai. Čia nėra kuo grįsti racionalią nuomonę, todėl ir nėra kuo remtis veikiant[7]. Kad paaiškintume sprendimus dėl investicijų, mums daugiau naudos būtų pasekus Keynesu arba pasitelkus valdytojų „miklumą".

Esama tokių – jie vadinami Bejeso sprendimų darymo teoretikais, – kurie nesutiktų su ką tik mano pasakyta mintimi. Jie teigia, jog kadangi visuomet *šį tą žinome* apie pasirenkamą situaciją, verčiau turime tomis žiniomis remtis vertindami subjektyvias tikimybes, negu visai nesiremti. Argumentas viliojantis, bet nemanau, kad svarus. Nors nemažai žinome apie konfliktą Persų įlankoje, niekaip neįstengtume savo turimas žinias taip sudėti į krūvą, kad galėtume pateikti patikimą subjektyvią tikimybę, jog kitą pusmetį prasidės karas tarp Irano ir Jungtinių Valstijų[8]. Žinios apie dešimtaines skaičių dalis kaip tokios visai nenaudingos.

Tuo neteigiama, jog tokių tikimybių negali būti, – tik sakoma, kad jos nepatikimos ir nėra racionalu jomis remtis kaip veikimo pamatu. Galime pasiūlyti žmogui rinktis iš dvejų lažybų. Pirmosios tokios: jei bus karas, jis gaus tūkstantį dolerių, o jei nebus, nieko negaus. Iš antrųjų lažybų jis gaus tūkstantį dolerių, esant p procentų tikimybei, ir nieko negaus, jei tikimybė 100 – p procentų. p vertė, dėl kurios jis abejingas abejom lažybom, yra subjektyvi karo tikimybė. Bet, pasirodo, ši vertė labai priklauso nuo aiškinimo procedūros. Jei pradedame nuo žemos p vertės ir slenkame aukštyn, vertė bus daug mažesnė negu tada, jei pradėtume nuo didelės p vertės ir slinktume žemyn. Tačiau jei mes iš tiesų matuojame tai, kas darosi žmogaus pro-

[7] Ne visai taip. Esama pusiausvyros, kai įmonės aklai sprendžia, kiek išleisti tyrimui bei plėtrai. Visa bėda, kaip aiškinama XI skyriuje, kad ta pusiausvyra greit pažeidžiama. Iš empirinės patirties žinome, jog įmonės, darydamos sprendimus dėl investicijų, nesinaudoja loterijos ratu ar kauliukais.

[8] Knyga buvo rašoma 1987 metų spalio mėn.

te, rezultatas neturėtų priklausyti nuo matavimo metodo. Kadangi jis priklauso, tikimybė yra procedūros rezultatas.

Keblu nutarti, kiek duomenų reikia sukaupti. Jeigu situacija labai įprasta, kaip antai medicinos diagnozė, papildomos informacijos kainą ir naudą mes puikiai žinome[9]. Jei situacija ypatinga, nauja ar neatidėliotina, pvz., kovojant mūšyje arba padedant autoavarijos aukai, tiek išlaidos, tiek nauda itin neaiškios. Pavojinga būtų veikti pernelyg skubotai, turint pernelyg nedaug informacijos, ir uždelsti tiek, kad būtų jau per vėlu. Jei turėtume daugiau žinių, galėtume suprasti, kuris pavojus didesnis, bet neturime kuo kliautis racionaliai apsispręsdami, ar verta rizikuoti, kol įgysime tų žinių. Tad turime veikti daugiau ar mažiau savo nuožiūra. Tarp šių dviejų kraštutinumų yra dauguma kasdienių pasirinkimo situacijų. Jei einu grybauti, žinau, kad šiek tiek laiko sugaišiu ieškodamas grybingos vietos, bet taip pat žinau, jog būtų beprasmiška jos ieškoti ligi sutemų. Turėčiau truputį pasižvalgyti, paskui liautis ieškojęs ir pradėti grybauti, o tas „truputis" galėtų būti nuo dešimties minučių iki kelių valandų. O tarp šių ribų – neapibrėžtumas. Kadangi neturiu vilties padaryti optimalų sprendimą, teks tenkintis „pakenčiamu" sprendimu.

Kai racionalus sprendimas neapibrėžtas, turi įsijungti kiti mechanizmai, tarkime, „patenkinamumo" principas, – rinkimasis to, kas ganėtinai gera. Tuomet visas aiškinimo svoris perkeliamas į siekių lygio sąvoką, kuri nusako, kas laikoma ganėtinai gera. Kol bus daugiau sužinota, kodėl skiriasi žmonių siekių lygis, patenkinamumo teorija bus nepatenkinama[10]. Trumpiau tariant, nėra tokios teorijos, kuri paaiškintų, ką žmonės daro, kai nori racionaliai veikti, o racionalus pasirinkimas neapibrėžtas.

[9] „Norint nustatyti žarnyno vėžį, dabar paprastai iš eilės atliekami šeši nebrangūs, nesudėtingi testai... Pirmų dviejų testų nauda akivaizdi. Tačiau apskaičiuojant, kiek kainuoja vėžio nustatymas (netgi ne jo gydymas), paaiškėjo, jog kiekvieno iš paskutinių keturių testų kaina yra atitinkamai 49 150 $, 469 534 $, 4 724 695 $ ir 47 107 214 $." (P. Menzel. *Medicinos kainos, moralinis pasirinkimas*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1983. P. 6).

[10] Tą spragą gali užpildyti ir kas nors kita, tarkime, visuomenės normos, kaip aptariama XIII skyriuje, tačiau dabar kalbu apie visuomenės normas kaip apie racionalaus pasirinkimo pakaitalą, o ne vien kaip jo papildymą.

Kartais jie padaro viena – paneigia neapibrėžtumą. Žmonių polinkis ieškoti priežasčių to, ką jie daro, labai stiprus, ir jiems sunku susitaikyti su neapibrėžtumu. Paprastai jie vengia tokių sprendimo būdų, kuriuos diktuoja neapibrėžtumas, tarkime, mesti monetą. Užtat jie kartais pasikliauja pramanytomis subjektyviomis tikimybėmis. Arba kaip III skyriuje aptartu vaiko globos atveju jie tiek vilkina laiką, kol galų gale įsitikina, jog optimalus būtų buvęs tas sprendimas, kuris būtų buvęs rastas iškart ir be išlaidų. Arba jie sprendžia remdamiesi šimtosiomis trupmenos dalimis, beveik nieko neišmanydami apie dešimtąsias dalis. Tokie pavyzdžiai rodo, koks iracionalus įtikėjimas racionalumo galia. Pirma racionalaus pasirinkimo teorijos užduotis yra aiškiai suvokti savo galimybes. Kartais, kaip sakė Pascalis, nieko nėra protingiau kaip nepaisyti proto balso.

Kitos iracionalumo formos IV.1 brėžinyje gali būti išdėliotos įvairiais lygmenimis. Kartais žmonėms nepavyksta pasirinkti, jų nuomone, geriausių priemonių savo norams įgyvendinti. Jeigu taip atsitinka netyčia – nuspaudus ne tą mygtuką, tai nėra iracionalu. Iracionalu būtų, jei jie sąmoningai tyčiomis veiktų prieš savo norus. Tarkime, man pasiūlo cigaretę, kai bandau mesti rūkyti. Sakytum, turėtų kilti noras atsisakyti, bet aš galiu paimti cigaretę. Priežastys – silpna valia, neatsispyrimas norams, kuriuos pats pripažįstu esant silpnesnius už tuos norus, kurie skatina elgtis priešingai. Kai nugali silpnesni norai, matyt, tam tikra prasme jie yra stipresni – stipresni ne kaip priežastys, o kaip grynai psichikos veiksnys. Kitame skyriuje aptarsiu ypatingą silpnaviškumo atvejį, kurį nulemia didesnė dabarties galimybė ir atitinkamai mažesnis ateities veiksmingumas. Tačiau silpnaviškumas gali įgauti įvairių pavidalų. Galiu paklusti savanaudiškumui, manydamas, jog kitų žmonių reikalavimai iš tikrųjų yra svaresni. Ir priešingai, tam tikrais atvejais galiu manyti, jog su dabartimi susiję arba savanaudiški mano rūpesčiai nenusveria ateities ar kitų žmonių reikalavimų, ir vis vien nepajėgti savęs sustabdyti. Besaikis taupumas gali būti toks pat silpnaviškas kaip impulsyvus išlaidumas[11].

[11] Štai sudėtingesnis pavyzdys: noriu, kad nenorėčiau nenorėti valgyti torto. Aš noriu valgyti tortą, nes jį mėgstu. Noriu jo nemėgti, nes esu tuštokas

Iracionalų elgesį gali padiktuoti ir iracionalūs įsitikinimai. Įdomiausia, kad aistros gali niekais paleisti įsitikinimus, nors šie lyg ir turėtų joms tarnauti. Tikrovės painiojimas su norais – polinkis tikėti, jog yra taip, kaip norima, kad būtų, – yra paplitęs reiškinys, kurio svarbą žmogaus reikalams vargu ar galima perdėti[12]. Freudas tai aiškino „malonumo principu", proto polinkiu ieškoti greito pasitenkinimo. Geriau jaučiuosi manydamas, jog yra taip, kaip aš noriu, kad būtų, nors man pačiam būtų į gera, jei manyčiau taip, kaip iš tiesų yra[13]. Tikrovę galima painioti su norais tiesiogiai, kaip parodyta IV. 1 brėžinyje perbraukta strėle, arba netiesiogiai, renkant įrodymus. Pastarasis subtilesnis mechanizmas veikia šitaip. Iš pradžių tarkime, jog įrodymai nesutvirtina įsitikinimo, kurį norėčiau būti teisingą. Tuomet imu kaupti daugiau įrodymų, keisdamas ir koreguodamas savo įsitikinimus. Jeigu kuriame nors taške bendra sukauptų įrodymų suma patvirtina nuomonę, kuri man labiau patinka, aš liaujuosi juos rinkęs. Ir tuomet galiu kuo nuoširdžiausiai tarti sau ir kitiems, kad mano nuomonę patvirtina visi prieinami įrodymai – kad tai ne aklas tikėjimas, jog yra taip, kaip norisi, kad būtų, nors priešingi įrodymai akis badytų[14].

Nors tikrovės painiojimas su norais nėra pageidautinas, kartais su juo susiję kiti dalykai, kurių nenorėtume prarasti. Liūdnas socialinės psichologijos atradimas yra tas, jog asmenys, mąstantys teisingiau – gebantys laikytis ne malonumo, o tikrovės

žmogus ir manau, jog svarbiau būti lieknam, bet aš noriu nebūti toks tuščias. (Bet ar aš taip manau tik tada, kai užsimanau torto?)

[12] Kalbama ne apie sąmoningą įsitikinimą, jog yra taip, kaip aš noriu, kad būtų. Kaip sakiau III skyriuje, žmogus negali nutarti tikėti, kaip negali nutarti pamiršti. Mechanizmas veikia nesąmoningai, „man už nugaros".

[13] Tai nepaaiškina nepataisomo pesimisto polinkio tikėti, jog yra taip, kaip jis *nenorėtų*, kad būtų. Šio ydingo mechanizmo atitikmuo yra I skyriuje minimas polinkis trokšti to, ko negali gauti, ir vien todėl, kad negali. Šiems žalingiems polinkiams nežinau jokio patenkinamo paaiškinimo.

[14] Todėl IV.1 brėžinyje perbraukta strėlė turėtų eiti nuo norų iki įrodymų greta strėlės, rodančios pateisinamą norų poveikį sprendimams, kiek duomenų surinkti.

principų, – klinikiniu požiūriu yra depresyvūs. Jie liūdnesni, tačiau išmintingesni. Ir priešingai, žmonės, kurių įprastinė būsena hedonistinė – kurie nėra nei maniakiški, nei depresyvūs, – yra linkę pervertinti savo gabumus ir manyti, jog kiti apie juos mano geriau, negu tie mano iš tiesų. Jeigu apskritai norime ką nors pasiekti, turime manyti gebą padaryti daugiau, negu iš tiesų gebame. Kruopelė iracionalaus, nepamatuoto mąstymo yra kaina, mūsų mokama už akstiną traukti gyvenimo vežimą. Nors mūsų aistroms ne į naudą jų skatinami įsitikinimai, *mums* į naudą ko nors taip įsigeisti, kad net pamestume galvą. Apie jausmus plačiau kalbama VII skyriuje.

Aistrų nekurstoma nuomonė taip pat gali susidaryti neteisinga. Ypač susidūrę su statistiniais dalykais mūsų protai pasiduoda pažintinėms iliuzijoms ir klaidingoms išvadoms, kurios per pastaruosius dešimt ar penkiolika metų vaizduojamos su žaviomis smulkmenomis. Daugelis jų pirmą kartą buvo pademonstruotos per eksperimentus, o paskui pripažintos tikrame gyvenime. Įprasta klaida yra pervertinti asmeninę patirtį ir dabarties įvykius, nepaisant objektyvių šaltinių bei praeities įvykių. Pavyzdžiui, akcijų kainoms per daug įtakos turi dabartinė įmonių būklė ir per mažai jų praeities rodikliai. Per 1972 m. prezidento rinkimų kampaniją įgudę reporteriai pranašavo, jog McGovernas pralaimės ne daugiau kaip dešimčia taškų. Jie žinojo, kad apklausos rodo jį atsiliekant dvidešimčia taškų ir kad per dvidešimt ketverius metus nė viena svarbesnė apklausa neapsiriko daugiau nei 3 procentais, tačiau minios rodomas pašėlęs entuziazmas žadėjo geresnių rezultatų.

Dar viena įprasta klaida – neišmanymas pagrindinių statistinių išvadų darymo principų. Vienu metu Izraelio oro pajėgos pastebėjo, kad lakūnai, kritikuoti dėl blogo skraidymo, kitą kartą paprastai skraido geriau. O po gero skrydžio pagirti kitą sykį dažniausiai ne taip gerai skraido. Instruktoriai padarė išvadą, jog kritika mokant lakūnus esanti veiksminga – tikriausiai priverčianti juos susikaupti, o pagyrų poveikis priešingas – tikriausiai lakūnai išlempą. Izraelio oro pajėgos nežinojo paprasto statistinio principo, kad ką nors labai gerai padarius kitąkart paprastai padaroma blogiau, o ką nors padarius blogai, kitą sykį padaroma geriau. Beisbolo žaidėjai po nepaprastai ge-

ro sezono kitame žaidę prasčiau visai neteisingai trenerių bei sirgalių kritikuojami esą juos sėkmė sugadino. Be to, žmonėms sunku suprasti atsitiktinumo sąvoką. Jie, pavyzdžiui, neįvertina, kiek susigrupavimų gali būti atsitiktiniame procese. Karo metu per aviacijos antskrydžius londoniečiai pastebėjo, kad bombos krinta kaip sugrupuotos, ir padarė neteisingą išvadą, jog toks yra apgalvotas vokiečių bombardavimo planas.

Galop dėl iracionalių norų gali prastai klostytis mūsų gyvenimas. Kadangi racionalių ir iracionalių norų sąvoka ginčytina, pradėsiu nuo palyginti neginčytino pavyzdžio. Jei mano norai labiausiai susiję su dabartimi ir aš neplanuoju ateičiai, ilgainiui tikriausiai dėl to kentėsiu[15]. Iš šio pavyzdžio peršasi racionalių norų apibrėžimas: tai tokie norai, kurie, atsižvelgiant į mūsų galimybes, gali mus padaryti kuo laimingesnius. Geležinės sveikatos žmogui, turinčiam didelį turtą ir gerą advokatą, dabarties norai gali būti racionalūs, bet tiems, kurių galimybės mažesnės, verta pasirūpinti ir ateitimi. Tačiau daugiau pamąsčius, šis siūlomas apibrėžimas neatrodo geras. Pagalvokime apie žmones, gyvenančius ten, kur tvirti totalitariniai režimai. Jeigu ten esama vidinio disidentų pasipriešinimo, žmonės pasmerkti būti nelaimingi. Didžiausias jų troškimas – politinė laisvė, o kaip tik jos jie ir negali gauti[16]. Ir priešingai, daugelis žmonių bus gana patenkinti, kadangi laisvės netrokšta, o visuomenėms, kurios ją puoselėja, randa visokių priekaištų. Mano manymu, būtų absurdiška teigti, jog pirmieji yra iracionalūs, o antrieji racionalūs. Nors totalitarinių režimų vadovai įpratę disidentus uždaryti į psichiatrijos ligonines, nederėtų tikėti jų diagnozėmis.

Tą apibrėžimą galėtume šiek tiek pataisyti išskirdami du mechanizmus, kurių padariniai daugmaž vienodi. Viena, yra nesąmoningai prisitaikoma ir prisiderinama prie galimybių aibės, kuri nusakyta pasakėčioje apie lapę ir rūgščias vynuoges. Paprastai tai reiškiama ne aukštinant, ką žmogus gali gauti – tarkime, žemuogių (ar citrinų) saldumą, – bet menkinant, ko negali gauti. Kai mūsų protas iškrečia mums tokį pokštą, būtų keista teigti,

[15] Čia nekalbu apie silpnaviškumą. Kaip sakiau anksčiau ir paaiškinsiu kitame skyriuje, tai galbūt impulsyvumas be silpnaviškumo.

[16] Turiu galvoje, kad jie trokšta laisvės ne todėl, kad negali jos gauti.

jog šitokie norai yra racionalūs. Kad ir kokie jie būtų, bet tik ne racionalūs. Kita vertus, mes galime sąmoningai mėgautis privalumais to, ką pajėgiame turėti, ir stengtis mažiau norėti to, ko neįstengiame gauti. Tai racionalus charakterio ugdymo metodas, propaguojamas budizmo, stoikų ir Spinozos[17]. Šitaip aiškinant racionalius norus, mums nederėtų sakyti, jog totalitarinių režimų šalininkai yra racionalūs. Tačiau vis vien turėtume teigti, jog disidentai iracionalūs, prieštaraudami intuityviam, ikianalitiniam supratimui, ką reiškia būti racionaliam.

Neišmanau, kaip išspręsti šį galvosūkį. Itin impulsyvius norus galima įtikinamai vadinti iracionaliais, nes jie kenkia žmogui. Šiandien elgdamasis spontaniškai, sumažinu galimybes spontaniškai pasielgti ateityje. Spontaniškumas yra vertybė, kurią reikia saugoti nespontaniškai rūpinantis ateitimi. Be to, ne veltui sakoma, jog norai, atsiradę dėl peiktinų priežastinių mechanizmų ir veikiantys žmogui už nugaros taip, kad juos suvokęs, jis gėdytųsi, yra iracionalūs[18]. Šie pavyzdžiai neprilygsta apibrėžimui, bet perša mintį, jog proto vaidmuo galėtų būti svarbesnis, negu nusako pažodiškai suprastas Hume'o aforizmas.

V

Trumparegystė ir toliaregystė

Pirmykštėje visuomenėje – išgalvotame būvyje, apie kurį daug kalba filosofai ir kuris truputį primena salą iš Williamo Goldingo knygos *Musių valdovas*, – žmonės gyvena dabartimi ir rūpinasi tiktai savimi. Dėl to, atmintinais Hobbeso žodžiais tariant, jų gyvenimas yra „vienišas, skurdus, bjaurus, žiaurus ir

[17] Budizmas iš tikrųjų propaguoja ką kita. Jis liepia žmogui sumažinti savo norus ir tenkintis mažu, net jei jis įstengia apsčiai turėti, nes įgyvendinami norai suteikia daugiau skausmo nei malonumo.

[18] Kai aš ko nors panoriu vien todėl, kad negaliu to gauti, šis noras yra ir žalingas, ir peiktino priežastinio mechanizmo padarinys. „Rūgščių vynuogių" mechanizmas nėra žalingas.

trumpas". Tokių visuomenių nėra žinoma. Ugandos ikų gentis, kaip ją apibūdina vienas socialinis antropologas, su ja kurį laiką gyvenęs, yra arčiau pirmykščio būvio negu kitos aprašytos žmonių grupės, tačiau netgi tarp jos narių pasireiškia minimalios savivaržos formos[1]. Pagrindinis socialinių mokslų uždavinys – paaiškinti, kodėl mes negyvename pirmykštėje bendruomenėje[2]. Dabar aptarsiu toliaregiškumą – gebėjimą būti skatinamam veiklos padarinių – kaip galimą savivaržos paaiškinimą. Kiti paaiškinimai aptariami vėliau[3].

III skyriuje esu sakęs, kad racionalus pasirinkimas susijęs su veiklos rezultatais. Paprastai pravartu žiūrėti į veiklą kaip į generuojantį neapibrėžtą rezultatų ar padarinių *šaltinį*[4]. Tarkime, asmuo, gavęs koledžo diplomą iš ekonomikos, turi rinktis, ar tęsti studijas filosofijos daktaro laipsniui gauti, ar pradėti dirbti banke. Nuo vieno ar kito pasirinkimo priklauso, kiek bus vėliau uždirbama[5], o nuo vienokio ar kitokio uždarbio – tam tikras naudos arba gerovės lygis (V. 1 brėžinys)[6]. Paprastumo dėlei manykime, jog pagrindinis to asmens motyvas yra pajamos, o doktorantūros studijos nežada jokio esminio atpildo, kuris bent iš dalies kompensuotų mažas pajamas.

Ką tokiomis aplinkybėmis pasirinks asmuo? Aišku, tai priklauso nuo to, kiek reikšmės jis (dabar) teikia gerovei skirtingu

[1] Citatą iš jo aprašymo pateikiu kitame skyriuje.

[2] Tai galėtų reikšti du dalykus. Pirma, jeigu mes (ar mūsų gyvulių protėviai) kada nors buvome pirmykščiame būvyje, kaip iš jo išėjome? Antra, kas užkerta kelią į jį patekti (arba atgal grįžti)? Pirmas klausimas trumpai nagrinėjamas VIII skyriuje, tačiau daugiausia dėmesio kreipiama į antrąjį.

[3] Kitame skyriuje apžvelgiu altruizmą ir panašias nesavanaudiškas motyvacijas, o XII skyriuje - neapibrėžtą visuomenės normų reiškinį. XIII skyriuje įvairūs aiškinimai pateikiami vientisiau.

[4] Nenumatyti padariniai – X skyriaus tema.

[5] Paprastumo dėlei manykime, jog po šešiasdešimt penkerių metų tarp vieno ir kito pasirinkimo nebus jokio skirtumo. Taip pat manykime, kad iš ateities uždarbio negalima pasiskolinti.

[6] Dabar tarkime, jog naudos funkcijos ilgai išlieka pastovios. Jeigu doleris jauniems žmonėms suteikia daugiau (arba mažiau) gerovės negu seniems, argumentą reikėtų atitinkamai performuluoti.

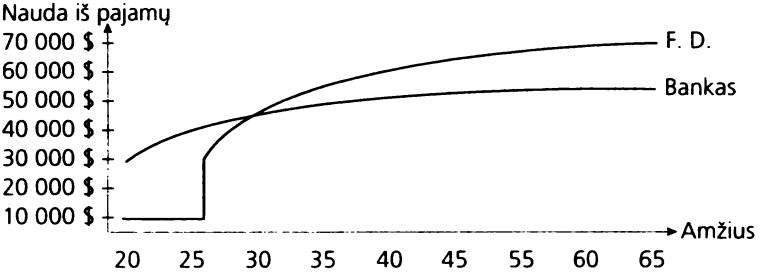

V.1 brėžinys

laiku. Jeigu jam rūpi tik dabartis, jis eis dirbti į banką. Doktorantūros studijos yra netiesioginė taktika, sakytume, „Vienas žingsnis atgal, du į priekį". Dėl jų reikėtų gebėti atidėti atpildą. Priešingu atveju jam, tarkime, vienodai reikšmingi visi jo gyvenimo metai[7]. Tuomet galėtų atrodyti, kad jis stos į doktorantūrą, suteiksiančią jam daugiau gerovės nuo dvidešimties iki šešiasdešimt penkerių metų. Visa bėda, kad jis gali neišgyventi iki šešiasdešimt penkerių. Gerovės vėlesniais metais reikia nepaisyti, nes gal žmogus jų nesulauks. Tad jeigu yra 10 procentų galimybė, kad jis iki šešiasdešimties metų neišgyvens, *dabartinė vertė* gerovės šešiasdešimtaisiais gyvenimo metais yra tik 90 procentų tos gerovės, kurią jis patirtų, jei sulauktų šešiasdešimties. Matyt, teisinga metodika būtų tokia. Kiekvienam pasirinkimui ir kiekvieniems metams ateityje reikia apskaičiuoti dabartinę vertę gerovės, kurią patirsiu iš to pasirinkimo tais metais. Toliau prie kiekvieno pasirinkimo reikia pridėti dabartines visų būsimų metų vertes. Galiausiai reikia rasti pasirinkimą su didžiausia dabartinės vertės suma[8].

[7] Priešingybė būtų žmogus, manantis, jog svarbiausia yra ateities gerovė, ir nepaisantis dabarties gerovės.

[8] Čia nutylėta viena problema. Apsvarstykite šios asmeninio sprendimo problemos tarpasmeninį atitikmenį. Jeigu vyriausybei tenka du pasirinkimo būdai, ji galbūt rinksis tą, kuris didina visuotinę gerovę. Tai yra atitikmuo tekste taikomam sprendimų principui. Bet vyriausybė taip pat gali rinktis tą būdą, kuris padidintų vargingiausios visuomenės dalies gerovę – glo-

Tinkamiausias elgesys būtų tarp šių kraštutinybių. Remiantis mirtingumo statistika, žmonės labiau nei leistina nepaiso ateities, nors ši jiems, žinoma, šiek tiek rūpi. Mano manymu, toks požiūris iracionalus. Negalvoti apie ateitį vien todėl, kad tai ateitis, beveik tas pats, kaip susidaryti iracionalią nuomonę, teikiant pernelyg reikšmės nūdienos įvykiams ir nepaisant praeities rodiklių. Ateitis bei praeitis dabar neegzistuoja – štai kodėl jų paisoma mažiau, negu derėtų. Dažnai pernelyg mažai taupoma senatvei dėl vaizduotės stokos. Kitais atvejais dabartis mus užgožia pateikdama pagundų, kurioms mes nevaliojame atsispirti. Kai įsidedu antrą porciją torto, mano racionalusis aš tarsi praranda valią. Matau, kad tortą ima mano ranka, bet ji tai daro be *mano* valios. Kitokį, dar labiau paralyžiuojantį poveikį daro gėrimas, rūkymas, narkotikų vartojimas, svetimavimas ir lošimas. XIII skyriuje pamatysime, kad nekooperatyvus elgesys iš dalies gali būti paaiškintas tuo pačiu mechanizmu. Žmogus, kurio visai nejaudina būsimi dabartinio jo elgesio padariniai, neabejotinai sugriaus gyvenimą sau ir kitiems žmonėms.

Žalingas elgesys pats savaime dar nėra silpnaviškumo ženklas. Žmogus, kuris nesirūpina ateitimi arba kuris nuolat rūpinasi ja mažiau negu dabartimi, nesigraužia daręs tai, ką, į viską atsižvelgus, nederėjo daryti. Graužatis prasideda tuomet, kai nepaisymas ateities įgauna ypatingą formą, trukdančią nuosekliai laikytis praeities sprendimų.

Tarkime, sausio 1 dieną aš susitariu su dantistu, jog apsilankysiu pas jį sausio 21 ne dėl to, kad man skaudėtų dantį, o dėl to, kad, mano manymu, protinga reguliariai tikrintis dantis. Aš manau, kad dantistas ras vieną ar porą skylučių ir man skaudės, kai gręš, bet nutariu, jog ilgalaikės sveikatos privalumai gerokai atpirks tą stiprų, bet laikiną skausmą. Sausio 20-ąją

botų silpniausius, užuot skatinusi „didžiausią naudą didžiausiam skaičiui". Asmeninės sprendimo problemos atitikmuo būtų pasirinkti tokį būdą, kuris laiduotų didžiausią minimalią gerovę, – eiti dirbti į banką. (Atkreipkite dėmesį, kad čia nederėtų atsižvelgti į mirties tikėtinumą.) Toks sprendimo kriterijus yra ne mažiau (ir ne daugiau) racionalus nei sprendimas padidinti sumažėjusią visuotinę gerovę.

paskambinu dantistui ir atšaukiu mūsų susitarimą ne dėl kokios kitos priežasties, o vien dėl to, kad tas apsilankymas dabar daug arčiau nei tada, kai dėl jo tariausi. (Nors dantistui galbūt pasiteisinu, kad turiu eiti į laidotuves.) Kodėl aš pakeičiau savo nuomonę?

Apsvarstykime kitą pavyzdį. Netikėtai miršta mano dėdė, palikęs man milijoną dolerių. Nutariu pusę tų pinigų išleisti pirmais metais plačiai gyvendamas, o vėliau gyventi iš palūkanų, gaunamų nuo likusių 500 000 $. Pasibaigus pirmiems metams, pakeičiu savo nusistatymą. Dabar nutariu išleisti 250 000 $ kiek kukliau gyvendamas, o kitus padėti į banką juodai dienai. Pasibaigus antriems metams, vėl apsigalvoju ir taip toliau, kol iš palikimo visai mažai lieka. Kodėl neįstengiau laikytis savo nusistatymo?

Tai silpnaviškumo pavyzdžiai. Nusprendžiu ką nors daryti, bet kai ateina laikas tą sprendimą vykdyti, pasielgiu kitaip. Šito reiškinio negalima nuvertinti iki polinkio daugiau reikšmės teikti dabarčiai negu ateičiai arba artimai ateičiai daugiau nei tolimai ateičiai. Toks polinkis galbūt pirmiausia paaiškintų, kodėl aš niekad nesitariu su dantistu pas jį apsilankyti, bet ne kodėl atšaukiu mūsų susitarimą. Tai galėtų paaiškinti, kodėl aš pirmais metais išleidžiu didžiąją savo palikimo dalį, bet ne kodėl sudarau planą kitus pinigus protingiau leisti ir jo nevykdau. Šio nenuoseklaus elgesio paaiškinimas būtų tas, kad ateitis neblanksta – kitaip sakant, dabarties požiūriu nepraranda savo vertės, – pastoviu greičiu, kokiu tolsta nuo dabarties. Veikiau ji iš pradžių blanksta labai greitai, o paskui lėčiau. V. 2 brėžinyje tiksliau pavaizduota.

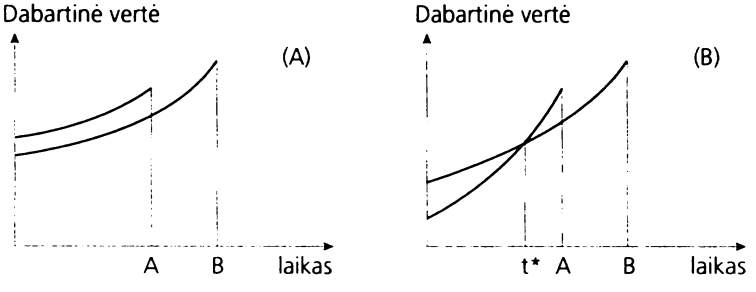

V. 2 brėžinys

Diagramose žmogus gali rinktis tarp greito nedidelio atlygio A ir didesnio vėlesnio atlygio B. Apsispręsti reikia tuo metu, kai A galima gauti. Kreivės vaizduoja dabartinę A ir B vertę įvairiu metu, kol atlygio dar negalima gauti. Kuo tolesnė ateitis, kai jį bus galima gauti, tuo mažesnė dabartinė jo vertė[9]. Tam tikru metu žmogaus norus nulemia palyginimas esamų to meto pasirinkimo vertybių: jis nori to, kas turi didžiausią esamą vertę. Tuo metu jo ketinimas, ką pasirinkti vėliau, grindžiamas tais norais: *dabar* jis ketina *paskui* daryti tai, ko *dabar* labiausiai nori.

Diagramoje A ateitis blanksta pastoviu greičiu:

$$\frac{\text{esama dolerio vertė šiandien}}{\text{esama dolerio vertė rytoj}} = \frac{\text{esama dolerio vertė rytoj}}{\text{esama dolerio vertė poryt}}$$

Šiuo atveju dabarties santykis su artima ateitimi yra toks pats, kaip artimos ateities su tolima ateitimi. Prasmė ta, kad jeigu koks nors pasirinkimas geistinesnis kuriuo nors metu iki rinkimosi laiko, jis visada geistinesnis nei kiti. Kitaip tariant, artėjant galutiniam rinkimosi laikui, žmogus savo nuomonės nekeičia. Nors jis elgiasi impulsyviai, nėra silpnavalis.

Diagramoje B ateitis iš pradžių blanksta greitai, o paskui lėčiau:

$$\frac{\text{esama dolerio vertė dabar}}{\text{esama dolerio vertė rytoj}} > \frac{\text{esama dolerio vertė rytoj}}{\text{esama dolerio vertė poryt}}$$

Čia dabartis artimai ateičiai yra svarbesnė negu artima ateitis tolimai ateičiai. Štai kodėl gali *pasikeisti norai*. t* metu B jau nėra geistiniausias pasirinkimas ir pasirinkimo laikui visai priartėjus A atrodo labiau viliojantis. Čia jau silpnaviškumas – nesugebėjimas daryti tai, ką, į viską atsižvelgus, žmogaus įsitikinimu, derėtų daryti.

[9] Diagramose tai pavaizduota „dabarčiai" slenkant į kairę. Atitinkamai tai galėtų būti pavaizduota A ir B atvejams slenkant į dešinę. Teiginius apie ateities blankimo greitį diagramose reikėtų skaityti iš dešinės į kairę, tad greitas pradinis ateities blankimas reiškia, jog kreivė iš pradžių krinta žemyn staiga, o paskui, mums slenkant į kairę, lėčiau.

Gyvūnų – pelių ir balandžių – elgesio studijos rodo, kad jie nepaiso ateities taip, kaip pavaizduota B diagramoje[10]. Yra duomenų, nors ne galutinių, kad žmonės elgiasi panašiai. Ir taip elgdamiesi prisidaro bėdos. Kylant pagundai geri ketinimai praranda motyvacijos galią. Visa viltis, kad pasimokoma iš patirties. *Žinoti*, jog esi iracionalus, yra daug geriau negu būti naiviam ir lengvabūdiškai iracionaliam. Bandydamas racionaliai įveikti savo įsisąmonintą polinkį, aš galbūt mažiau sau pakenksiu, negu būdamas pasyvia šio polinkio auka. Tačiau metodika įveikti šį polinkį gali nepigiai kainuoti, ir kartais vaistas būna pavojingesnis už ligą.

Vienas būdas atsikratyti polinkio – paveikti galimybes, kaip paaiškinta II skyriuje[11]. Susitaręs su dantistu, galiu duoti jam teisę pateikti man visą sąskaitą, jei apsilankymą pas jį atšaukiu[12]. Jei paveldžiu milijoną dolerių, pusę jų galiu investuoti tokiomis sąlygomis, kad pagrindinės sumos negalėčiau liesti. Gal noriu sutaupyti šiek tiek pinigų, bet mano norą niekais paverčia polinkis santaupas tuoj pat išleisti. Galėčiau šią bėdą įveikti įstojęs į Kalėdų taupymo klubą, iš kurio savo indėlio negalėčiau pasiimti iki metų galo[13]. Norėdamas mesti rūkyti, galiu plačiai apie tai apsiskelbti, kad baimė prarasti gerą vardą neleistų man vėl užsirūkyti. Kad liaučiausi gėręs, galiu vartoti tabletes, nuo kurių išgėrus mane pykintų. Bijodamas iškrėsti kokią kvailystę per Kalėdų pobūvį darbe, galiu į jį neiti. Kad

[10] Žr. X skyrių.

[11] Bandant atsikratyti silpnaviškumo, galima paveikti savo norus, kad pagundai atėjus ji neatrodytų tokia viliojanti. Žmonės, kurie rūpinasi savo svoriu, šventai laikosi tokios taisyklės: „Į parduotuvę niekad neik tuščiu skrandžiu". Kai kurie prašosi užhipnotizuojami, kad jaustų pasišlykštėjimą cigaretėms. Šis metodas, nors ir pigesnis nei kiti, taip pat labai retai taikomas.

[12] Psichoterapeutai, kurių gydymas pacientams gal net skausmingesnis negu dantisto, taip pat laikosi tokios tvarkos, bet, kiek man žinoma, ne savo pacientų prašymu.

[13] Už Kalėdų klubo indėlius paprastai mokamos mažesnės palūkanos, ir tai rodo, jog žmonės noromis moka už tokį savitvardos pakaitalą. Tačiau galima savo pinigus įdėti į banką už dideles palūkanas; bet už dažną pinigų ėmimą ten būna numatytos bausmės.

neišlaidaučiau parduotuvėje, galiu pasiimti tik tiek pinigų, kiek reikia nusipirkti reikalingiems dalykams. Kai kuriose šalyse žmogus pasirašo juridiškai pagrįstą susitarimą su narkologijos klinika, kad tris savaites jo iš ten neišleistų, nors jis ir prašytų. Jeigu vyriausybė bijo neatsilaikysianti prieš visuotinį spaudimą devalvuoti pinigą arba padidinti atlyginimus, ji gali perduoti atsakomybę nepriklausomai federalinei rezervo tarybai arba Tarptautiniam valiutos fondui. Amerikos įkūrėjai pasirūpino, kad jų sukurtą konstituciją būtų sunku pakeisti ir ateinančios kartos nepasiduotų demagogijai.

Tokios gudrybės gali brangiai kainuoti. Dėl nenumatytų įvykių galbūt gailėsiuos užkirtęs kelią kai kurioms galimybėms. Odisėjas tikriausiai gailėjosi, kad buvo pririštas prie stiebo, kai jo laivas pateko į pavojingus vandenis, o jo vyrai nesugebėjo laivo vairuoti. Sutaupytų pinigų, kurių negalima paimti iš banko, gali prireikti svarbiai operacijai. Jei keliomis dienomis anksčiau nebūsiu išleistas iš narkologijos klinikos, mano įmonė gali subankrutuoti. Federalinė rezervo taryba gali tapti neatsakingo monetarinio konservatizmo tvirtove. Konstitucija gali tapti praeities tironu dabarčiai, pažabojančiu ateities kartas įstatymais, seniai praradusiais veiksmingumą. Būtų buvę puiku, jei Odisėjas būtų norėjęs, kad jį *netvirtai pririštų* prie stiebo – prieš savo valią jis nebūtų galėjęs pasielgti, bet nelaimei ištikus saviems būtų įstengęs padėti. Visa nelaimė, jog vienu šūviu negalima nušauti dviejų zuikių. Save saistančiose sutartyse negalima numatyti visų pagrįstų išimčių, o vykdančiajai pusei paprastai neįmanoma atskirti, kurios iš numatomų išimčių tikros, o kurios buvo *raison d'être* sudaryti sutartį.

Silpnavališkumą galima įveikti, tarsi susikuriant naujas mąstymo taisykles, atsiribojus nuo išorinio pasaulio. Visa gudrybė yra galvoti taip, kad pažeidus vieną taisyklę būtų galima numatyti pažeisiant taisykles ir vėliau. „Jei šiandien suvalgysiu antrą porciją torto, tik apsigaudinėsiu manydamas, jog kitą kartą taip nedarysiu. Kadangi ši diena nėra kokia ypatinga proga, dėl kurios pasiduočiau pagundai, vadinasi, ir kitąsyk jai pasiduosiu." Mąstydamas tokiu domino principu, aš sumažinu riziką. Viena cigaretė – vienintelė – ir aš vėl grįšiu prie pakelio

cigarečių per dieną. Viena taurė, ir aš vėl atsiduriu slidžioje nuokalnėje, gal griaudamas sau gyvenimą[14]. Nors ši galimybių „rikiavimo" taktika šiek tiek primena magišką mąstyseną – tarsi būtų įmanoma pakeisti priežastį veikiant simptomus[15], – ji gali būti labai veiksminga.

Tokia elgsena gali labai pakeisti žmogaus būdą, asmenybę. Tie, kuriuos nuo impulsyvaus elgesio sulaiko įsivaizduojamos baisenybės, nutiksiančios, jei jie visuomet impulsyviai elgsis, pasidaro griežti ir įsitempę. Jie nebemoka džiaugtis gyvenimu – nedrįsta atsipalaiduoti, net kai tai visai nepavojinga[16]. Dažnai jie vadinami Viktorijos laikų charakterio tipais – pareigos pažaboti, negailestingi nei sau, nei kitiems. Anot Williamo Jameso, jų principas – „Niekad nepakęsti jokios išimties". Freudas sugalvojo terminą „superego" apibūdinti draudimams bei receptams, neleidžiantiems mums nukrypti nuo tiesaus kelio, kai susiduriame su pagunda. Pagal Freudo trišalį proto suskirstymą, ego – savarankiškas aš – kovoja dviem frontais su visai trumparegiškom „id"[17] pajėgom ir primygtinom superego nuorodom[18]. Savarankiškas individas siekia *judėjimo laisvės*, kad galėtų truputį pasiduoti savo silpnybėms, nebijodamas išardyti kruopščiai statytą gynybos sieną, saugančią nuo savo tamsiųjų pusių.

Dažnai sakoma, jog „id" priklauso *nesąmoningajai* proto daliai. Nesu įsitikinęs, jog toks požiūris teisingas. Beatodairiškai iracionalus elgesys gali būti visai sąmoningas. Šio požiūrio visa esmė ta, kad nesąmoninga motyvacija susijusi su dabartimi ir nepajėgia numatyti ilgalaikės taktikos. Kad ateitis turėtų įta-

[14] Šį poveikį derėtų skirti nuo fizinių priklausomybės aspektų. Sveikstančiam alkoholikui viena taurė gali daryti grynai fiziologinį poveikį, kuris iš tiesų sukels nenumaldomą norą išgerti daugiau. Domino poveikis yra vien mintyse.

[15] Plačiau apie tai aiškinama XIII skyriuje, kuriame aptariami tokiu pat būdu grindžiami tarpasmeniniai pavyzdžiai.

[16] Kaip minėta IV skyriuje, jie irgi, tik savaip, gali kentėti nuo silpnaviškumo.

[17] Lotyniškai „tai".

[18] Freudo nuomone, superego mumyse sukuriamas tėviškos socializacijos. Iš diskusijų tekste išplaukia, jog tai gali būti grynai individualus vaizdinys.

kos dabarties veiksmams, ją reikia numatyti pasitelkus sąmonę. Nėra įrodymų, kad mes gebame nesąmoningai įsivaizduoti ateitį. Pasąmonė negali laukti arba naudoti netiesiogią taktiką „vienas žingsnis atgal, du į priekį". Kaip vanduo pirmiausia užlieja žemesnes vietas, taip pasąmonę traukia veiksmai, suteikiantys didžiausią greitą malonumą, kad ir kokios skaudžios būtų vėlesnės pasekmės. Pavyzdžiui, galvojimas, jog yra taip, kaip nori, kad būtų, teikia stiprų trumpalaikį pasitenkinimą, kuris gali būti nenumaldomas.

Į šį argumentą galėtų įsiterpti psichoterapija. Tarkime, vaikas, kurio tėvai dažnai vaidijasi, ima keistai elgtis. Galima pagrįstai manyti, jog dėl vaiko bėdų iš dalies kalta nelemta įtampa šeimoje. Galbūt psichoterapeutas paaiškintų, kad tokį vaiko elgesį skatina nesąmoningas jo noras sutaikyti tėvus. „Jeigu aš susirgsiu, jie rūpinsis manimi ir pamirš savo nesutarimus." Bet jeigu aš teisus, klystų psichoterapeutas. Pasąmonė niekad negalėtų šitaip apgalvotai veikti. Vaiko simptomų priežastis galbūt ta, kad jis kenčia, bet ne nesąmoningas noras pataisyti padėtį.

VI

Egoizmas ir altruizmas

Pirmykštėje visuomenėje niekas nesirūpino kitais. Laimė, mes negyvename tokioje gūdžioje visuomenėje. Kartais susimąstome apie kitų sėkmę bei gerovę ir netgi jų labui aukojame dalį savo gerovės[1]. Ar bent taip atrodo. Bet gal altruistinius poelgius iš tiesų skatina savanaudiškumas. Tarkime, ar padėti kitiems ilgainiui neišeis man į naudą, nes aš savo ruožtu galėsiu sulaukti pagalbos, jei jos prireiks? Ar tik mecenatui, duodančiam labdarai, paties geras vardas labiau nerūpi negu remiamųjų poreikiai? Jam svarbu, kad jo aukos būtų matomos ir paviešintos, o ne tie,

[1] Antra sakinio dalis papildo pirmą. Galbūt aš susimąstau apie kitų interesus tik tuomet, kai iš dviejų poelgių renkuosi tokį, kuris man duotų ne mažiau naudos.

kurie jomis pasinaudoja[2]. Kas nors gali prieštarauti (žr. II skyrių), kad žmonės visur ir visada skatinami savanaudiškumo ir jų elgesys skiriasi tik todėl, kad skiriasi galimybės. Šiuo požiūriu civilizuotos visuomenės kliaujasi turimomis *institucijomis*, dėl kurių žmonėms naudinga sakyti teisybę, laikytis pažadų ir padėti kitiems, o ne gerais žmonių ketinimais.

Mano manymu, šis argumentas akivaizdžiai neteisingas, ir tuoj paaiškinsiu kodėl. Tačiau visų pirma baikime kalbą apie keletą dalykų. Tvirtinimą, jog savanaudiškumas yra svarbiausia, galima suprasti dvejopai ir ne taip, kaip buvo ką tik išdėstyta[3]. Tai galėtų reikšti, kad visi veiksmai galiausiai atliekami dėl malonumo arba kad savanaudiškumas turi tam tikrą metodologinį pirmumą. Pirmas požiūris vėlgi akivaizdžiai neteisingas. Antrasis teisingas, bet suprasti elgesio nepadeda.

Pirma apsvarstykime požiūrį, kad visa racionali veikla yra savanaudiška, nes iš esmės ją skatina malonumas, kurį patirs žmogus. Pavyzdys galėtų būti meilė, dažnai apibrėžiama kaip malonumas kitam suteikti malonumo. Jeigu aš mylimam žmogui ką nors dovanoju, ar nesinaudoju juo kaip priemone, kad pats patirčiau pasitenkinimą? Norint paneigti šį požiūrį, pakanka pasakyti, jog ne visi altruistiniai veiksmai atliekami iš meilės. Kai kurie atliekami iš pareigos ir nebūtinai suteikia malonumo. Žmogus, kurį skatina vidinis džiaugsmas, patiriamas atlikus savo pareigą, ne iš pareigos veikia, o atlieka narcizo vaidmenį. Ir bet kokiu atveju tikslu ir priemonėmis grindžiama meilės teorija yra netinkama. Aš renku dovaną, kad patenkinčiau kito žmogaus norą, o mano pasitenkinimas yra šalutinis produktas[4].

[2] Iš tiesų kartais atrodo, jog akstinas yra noras duoti ir garsėti kaip duodančiam *daugiau negu kiti geradariai*. Mintis apie tokį akstiną man pirmą kartą atėjo į galvą Čikagos meno institute, kur prie paveikslų pritvirtintų plokštelių su dovanojusio pavarde dydis yra atidžiai parenkamas pagal dovanos dydį. Iš pažiūros altruistinį poelgį visuomenės labui gali skatinti rungtyniavimas su kitais aukotojais arba pavydas.

[3] Be to, esama požiūrio, kuris aptariamas VIII skyriuje, kad altruistinius akstinus galima paaiškinti „egoistiniais genais".

[4] Meilė nėra tikra pykčio priešingybė. Piktas žmogus elgiasi taip, kad sužlugdytų kitų norus, nes tuomet jis gerai pasijunta. Kitų kančia yra priemonė

Nors tam tikra prasme savanaudiškumas yra esmingesnis negu altruizmas. Pirmykštis būvis, kad ir išmąstytas, yra logiškas. Bet aiškiai negalime įsivaizduoti pasaulio, kuriame visų akstinai būtų vien altruistiniai. Altruisto tikslas yra suteikti kitiems egoistinių malonumų progų[5] – perskaityti knygą ar išgerti dovanotą butelį vyno[6]. Jeigu niekas neturėtų pirmapradžių, egoistinių malonumų, niekas neturėtų ir aukštesnių, altruistinių motyvų. Kinų kultūrinės revoliucijos perlenkimai byloja apie visuotinio altruizmo absurdiškumą. Visiems Kinijos piliečiams buvo liepiama aukoti savanaudiškus interesus dėl liaudies interesų, tarsi liaudis būtų aukščiau Kinijos piliečių visumos[7]. Mintis visai logiška. Jei vieni yra altruistai, kiti turi būti savanaudžiai – bent tam tikrą laiką, tačiau visi *galėtų* būti egoistai visą laiką. Glaustesnės prielaidos nei ta, kad kiekvienas elgesys yra savanaudis, negalėtume padaryti, o mokslininkai visuomet mėgsta plačius dalykus paaiškinti siaurai. Tačiau negalime nei apskritai, nei konkrečiu atveju daryti išvados, kad egoizmas yra plačiau paplitusi motyvacija[8]. Kartais pasaulis būna painus, o glausčiausi aiškinimai neteisingi.

Mintį, kad pasaulis laikosi ant savanaudiškumo, paneigia keli žinomi faktai. Už kai kurias pagalbos formas neatsimokama tuo pačiu, tad jų negalima paaiškinti toliaregišku savanaudiškumu. Tėvai padeda savo vaikams iš savanaudiškų paskatų, manydami, jog vaikai pasirūpins jais senatvėje, bet vaikai rūpinasi pasenusiais tėvais ne iš savanaudiškų paskatų[9]. Ir vis

jam gerai pasijusti. Tikroji tokios elgsenos priešingybė būtų žmogus, padedantis kitiems, nes jam malonu aplinkui matyti laimingus veidus.

[5] Šis poreikis nebūtinai toks. Žmogus gali padėti savo anūkui, kuriam jis abejingas, vien todėl, kad suteiktų (neegoistinio) malonumo savo vaikui. Bet iš to išplaukia, jog vaikui suteikia malonumo egoistinis anūko malonumas.

[6] Jei mažas vaikas nuperka tėvams dovaną, juos labiau pradžiugina pats dovanojimas, o ne dovana, bet jie patenkinti vien todėl, kad vaikas stengėsi veikiau jiems įtikti negu pradžiuginti.

[7] XIII skyriuje cituojamas Garrisono Keilloro pasakojimas gali būti tos pačios minties iliustracija.

[8] Gal kam nors reikėtų tik vieno savanaudžio, o visi kiti turėtų malonumo stebėti jį ir vienas kitą.

[9] Čia kalbu apie visuomenes, kur tėvai negali vaikams atimti paveldėjimo teisių.

dėlto daugelis rūpinasi. Kai kurie aukoja labdarai anonimiškai, vadinasi, skatinami ne noro pagarsėti[10]. Kai kurios pajamų perskirstymo formos galbūt naudingos turtingiesiems. Jeigu jie neduos skurdžiams, skurdžiai gali juos užmušti. Bet dar niekas nebuvo užmuštas nuketvirčiuotojo[11]. Savanaudiškumo požiūriu balsavimo visuotiniuose rinkimuose išlaidos gerokai pranoksta naudą, kurios tikimasi iš rinkimų. Gal keliais šimtais dolerių mokesčiai man sumažės, jeigu laimės mano kandidatas, bet tą laimikį reikia padauginti iš labai mažos tikimybės, kad mano balsas bus lemiamas, – daug mažesnės negu šansas žūti automobilio avarijoje važiuojant į savo rinkiminę apylinkę. Vis dėlto daugybė žmonių balsuoja. Daugelis teisingai deklaruoja savo apmokestinamas pajamas ir neapmokestinamus atskaitymus, nors išsisukdami nuo mokesčių beveik niekuo nerizikuotų.

Kai kurie iš šių pavyzdžių prašosi kontrargumentų. Vaikai padeda tėvams ir iš racionalių savanaudiškų paskatų, nes jeigu nepadėtų, draugai juos kritikuotų, o gal net nusisuktų nuo jų. Savanaudiškai racionalu balsuoti, nes jeigu žmogus nebalsuotų, taptų neformalių visuomenės sankcijų taikiniu – gal būtų sutiktas su pabrėžtine nuostaba, o gal būtų visuomenės atstumtas. Į šiuos tvirtinimus atsakau XII skyriuje. Čia tik noriu pasakyti dvi mintis. Neaišku, ar kiti šių sankcijų imasi iš racionalių savanaudiškų paskatų. Bet kokiu atveju nekalbama apie elgesį, kuris kitų yra nematomas. Į šią kategoriją įeina anoniminės aukos ir balsavimas daugelyje rinkimų sistemų.

Grynai nesavanaudiški poelgiai – tai anoniminiai įnašai beasmenei labdarai. Dovanos konkretiems asmenims galėtų būti aiškinamos (nors iš tiesų aš taip nemanau) tuo, kad duodančiam malonu kitam suteikti malonumą. Viešai matomos dovanos galėtų būti paaiškinamos tuo, jog dovanoti garbinga, arba visuomenės sankcijomis, skiriamomis neaukojančiam. Tik nežinomo žmogaus dovanos nežinomam žmogui yra vienareikšmiai negoistinės. Vidutiniškai jos sudaro vieną procentą žmonių pa-

[10] Daugelis, be abejo, norėtų vienu šūviu du zuikius nušauti: pagarsėti kaip anoniminiai aukotojai.

[11] Ir netgi kai aukotojai suinteresuoti pajamų perskirstymu, jį nebūtinai skatina tas interesas.

jamų – ant jų pasaulis negali laikytis, bet jos yra nemažos, jeigu jas gaunančių nėra daug. Jei dar atsižvelgsime į tai, kad nuo mokesčių neišsisukinėjama netgi tada, kai nėra jokios rizikos, tas skaičius dar padidėja. Neaiškūs nesavanaudiški turto perdavimai kitam yra nereti. Kadangi, mano nuomone, tą neaiškumą dažnai galima suprasti kaip nesavanaudiškumą, tas skaičius dar padidėja.

Pažvelkime į altruistinių paskatų esmę. Duoti ar padėti iš meilės yra instrumentinis elgesys – svarbu to elgesio padariniai. Padėdamas savo vaikui, ieškau geriausios priemonės, kad jį padaryčiau laimingą. Pareigos sąvoka yra dviprasmiškesnė: ji gali būti instrumentinė arba visai neinstrumentinė. Pradėdami nuo pastarosios apsvarstykime Kanto „kategorinį imperatyvą", kuris bendrais bruožais atitiktų klausimą: „O kas būtų, jei visi taip darytų?" Kas būtų, jei visi nusuktų savo mokesčius? Kas būtų, jei rinkimų dieną visi neitų balsuoti arba atsisakytų padėti vargšams? Tokiam kategoriškam klausimui tikrieji padariniai nerūpi – kas būtų, jeigu *aš* vienaip pasielgčiau. Jam rūpi, kas teoriškai būtų, jeigu visi taip pasielgtų. Tarkime, esu skatinamas kategorinio imperatyvo ir bandau nuspręsti, kiek turėčiau duoti labdarai. Numatau, kokios reikėtų bendros labdaringų dotacijų sumos, padaliju ją iš galimų aukotojų skaičiaus ir gautą sumą paaukoju. Jeigu visi taip darytų, būtų puiku.

Tačiau gyvenime paprastai ne visi taip daro. Daugelis nieko neduoda. Tai žinodami kai kurie įtikinėtų, kad jų pareiga duoti daugiau nei tada, jei visi duotų vienodai. Juos skatina tikrieji elgesio padariniai tikromis, o ne teorinėmis aplinkybėmis. Kadangi jie neabejingi padariniams bei aplinkybėms, tai duoda tuo daugiau, kuo kiti duoda mažiau. Ir priešingai, jeigu kiti duoda daug, jie sumažina savo aukas. Kad suprastume kodėl, prisiminkime mažėjančią ribinę ekonominę pinigų naudą (III skyrius). Jeigu daugelis jau apsčiai davė, gavėjai turi palyginti nemažų įplaukų, ir papildomas doleris jų gerovei ne toks reikšmingas, negu būtų pridėtas prie mažų pajamų. Jei žmogui rūpi instrumentinis davimo veiksmingumas, paskatos duoti susilpnėja.

Kanto sekėjams nerūpi nei padariniai, nei aplinkybės. Ankstesniame skyriuje aptartiems žmonėms – jie dažnai vadinami

praktikais – rūpi ir viena, ir antra. Trečios kategorijos žmonėms rūpi aplinkybės, o ne padariniai. Jie dairosi, ką daro kiti, ir seka dauguma. Jei kiti duoda mažai, jie seka tų pavyzdžiu; ir atitinkamai, jei kiti duoda daug. Ir čia pagrindinė paskata yra *padorumo* norma[12]. Dera atlikti savo pareigą, bet tik tada, jei ir kiti atlieka savąją. Tokia paskata abejinga padariniams, kaip buvo kalbėta, ji yra visai kitokio modelio, negu su padariniais susijęs praktiškumas. Tarkime, po didelio pobūvio kitą rytą daug reikia tvarkytis. Visi padeda, nors virtuvė maža, kits kitam mindome kojas, ir darbas paspartėtų, jei keli iš mūsų eitų pasėdėti priebutyje. Tačiau padorumo norma neleidžia nusišalinti, nors visiems nuo to būtų geriau[13].

Manoma, jog duoti ir padėti naudinga gavėjui arba geradariui. Bet iš kur mes žinome, kas jiems naudinga? Atsakymas tarytum akivaizdus: sužinome jų paklausę. Tačiau kartais jie negali atsakyti. Maži vaikai ir protiškai neįgalūs nepasakytų, ar pageidauja mūsų pagalbos. Tuomet turime kliautis savo nuovoka apie objektyvią naudą, ir paprastai tai nėra lengva. Sunkiau, kai žmonių pasakyti pageidavimai skiriasi nuo to, ką mes, aukotojai, manėme jiems būsiant naudinga. Pasakyti pageidavimai gali rodyti perdėtą rūpinimąsi nūdiena, o mes, aukotojai, norime pagerinti visą jų gyvenimą. Tokį *paternalizmą* iš dalies lengva pateisinti, jei santykiai tiesiogine prasme yra kaip tėvo su vaiku, bet sunkiau, kai labdaros gavėjai yra suaugę žmonės su visomis pilietinėmis teisėmis, tarp jų ir su balsavimo teise. Pavyzdys galėtų būti, kai vietoje pinigų duodami maisto talonai. Jei gavėjai balsavo už tokį paramos būdą, tai būtų priimtina saviglobos forma, kaip nurodyta ankstesniame skyriuje, tačiau tokie sprendimai ne taip daromi. Juos daro socialinės rūpybos biurokratai.

Į paternalistinius sprendimus nederėtų žiūrėti lengvabūdiškai. Galimybė rinktis – taip pat ir teisė blogai pasirinkti – yra vertinga, tiesą sakant, neišvengiama tobulėjimo priemonė. Ant-

[12] Ši norma drauge su kategoriniu imperatyvu bei kitomis visuomenės normomis aptariama XII ir XIII skyriuose.

[13] Paprastumo dėlei tarkime, kad mums visiems būnant krūvoje nėra tikro malonumo.

ra vertus, manoma, jog patys žmonės geriausiai žino, kas jiems naudinga. Vidurinės klasės socialinės rūpybos pareigūno požiūriu, skurdžių vertybės ir prioritetai gali kvailai atrodyti, bet tai tikrai ne jo reikalas. Gal skurdžiui to pareigūno gyvenimo būdas irgi atrodo kvailas. Paternalizmas dera tik tuomet, kai laisvė rinktis yra pražūtinga pačiam žmogui, ypač jei kenkia kitiems.

Paternalizmui, netgi klaidingam, rūpi gavėjo gerovė. Tačiau dovanojimas gali būti ir valdymo ar manipuliacijos būdas. Be to, jis gali tenkinti davėjo interesus ir būti ne už, o prieš gavėjo interesus. Nesugalvosiu nieko geriau, nei čia pateikti ištrauką iš Colino Turnbullo pasakojimo apie ikų genties dovanas bei aukas:

> *Tai ne kvailo įsitikinimo išraiška, jog altruizmas ir galimas, ir pageidautinas; jis yra aštrus bei agresyvus ginklas, kuriuo galima piktnaudžiauti. Bet tikslą, kuriam dovana sumanyta, galima sugriauti jos nepriimant, ir ikai parodo daug išradingumo apeidami būsimą jų planų griovėją. Tikslas, be abejo, yra primesti visą virtinę įpareigojimų, kad, bėdai prispyrus, galėtum prisiminti visas padarytas paslaugas, ir jei lydi sėkmė, bent už vieną iš jų tau bus atlyginta. Ikų gyvenimo aplinkybės šiuo atžvilgiu galėtų pateisinti tam tikras aukas, jei nebūtų peržengtos išlikimo ribos. Tačiau auka, kurią galima atmesti, yra beprasmė, tad pastebėtas keistas reiškinys, kai tie, šiaip itin egoistiški žmonės, iš paskutiniųjų stengiasi vienas kitam „padėti". Iš teisybės jie padeda sau ir jų pagalba kartais be galo piktinamasi, tačiau ji negali būti atmesta vien todėl, kad jau būna suteikta. Kas nors visai neprašomas gali išpurenti kito lauką tam nesant arba pataisyti išvirtusią jo tvorą, arba prisidėti statant namą, nors tas žmogus su žmona vieni lengvai pajėgtų pasistatyti. Kartą mačiau tiek daug žmonių dengiant stogą, kad galėjo visas stogas sugriūti, o šeimininko priešTaravimų niekas neklausė. Padarytas darbas užtraukė skolą. Tai dar viena priežastis, kodėl vengiama kaimynų. Vienas asmuo visad būdavo nemėgstamas, nes priėmęs tokią pagalbą, kaskart atsimokėdavo vaišėmis (senas gudrus lapinas žinojo, kad pagalbininkai tokiai pagundai neatsispirs), šitaip tuojau pat atsiteisdamas už skolas.*
>
> (KALNŲ ŽMONĖS. *Niujorkas: Simon & Schuster, 1977. P. 146)*

Taigi kartais įmanoma manipuliuoti savitarpio pagalbos norma, jei tik ji įsišaknijusi, antraip nebūtų kuo manipuliuoja. Turnbullo pasakojimas byloja ir apie altruizmo gležnumą, ir apie gyvybingumą.

Savanaudiškumas turi nekokį vardą, tačiau, palyginti su kitomis paskatomis, jis atrodo aiškiai geravališkas. Kai žmones apima pyktis, pavydas, jiems rūpi, kad kitiems būtų blogiau. Sunkus būdas pranokti kitus yra tobulinti savo paties veiklą. Lengvesnis būdas – sukliudyti konkurencijai. Kito nelaime turbūt dažniau pasidžiaugiama, negu prie jos aktyviai prisidedama[14], bet kartais žmonės padeda daug pastangų, kad kitiems pakenktų, patys iš to negaudami jokios tiesioginės naudos. Jeigu kas nors gera – pavyzdžiui, vaiko globa, – negali būti padalijama tarp dviejų pretendentų, kartais taip atšaunama: „Jei aš negaliu turėti, niekas neturės". Daugelyje valstiečių bendruomenių liūdina tai, kad geriau gyvenantys žmonės apkaltinami burtininkavimu ir numenkinami iki arba žemiau kitų lygio. Tokioje aplinkoje nuožmus savanaudiškumas gali atrišti rankas.

Tačiau savanaudiškumas veiksmingiausias tada, kai turi lašelį sąžiningumo. Sąžiningumo nederėtų painioti su altruizmu. Aš laikausi jums duoto pažado ne todėl, kad man rūpi jūsų gerovė, o todėl, kad man svarbu turėti sąžiningo žmogaus vardą. Žūtbūtinė konkurencija rinkoje gali vykti laikantis sąžiningumo normų ir pažadų[15]. Nežabotas visuomenės normų ir minimalaus garbės kodekso savanaudiškumas virsta oportunizmu. Tai atgrasus reiškinys, nei iš paviršiaus, nei pagal padarinius nė kiek ne patrauklesnis už pavydą. Tradicinėse pavydo graužiamose bendruomenėse tarpsta kaltinimai burtininkavimu, o daugelis pereinamojo laikotarpio bendruomenių yra palankios oportunizmui, korupcijai bei cinizmui.

[14] Racionalaus pasirinkimo teorijai tai yra mįslė. Tarkime, man labiau patinka *x* padėtis, kurioje jūsų norai žlunga, negu *y* padėtis, kurioje jie patenkinami. Jeigu man būtų pasiūlyta proga sužlugdyti jūsų norus, aš jos neatsisakyčiau, net jei pats ką nors pralaimėčiau. O jeigu atsisakyčiau, ar aš iracionalus? O gal nepasiduodamas iracionaliam troškimui, taip jį įveikiu?

[15] Visuomenės normos aptariamos XII skyriuje.

VII

Jausmai

Jausmai yra gyvenimo šerdis. Pyktis, gėda, baimė, džiaugsmas ir meilė – nepaprastai stiprios dvasinės būsenos. Tie patirti jausmai mus stipriai veikia. Jų nepasirenkame, veikiau patenkame į jų gniaužtus. Dėl stipriausių išgyvenimų nemiegame naktimis, mums paleidžia vidurius, pasaulį suvokiame be galo jautriai arba juodai, mes nuverčiame kalnus, jei tik nebūname jų paralyžiuoti. Kiti jausmai subtilesni, ne tokie smarkūs, bet mūsų gyvenime ne mažiau svarbūs. Viltis ir nuostaba, nusivylimas ir apmaudas, nostalgija ir ilgesys, pavydas ir pagieža, išdidumas ir pasitenkinimas – tai kasdienio gyvenimo atspalviai. Emociškai neutrali patirtis, jei tokią galėtume įsivaizduoti, būtų beprasmė. Bejausmės būtybės neturėtų nei dėl ko gyventi, nei, tiesą sakant, dėl ko žudytis.

Kiek jausmai yra svarbūs žmogui, filosofai bei socialinių mokslų atstovai nepaiso. Jausmų pobūdis, priežastys ir pasekmės yra vieni iš mažiausiai suprantamų žmogaus elgesio aspektų, gal taip pat menkai suvokiamos yra tik visuomenės normos (XII skyrius), su kuriomis jie glaudžiai susiję. Apie šiuos reiškinius daug samprotaujama, užuot atidžiau į juos pažvelgus. Jausmai aiškinami atsižvelgiant į tariamą jų naudą biologiniam išlikimui, socialiniam glaudumui ar asmeninei pažangai, tačiau tiesiogiai nenagrinėjami. Arba dėmesys sutelkiamas į pažintinę jausmų pusę, vėlgi per tiesioginę motyvacinę jų galią. Dažnai į jausmus žiūrima kaip į iracionalumo šaltinį ir tvarkingo gyvenimo kliūtį, nors gyvenimas be jausmų, kaip sakiau, būtų tuščias, beprasmis. Norint suprasti jausmus, reikia atsigręžti ne į socialinius mokslus, bet į pasaulinę literatūrą arba save.

Racionalumo ir jausmų ryšį aptarsiu plačiau, bet pirmiausia gal derėtų pradėti nuo trumpos tipologijos. Kai kurios jausminės patirtys yra savaime malonios ir geistinos. Jų teikia gražūs vaizdai, skonis ir garsai, meilė ir draugystė, savo gebėjimų ir galių ugdymas bei pritaikymas, tavo laimėjimų pripažinimas. Šie jausmai yra ypač asmeninės, laikinos ir modelinės san-

daros. Jie atsiranda iš *mano*, o ne iš kitų žmonių patirties. Be to, yra susijęs su *dabartine* mano patirtimi, o ne su buvusia ar būsima. Galiausiai jie atsiranda iš *tikros* mano patirties, o ne iš tokios, kokią galėjau ar galėsiu turėti. Jausmus su tokiomis savybėmis galime vadinti *pagrindiniais jausmais*. Nors aš išvardijau tik būdingus teigiamus pagrindinius jausmus, yra ir būdingų nepageidautinų jausmų: pasibjaurėjimas, baimė, neapykanta, gėda, nerimas. Pyktis taip pat priskiriamas prie pagrindinių jausmų, bet jis nėra nei malonus, nei nemalonus.

Kiti jausmai yra įvairiopi pagrindinių jausmų parazitai. Jų kyla apgalvojant ankstesnes, būsimas ar galimas pagrindinių jausmų progas, taip pat netekus ar stingant tokių progų arba iš kitų žmonių patirties.

Nuojautos ar viltys, kaip ir baimė bei nerimas, susiję su tam tikra arba galima ateitimi. Panašūs jausmai susiję ir su praeitimi. Jei kitos sąlygos vienodos, šie atgal ar į priekį nukreipti jausmai yra tokio pat atspalvio kaip ir pagrindiniai jausmai, iš kurių jie išplaukia. Nemalonios patirties prisiminimas yra nemalonus prisiminimas. Viltis yra maloni patirtis, nes paprastai viliamės malonių išgyvenimų – to, ką mieliau patirtume negu nepatirtume. Tačiau kartais kitos sąlygos būna nevienodos. Kartą papietauti geriausiame pasaulyje prancūziškame restorane – galbūt nuostabi patirtis, kurią ilgai puoselėsime atmintyje[1]. Tačiau prieš ją gali nublankti kiti pietūs padoriuose prancūziškuose restoranuose, nes atsiras naujas lyginimo matas. Todėl neaišku, ar man į naudą kartą šauniai pavalgyti, jei daugiau taip valgyti neišgalėsiu. Tennysono „Geriau mylėjus prarasti negu nebūti mylėjus" galime priešpriešinti su Johno Donne'o „Mažiau sielvarto, jei esi niekšas nei kad sąžiningas"[2].

Toliau apsvarstykime „netikroviškus" jausmus, sukeliamus to, kas galėjo nutikti, bet nenutiko. Tai palengvėjimas, apgailestavimas, ilgesingumas ir panašūs jausmai. Be to, tarp jų yra ir daug estetinių išgyvenimų, sukeliamų netiesioginės patirties skaitant knygą ar žiūrint spektaklį. Kadangi galėjo nutikti begalė dalykų, kaip išskirti kai kuriuos iš jų kaip netikroviškų

[1] Plg. Ibseno „Tik tai, kas prarandama, galima amžinai turėti".

[2] Samuelis Butleris suteikia Tennysono parodijai naują atspalvį: „Geriau mylėjus prarasti negu niekad neprarasti".

jausmų objektą? Jeigu kas nors gali atsitikti netikėtai, tai mane labiau jaudina pasauliai, galėję atskilti netolimoje praeityje, negu prasidėję labai seniai. Dėl vargiai įmanomo atsitiktinumo[3] aš mažiau suku galvą negu dėl tokio, apie kurį galėčiau įtikinamai papasakoti, kaip būtų galėję atsitikti. Jei kas nors atsitiktų man įsiterpus, man būtų labiau apmaudu nei tada, jei nieko nebūčiau galėjęs padaryti.

Prie jausmų, sukeliamų neišgalvotų asmenų patirties, priskiriami pyktis, pavydas, gailestis ir užuojauta. Dėl geros ar blogos kitų žmonių patirties galime gerai arba blogai pasijusti. (Esama ir sudėtingesnių jausmų, kai pasitenkinimo teikia kitų žmonių pavydas tau.) Šiuos jausmus vėlgi galima suskirstyti į darančius sugretinamąjį ir priešpriešinamąjį poveikį. Mane gali paveikti tai, ką kiti turi, arba skirtumas tarp to, ką kiti turi ir ką aš turiu. Kaip dėl prancūziško patiekalo, taip ir čia – galime paklausti apie galutinį poveikį: ar malonumas, kurį patyriau, kad tu džiaugiesi gyvenimu, man sukėlė pavydą, jog tu džiaugiesi gyvenimu labiau negu aš?

Daugeliu atvejų svarbus su kitais susijusių jausmų elementas yra manymas, jog „taip galėjo man būti". Kitaip tariant, kitų žmonių patirties sukeltuose jausmuose esama netikroviško elemento. Kad mintis apie kito patirtį emociškai veiktų, reikia nuo to kito žmogaus nedaug skirtis. Tocqueville'is pažymi, jog mes pavydime ne tiems, kurie yra iš daug aukštesnio socialinio sluoksnio negu mes, o tik tiems, kurie yra truputį aukščiau už mus.

Dera paminėti panašų jausmą, kai patiriama neteisybė. Kad atsirastų toks stiprus jausmas, užtenka štai kokių sąlygų. Pirma, situacija turi būti suvokiama kaip moraliai neteisinga; antra, kad ji būtų tyčiomis suregzta ir nebūtų šalutinis savaiminio priežastingumo produktas ar nematoma socialinio priežastingumo ranka; trečia, kad ji galėtų būti atitaisyta tik socialine intervencija. Taigi neteisybės pojūtis pagrįstas tokiomis mintimis: „Turėjo būti kitaip", „Dėl kažkieno kaltės nėra kitaip" ir

[3] Pavyzdžiui, George Eliot knygoje „Middlemarch" aprašomas toks didelis sutapimas, kad net tam tikra prasme nustelbia malonumą skaityti tą knygą.

„Galėtų būti kitaip padaryta", be to, yra bendra netikroviška sąlyga „Galėjo būti kitaip". Jei nėra vienos iš šių sąlygų, atsiranda pavydas ar apmaudas.

Kitokios rūšies jausmus sukelia veikiau praradimas negu stygius, ir jį lydi sielvartas arba nusivylimas, jeigu pagrindinis jausmas yra teigiamas, ar palengvėjimas, jeigu neigiamas[4]. Kokiai nors emocinei būsenai – teigiamai ar neigiamai – praėjus, mes ne tiesiai grįžtame į ankstesnį emocinį lygmenį. Ji veikiau virsta kita, priešinga, emocine būsena. Tarkime, moteris, savo krūtyje ką tik užčiuopusi gumbelį, labai susirūpina. Išgirdus iš gydytojo, kad tai jokiu būdu negalįs būti vėžys, jos nuotaika iš pradžių būna euforiška ir tik paskui moteris grįžta į neutralią emocinę būseną. Ir priešingai, nutraukus malonų seksualinį potyrį, gali kilti baisus nepasitenkinimas, ir tik paskui žmogus grįš į neutralią būseną.

Tokie pakartotiniai įvykiai gali sustiprinti priešingą poveikį. Pavyzdžiui, vartojant narkotikus, nuo įprastinės dozės malonumas mažėja[5], o abstinencijos simptomai stiprėja. Seniai vedę žmonės vienas kitam stiprios meilės nebejaučia, tačiau vienam sutuoktiniui mirus, antrasis ilgai sielvartauja. Ir priešingai, parašiutininkai sako, jog ilgainiui nerimas prieš pat šuolį mažėja (nors visiškai nepraeina), o euforija po šuolio stiprėja. Panašus modelis, kai lyginami vartojimo ir savęs realizavimo malonumai. VII.1 brėžinyje parodyta, kad malonumai ir nuoskaudos, patiriami tam tikrais vartojimo ir savęs realizavimo atvejais, priklauso nuo jų tąsos ir laiko tarp jų.

Vartojimo modelį geriausiai rodo žalingi įpročiai, bet su kai kuriais variantais jis gana plačiai paplitęs. Žinoma, malonumas, patiriamas vartojant tam tikras gėrybes, ilgainiui blanksta. Savęs realizavimo modelis pasireiškia statant laivą,

[4] Kalba ne visuomet gali tinkamai išreikšti mūsų jausmus. Nors patiriame skirtingus jausmus, kai per plauką mus aplenkia nelaimė, kai tikėtina nelaimė neįvyksta ir kai nustoja buvusi nemaloni padėtis, juos visus apibūdina vienintelis žodis „palengvėjimas". Ir priešingai, tam tikri jausmai, susiję su teigiamomis pagrindinėmis emocijomis, įvardijami kaip apgailestavimas, nusivylimas ir sielvartas.

[5] Palyginti su būkle prieš vartojant narkotikus.

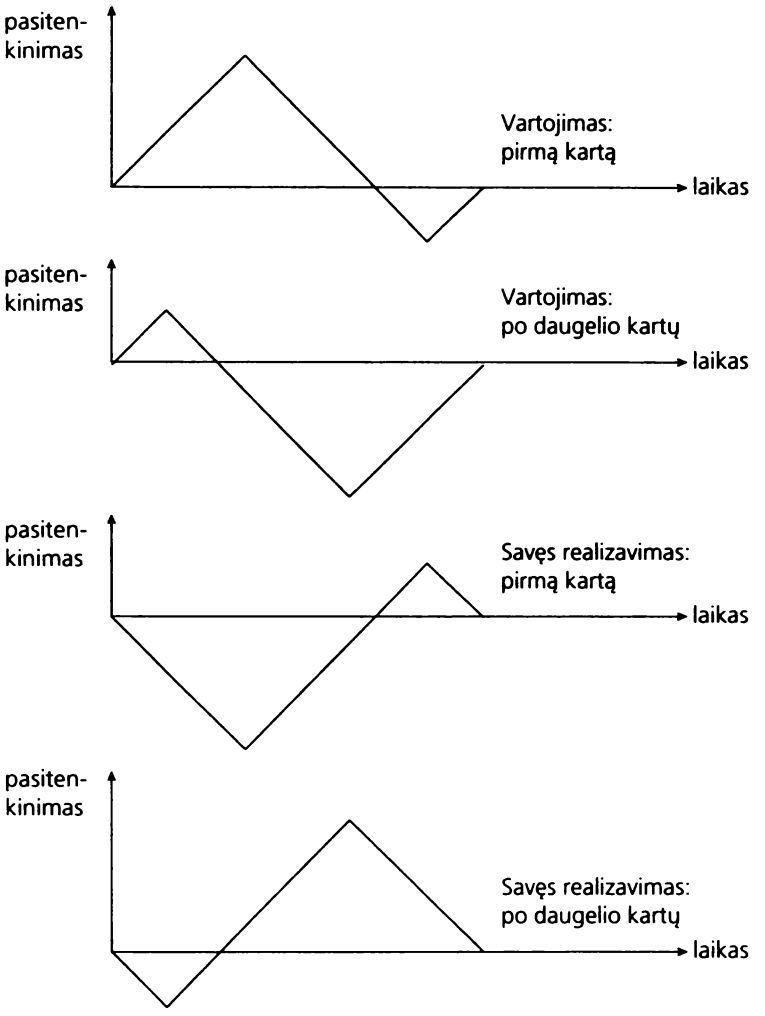

VII.1 brėžinys

rašant straipsnį ar skaitant knygą. Pradedančiam dailidei jo darbas gali atrodyti nuobodus bei sunkus, ir netgi patyrusiam amatininkui reikia nemažai pastangų, kol susikaupia prieš pradėdamas darbą. Daugeliui mokslininkų parašyti pirmą

straipsnį buvo be galo nemalonu ir jie pajusdavo palengvėjimą tik tada, kai straipsnis būdavo parengtas publikuoti. Vėliau gal jiems atrodydavo, kad be to darbo gyvenimas būtų bevertis[6], tačiau bet kokį veikalą rašant, pradžia tokia sunki, kad jie duoda sau žodį (V skyrius) parašysią pirma laiko. Kol neįgundame skaityti romanus, į daugelį jų sunku įsiskaityti. O pirmieji *Ponios Bovary* puslapiai turbūt yra kietas riešutas netgi įgudusiam skaitytojui.

Emociniai mūsų modeliai savaime veikia trumpai. Ilgainiui jie bent iš dalies darosi mums pavaldūs. Tiek, kiek jie mums pavaldūs, galime domėtis tais emociniais modeliais, kurie užtikrina gerą gyvenimą. Ir net jeigu jie mums nepavaldūs, vis vien gali kilti noras sužinoti, kodėl vieni žmonės iš gyvenimo patiria daugiau džiaugsmo negu kiti? Gal yra optimalus emocinių polinkių derinys, kurį nulemia laiminga žvaigždė ar kurį įmanoma išsiugdyti? Jeigu toks yra, jis negali nepriklausyti nuo išorinių aplinkybių. O jei mano gyvenimas apskritai klostosi gerai, stoiškas gebėjimas ištverti sunkumus ne tik beprasmiškas, bet ir nepageidautinas. Norėdami įsitikinti – kodėl, atkreipkime dėmesį, kad jausmai nepasirenkami *à la carte** ir kad, kalbant apskritai, emociniai polinkiai nekinta nepriklausomai vienas nuo kito. Trokšti meilės be kančios yra tas pat kaip trokšti dangiškų migdolų ar norėti mėgautis vilties euforija ir nepatirti nusivylimo, jei tai, ką vylėmės įvykstant, neįvyksta. Žinoma, „viskas yra galvoje", bet galva nėra komutatorius, kuriame kiekvienam jausmui skirtas jungtukas. Kadangi jausmai yra supo-

[6] Tačiau kartais būna priešingai. Kai kurie mokslininkai kuo daugiau įgyja patirties, tuo mažiau patiria pasitenkinimo iš savo darbo. Daugiau sužinodami apie savo sritį, daugiau sužino ir apie savo neišmanymo mastą. Plintant šviesos ratui, plinta ir supantis tamsos ruožas. Emily Dickinson, turėdama galvoje gamtą, rašo (*The Complete Poems of Emily Dickinson. No. 1440. London: Faber & Faber*):

Jos nepažįstančius lengviau
Užjausti, su apmaudu suvokiant,
Kad ją pažįsti juo mažiau,
Juo priartėji prie jos labiau.

* Pagal užsakymą (*pranc; vert. past.*).

ruoti, stoiška laikysena įgyjama tik jei emocinis gyvenimas aplinkui pagražinamas.

Suporuotų emocijų pasitaiko tiek tarp pagrindinių, tiek tarp pagrindinių ir nepagrindinių, tiek tarp pastarųjų. Pirmiausia apsvarstykime suporuotus pagrindinius jausmus. Teigiami ir neigiami pagrindiniai jausmai aiškiai susiję vieni su kitais. Polinkiai jausti išdidumą ir gėdą arba euforiją ir depresiją paprastai neatskiriamai stiprėja ar silpnėja[7]. Panašus ryšys yra ir tarp nepagrindinių jausmų – pavyzdžiui, tarp vilties ir būgštavimų arba tarp pavydo ir piktaviškumo. Blaivi mintis, jog negalima patirti emocinių aukštumų nepatiriant ir emocinių nuosmukių, atitinka ir budistinę koncepciją apie charakterio ugdymą. Budisto tikslas – atsikratyti visų jausmų, ne tik nemalonių.

Toliau apsvarstykime suporuotus pagrindinius ir nepagrindinius jausmus. Negali pajusti vilties, pagalvojęs apie x, jeigu nesidžiaugi x tokiu, koks jis iš tikrųjų yra, ir negali bijoti x, jei greta jo nejauti nerimo. Bent paprastai taip būna. Retesniais atvejais žmogus gali viltis kokį nors įvykį atsitiksiant, tačiau, jam atsitikus, nepajėgti juo džiaugtis. Tačiau netgi tokiais atvejais viltis logiškai būtų parazitiška pagrindiniam jausmui, kadangi jos tikslas būtų pastarojo pasireiškimas. Aš nedėsiu vilčių į x, *žinodamas*, kad iš to džiaugsmo neturėsiu.

Tam tikros meilės formos iliustruoja nestandartinį atvejį. Tradiciniu supratimu, meilė stiprėja ir sulaukia atsako. Racine'o *Andromachoje* Hermiona retoriškai klausia: „Je t'aimais inconstant, qu'aurais–je fait fidèle?"[8] Aišku, jog numanomas atsakymas toks: tuomet jos meilė būtų buvusi netgi stipresnė. Šiuolaikiniai rašytojai dažnai duoda priešingą atsakymą. Žiuljeno Sorelio santykiai su Matilda de la Molė romane *Raudona ir juoda* arba pasakotojo santykiai su Albertina romane *Prarasto laiko beieškant* yra tarsi sūpuoklės; kai vienas aukštai pakyla, kitas žemai nusileidžia; meilė, sulaukusi atsako, užgęsta.

[7] Tai labai supaprastinta. Ne visos depresijos yra maniakinės. Daugelis žmonių, linkę susigėsti, retai kuo nors didžiuojasi.

[8] „Aš tave myliu, nors buvai neištikimas; ką aš būčiau dariusi, jei tu būtum buvęs ištikimas?" (*pranc.*)

Neapykanta pateikia panašų paradoksą, gražiai pavaizduotą Johno Donne'o eilėraštyje „Draudimas".

Manęs neapkęsk atsargiai
Ir per daug netriumfuok laimėjęs,
Ne todėl, kad aš ginsiuosi
Ar kad už neapykantą atsimokama neapykanta;
Bet tu prarasi nugalėtojo puikybę,
Jeigu savo neapykanta sunaikinsi mane, savo nugalėtąjį.
Todėl, kad mano buvimas tavęs nesumenkintų,
Jei neapkenti manęs, neapkęsk atsargiai.

Instinktyvi neapykanta gali būti tokia svarbi žmogaus gyvenime, kad sunaikinus jos objektą gyvenimas praranda prasmę. Fanatiškiems antikomunistams komunistai reikalingi kaip penas jų neapykantai, be kurios jie yra niekas[9]. Pasirenkant *„épater la bourgeoisie"* kaip gyvenimo stilių, panašiai atsiskleidžia priklausomybė nuo priešo, šiam daug labiau paglostant savimeilę negu kokiu nors mėgdžiojimu.

Pagrindinė jausmų grupė – išdidumas, gėda, pavydas – susijusi su poreikiu tikėti savo verte. Pabandę save įvertinti, pirmiausia žvelgiame į kitus. Retai pasitaiko tokio šviesaus proto žmonių, kurie nuspręstų, ar yra laimingi nelygindami savęs su kitais. Jeigu tas palyginimas mums nepalankus, mus persmelkia pavydas, pykčio banga.

Pirmas pavydo akstinas ne „Noriu to, ką jis turi", bet „Noriu, kad jis neturėtų to, ką turi, kad aš nepasijusčiau menkesnis". Pavydo esama visokio. Švelni jo forma būtų: „Jeigu aš negaliu turėti, tegul niekas neturi". Piktesnė jo forma pasireiškia noru netgi sau pakenkti, kad tik kitas nukentėtų; netgi pačiam gauti mažiau, jeigu kiti bus nusmukdyti iki jo lygio. Mažų miestelių, kad ir kur jie būtų, gyventojai atpažins „Džanto (*Jante*) dėsnį", užrašytą (1933) to, kuris iš jų paspruko:

[9] Vienų aiškinimu, dabartinis komunizmas smarkiai susiaurėjo iki antivakarietiškumo, neturėdamas jokio savito teigiamo turinio.

1. *Netikėsi e s ą s kažkas.*
2. *Netikėsi esąs ne blogesnis už m u s.*
3. *Netikėsi esąs išmintingesnis už m u s.*
4. *Neįsivaizduosi esąs geresnis už m u s.*
5. *Netikėsi žinąs daugiau už m u s.*
6. *Netikėsi esąs aukštesnis už m u s.*
7. *Netikėsi e s ą s ko nors vertas.*
8. *Iš m ū s ų nesijuoksi.*
9. *Netikėsi k a m n o r s rūpįs.*
10. *Netikėsi galįs m u s ko nors pamokyti.*

(A. Sandemose, A Fugitive Crosses His Track (BĖGLYS PERKERTA SAVO KELIĄ). New York: Knopf, 1936. P. 77-78)

Šie stiprūs socialiniai jausmai labai svarbūs pasireiškiant visuomenės normoms (XII skyrius). Jeigu normos pažeidimas sukelia pavydą, tai baimė sukelti pavydą neleidžia nukrypti nuo normos; savo ruožtu baimė nejučiomis prasismelkia į gėdos ir kaltės jausmus, kurie apskritai yra pagrindiniai visuomenės normų ramsčiai.

Jausmai yra svarbūs todėl, kad mus skatina bei kursto ir kad per sąsajas su visuomenės normomis stabilizuoja visuomenės gyvenimą. Be to, jie įsiterpia į mūsų mąstymo procesą ir daro jį ne tokį racionalų. Jie ypač žadina nerealias viltis dėl to, ką mes galėtume nuveikti bei pasiekti, ir skatina nerealiai įsivaizduoti, ką kiti apie mus mano. Pats savaime toks poveikis apgailėtinas. Būtų gerai, jeigu mes pajėgtume savo aistras kaip nors atskirti nuo savo protavimo galių; iš dalies tai pajėgiame. Kai kurie geba suskirstyti savo jausmus. Tačiau visa bėda, kad jų jausmai dažniausiai nėra stiprūs. Galbūt jie turi, ko nori, bet nori nelabai daug. Galbūt pažintinis racionalumas labai reikšmingas būna tik tuomet, kai nedaug *dėl ko* norima būti racionaliam. Ir priešingai, galbūt nerealus savo gebėjimų ir būdų pasiekti užsibrėžtus tikslus vertinimas yra kaina, kurią dauguma mūsų moka už savo norą gyventi, žinoti, mylėti. Stiprių jausmų veikiami lengvai pasiduodame užgaidžioms mintims, tarkime, tokioms: jeigu sekasi, tai vis vien sekasi, ir nėra ko daug galvą sukti dėl pasirinkimo. Įsitikinimas, kad jausmai yra stiprus ir teisingas akstinas, yra tokio pat paklydimo pavyzdys.

Jausmai gyvenimui suteikia prasmę bei kryptį, bet trukdo tvirtai ta kryptimi eiti.

VIII

Natūrali ir socialinė atranka

Aiškinant, kodėl žmonės elgiasi atsižvelgdami į esamas sąlygas, galima pateikti argumentą, jog tie, kurie neprisitaiko, žūsta. Veikiau geriausiųjų atranka, o ne racionalus pasirinkimas lemia glaudų ryšį tarp elgesio ir aplinkos reikalavimų. Šie du mechanizmai skiriasi daugeliu atžvilgių.

Racionalus pasirinkimas susijęs su numatomais veiklos rezultatais. Atrankos mechanizmas veikia per tikruosius rezultatus[1]. Aiškinant gyvulių elgesį, kai numatyti geriausiu atveju yra minimalus vaidmuo, visas aiškinamasis svoris tenka tikriesiems rezultatams. Labiau ginčytina, kuris mechanizmas svarbesnis, tiriant žmonių veiklą.

Kaip buvo aiškinta III skyriuje, racionalumas nėra sėkmės laidas. Prieš akis turėdami daugybę simptomų, gydytojai veikia racionaliai; medicinos fakultete įgiję žinių, jie diagnozuoja ligą ir gydo ligonį. Jeigu liga nežinoma, jie gali suklysti. Vilties netekę ligoniai gali kreiptis į šundaktarius, kurie gydo daugmaž aklai. Vienas jų netyčiomis gali aptikti veiksmingą gydymo būdą. Laimingajam šundaktariui prisiviliojus visus ligonius arba kitiems ėmus juo sekti, galų gale visiems ligoniams imama taikyti tas gydymas. Abiem atvejais sėkmingą gydymą lėmė ne racionalumas, o tik atsitiktinumas bei atranka.

Atrankos sėkmė priklauso nuo žaliavos, iš kurios daroma atranka. Jei reikalingo atsitiktinumo nėra arba jis įvyksta ne tuo laiku, rezultatai gali būti anaiptol ne patys gerieji. Čia racionalus pasirinkimas labiau tiktų. Apgalvotai rinkdamasis galiu peržvelgti daugybę veikimo būdų, tarp jų ir tokį, kurio dar niekas nebandė. Aš turiu realią galimybę iš visų galimų būdų

[1] Kaip bus paaiškinta kitame skyriuje, tikrieji rezultatai *patvirtinimo* mechanizmu elgesį gali palaikyti arba panaikinti.

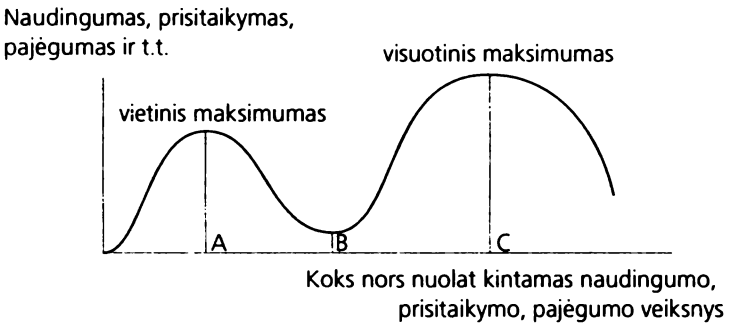

VIII.1 brėžinys

išsirinkti geriausią. Atrankos procesus, priešingai, riboja tos alternatyvos, kurios atsitiktinai pakliūva. Nuo *status quo* jie dažnai skiriasi tik smulkmenomis. Jei alternatyva geresnė negu *status quo*, ji pasirenkama, o jei ne – atmetama. Anksčiau ar vėliau šis procesas sustoja, be to, tokiame taške, kai net pats *mažiausias* tolesnis pasikeitimas tik kenktų, bet tas taškas gali būti kur kas žemiau negu geriausia alternatyva iš visų galimų, kaip parodyta VIII.1 brėžinyje.

Tarkime, mes tiriame kokį nors objektą – gyvulį, prietaisą, karinį junginį ar įmonę, – kurio eksploatacinės savybės priklauso nuo kokio nors išmatuojamo jo sandaros ar elgesio bruožo. Eksploatacinės savybės nustatomos pagal jų naudingumą, pritaikomumą, pajėgumą ar pagal tai, ko reikia, kad jos išliktų. Kad būtų akivaizdžiau, tarkime, jog tiriame skraidantį objektą (lėktuvą arba paukštį). Aptariamoji savybė yra jo sparnų ilgis, o eksploatacinės savybės nustatomos pagal greitį. Santykis tarp sparnų ilgio ir greičio yra toks, koks pavaizduotas VIII.1 brėžinyje. Racionalus lėktuvų konstruktorius pasirinks sparnų ilgį C, leidžiantį pasiekti didžiausią greitį[2]. Atrankos procesas gal toli nenueis, jeigu teks stumtis mažais žingsneliais ir atmesti visus greitį mažinančius pakeitimus. Jeigu paukščio sparnų ilgis iš pradžių yra į kairę nuo A, bet koks atsitiktinis sparnų

[2] Paprastumo dėlei nekreipiu dėmesio į išlaidas.

sutrumpinimas bus atmestas. Atsitiktinis pailginimas bus pasirinktas kaip pranašesnis už kitas alternatyvas, kol būsime į kairę nuo A. Tačiau pasiekus A tolesnė raida mažais žingsneliais negali vykti. Kad pasiektų visuotinį maksimumą taške C, atrankos procesas turės pereiti per minimumą B, kadangi gali būti parenkami tik pokyčiai į gera. Atranka įstringa „vietiniuose maksimumo spąstuose", o racionalus pasirinkimas galėtų žengti tiesiai į visuotinį maksimumą.

Šis argumentas kol kas buvo itin abstraktus, bendro pobūdžio, kadangi skirtas daugeliui atrankos mechanizmų. Jis taikomas biologinei natūralios atrankos teorijai, nuo kurios ir prasidėjo, be to, ekonominės konkurencijos, nesąmoningos motyvacijos ir kompiuterinių šachmatų programų[3] teorijoms. Prieš smulkiau nagrinėdamas dvi pirmąsias, valandėlei nukrypsiu ir aptarsiu santykį tarp biologijos bei socialinių mokslų.

Apskritai mokslinių disciplinų tarpusavio santykis gali būti dvejopas: redukcinis ir analoginis. Redukcija bus tuomet, kai reiškiniai vienu mokslinės hierarchijos lygmeniu aiškinami žemesnio lygio reiškiniais (VIII. 2 brėžinys). Redukcinės tyrimo programos paprastai būna poleminės.

Ilgą laiką buvo karštai ginčijamasi, kad nepavyks biologijos redukuoti iki chemijos, bet pavyko. Daugelis tvirtina, jog sociologijos, bent šiuo metu, neįmanoma redukuoti iki psichologijos. Kadangi esu įsitikinęs, jog aiškinant socialinius mokslus svarbiausias dalykas yra individuali žmogaus veikla, todėl remiuosi redukcija[4]. Kitas žingsnis yra socialinių mokslų – ekonomikos, sociologijos ir psichologijos – redukcija iki evoliucinės biologijos. Disciplina, kuri stengiasi atlikti šią redukciją, vadi-

[3] Iš to, kas pasakyta V skyriaus pabaigoje, išplaukia, jog pasąmonė, pasiduodama malonumo principui, visada įstringa vietiniame maksimume. Kompiuterinių šachmatų programų sunkumas tas (bent ankstesniuose variantuose), kad geri žaidėjai visad pasiduoda savo godumui ar norui greitai laimėti, kadangi jų „ėjimams trauktis" yra viršutinė riba.

[4] Nors taip pat manau, kad daugeliu atvejų būtų nepraktiška ją taikyti. Kad suprastume sąveiką tarp daugelio įmonių, kiekvieną įmonę derėtų tirti kaip nedalomą veiksnį, nors jos sprendimai iš tiesų yra sudėtinių vidutinių procesų rezultatas.

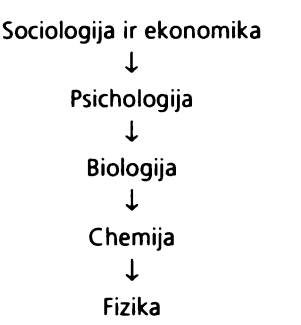

VIII. 2 brėžinys

nama *sociobiologija*. Apie šios disciplinos mastą bei ribas vėliau pakalbėsiu.

Redukcija yra mokslo pažangos šerdis. Analogija – kur kas labiau abejotina operacija. Tiesą sakant, pagunda įrodinėti su analogijos pagalba turbūt yra didžiausia mokslo pažangos kliūtis. Socialiniai mokslai atsirado ypač vėlai, nes koncepcinių modelių ieškota fizikoje ir biologijoje, užuot ieškojus objektui derančių koncepcijų. Ypač stipri, ilgalaikė ir iš esmės pragaištinga buvo biologijos įtaka. Analogija tarp organizmo ir visuomenės skatino neteisingus aiškinimus[5] ir buvo sugaišta daug laiko aptarinėjant pseudoproblemas[6]. Ne tokia akivaizdžiai absurdiška, bet todėl juo pavojingesnė, buvo išvada, jog visuomenės iš esmės yra pastovios, nes jos, kaip ir bet kuris organizmas, turi vidinius gynybos bei prisitaikymo mechanizmus.

Modeliavimas ekonominės konkurencijos kaip mechanizmo, panašaus į biologinę atranką, remiasi kitokia analogija. Įmonės suprantamos kaip analogai organizmų, kovojančių dėl būvio konkurencinėje rinkoje. Pamatysime, jog šitokia analogija taip pat gali būti labai klaidi.

[5] Pavyzdžiui, revoliucijas lyginant su karštlige ar isterija arba tvirtinant, jog telegrafo vielos lygiagrečiai su geležinkeliais eina „neatsitiktinai", kaip nervai su arterijomis.

[6] Pavyzdžiui, ginčai, ar individas arba šeima yra socialinis ląstelės analogas.

Biologinė natūralios atrankos evoliucijos teorija grindžiama dviem mechanizmais. Pirma, jai reikalingas mechanizmas, iš kurio atsirastų įvairovė – atrankos žaliava. Galiausiai[7] visa įvairovė atsiranda iš nuolatinio atsitiktinių pokyčių, arba *mutacijų*, srauto genuose – atsitiktinių ta prasme, kad tipinės (korektūrinės) paklaidos yra atsitiktinės[8]. Kaip ir dauguma paklaidų, dauguma mutacijų kenksmingos. Be to, toms kelioms mutacijoms, kurios gali būti naudingos, atrinkti bei išlaikyti reikia mechanizmo[9]. Natūrali atranka išlaiko mutaciją, jeigu galima tikėtis, kad organizmas, kuriame ji įvyko, paliks daugiau palikuonių nei pačioje populiacijoje kiti tos pačios rūšies organizmai[10]. Kadangi mutacija vyksta genuose, ji perduodama palikuoniui. Todėl mutacija, palanki, kad būtų daugiau palikuonių, bus randama didesnėje kitos kartos organizmų dalyje. Galų gale ji bus randama visuose organizmuose[11]. Tolesnės mutacijos gali toliau didinti reprodukcinį organizmų pajėgumą, kol bus pasiektas vietinis maksimumas. Tačiau dėl priežasčių, parodytų VIII. 3 brėžinio A ir B diagramomis, gal tai ir nebus visuotinis maksimumas. Šis brėžinys iliustruoja tą faktą, jog iš esamos genetinės

[7] Per trumpą laiką įvairovė atsiranda ir susimaišius kiekvieno iš abiejų tėvų genams.

[8] Ši iliustracija iš tiesų yra gana tiksli, kadangi dauguma mutacijų yra paklaidos, atsirandančios per genetinės medžiagos kopijavimo procesą.

[9] Tarkime, kokioje nors knygoje pateikti pasenę statistiniai duomenys, bet per korektūros klaidą jie atnaujinami. (Čia analogija nutrūksta, nes nėra mechanizmo, pagal kurį dėl sėkmingo atsitiktinumo būtų parduodama daugiau knygų.)

[10] Šis ir prieš tai einantis sakinys nutyli porą svarbių faktų. Pirma, mutacijos gali būti neutralios - nei kenksmingos, nei naudingos. Neutralios mutacijos sukuria galimybę atsitiktiniam *genetiniam nukrypimui*. Antra, netgi naudingos mutacijos nebus išlaikomos, jeigu pirmas vaisius su jomis žus nespėjęs palikti palikuonių. Dėl šių priežasčių atsitiktinumas lemia ne tik mutacijų atsiradimą, bet ir procesus, nulemiančius, ar jos išsilaikys, ar bus atmestos.

[11] Nebent mutacijos poveikis priklauso nuo skaičiaus organizmų, kuriuose ji yra. Tokiu atveju turėtume senąją ir naująją formas, pastoviai koegzistuojančias „priklausomoje nuo dažnio pusiausvyroje" (žr. XI skyrių).

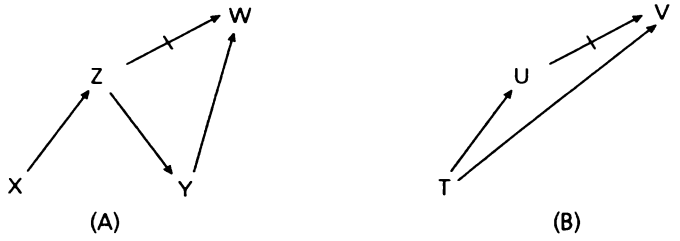

VIII. 3 brėžinys

sandaros per vieną mutaciją negalima pereiti į visas kitas sandaras, kadangi vadinamoji nuosekli genetinė taisyklė yra ribota[12]. Neperbrauktos brūkšneliu strėlės rodo galimus vienažingsnius poslinkius, o perbrauktos strėlės – negalimus. Tobulesnės sandaros yra aukščiau nei prastesnės. Tarkime, A diagramoje organizmai iš pradžių yra X taške. Jie gali pasiekti vietinį maksimumą Z, bet ne visuotinį maksimumą W. Tiesioginis kelias nuo X iki W užblokuotas. Netiesioginis kelias per Y negalimas, nes visi organizmai, kuriuose įvyks ta nepalanki mutacija, bus sunaikinti. Organizmai, pasislenkantys per vieną žingsnį atgal, nepaliks palikuonių, kurie galėtų per du žingsnius pasistūmėti į priekį. B diagramoje organizmai iš pradžių yra T taške, iš kurio gali pasislinkti į vietinį maksimumą U ir ten įstrigti arba slinkti į visuotinį maksimumą taške V. Jeigu pirmiausia įvyksta mutacija į U tašką, organizmai negali „laukti" palankesnės mutacijos į tašką V. Natūrali atranka veikia dabartyje – ne taip, kaip racionalus pasirinkimas, kuris vadovaujasi ateitimi[13].

[12] Palyginkime šeimos žaidimą, kai einama nuo žodžio prie žodžio, vienu kartu pakeičiant tik vieną raidę taip, kad išeitų prasminis žodis. Nuo LOVA prie KOVA galima pereiti vienu kartu, bet nuo LOVA prie KAVA – dviem kartais, ir nelabai žinau, kiek kartų reikėtų norint pereiti prie ŽOLĖ.

[13] Tačiau atkreipkite dėmesį, kad tam tikrose dažnai pasitaikančiose situacijose natūrali atranka gali organizmus užprogramuoti laukti arba naudoti netiesioginę taktiką. Grobuonis gali būti užprogramuotas taikytis į auką iš priekio, tarsi numatydamas judančio taikinio poslinkį.

Natūrali atranka pagerina tam tikro organizmo „tinkamumą" – reprodukcinę galią[14]. (Išimtis aptariama kitoje pastraipoje.) Visai populiacijai tai gali sukelti pražūtingų padarinių. Apsvarstykime žuvų būriavimąsi, jų polinkį plaukioti glaudžiais pulkais. Tarkime, iš pradžių žuvys plauko padrikai, bet toji žuvis, kurioje įvyksta mutacija, stengiasi plaukti būrio viduryje. Tai naudinga mutacija, nes toji žuvis bus geriau apsaugota nuo grobuonių. Kuo daugiau žuvų šitaip elgsis, tuo pulkas bus glaustesnis, nes kiekviena žuvis stengsis patekti į vidurį. Todėl grobuonies užduotis darysis lengvesnė. Kaip padarinys mutacijos, kuri kiekvienai žuviai sumažino pavojų, *palyginti su perspektyva kitų žuvų*, kurioms mutacija neįvyko[15], bus sugauta daugiau žuvų. Natūralioje mutacijoje svarbi santykinė sėkmė, o ne galutinė. Piktam elgesiui erdvė didelė.

Bet esama vietos ir altruizmui – genetiškai pagrįstam polinkiui aukotis. Pavyzdžiui, paukščiai kartais kitus įspėja klyksmais, net jei klykdami rizikuoja atkreipti dėmesį į save. Toks altruistinis elgesys tinka, jei tie kiti paukščiai yra artimi giminės, turintys tą patį altruistinio elgesio geną. Paukštis pats aukodamasis padeda pasiaukojamajam genui išsilaikyti populiacijoje. Trumpai tariant, verta aukoti savo gyvenimą, jei gali išgelbėti daugiau negu du brolius, keturis netikrus brolius arba aštuonis pirmos eilės pusbrolius[16].

Natūralios atrankos teorija lengvai paaiškina tam tikrus gyvulių ir žmonių fiziologijos elementus, pavyzdžiui, apsauginę spalvą arba mįslingai išsilaikančią, genetiškai pagrįstą anemiją. Šio to pasiekta aiškinant gyvulių elgesį, bet kol kas menkai ištirtos žmogaus elgesio priežastys. Svarbiausia sociologijos

[14] Atkreipkite dėmesį, kad tinkamumas nėra tas pat, kas prisitaikymas prie aplinkos. Pastarasis, pavyzdžiui, matuojamas numatoma gyvenimo trukme, padidėtų neturint jokių palikuonių, nes jaunikliams auginti reikia tų išteklių, kuriuos tėvai galėtų naudoti sau.

[15] Tiesą sakant, tai yra „kalinio dilema".

[16] Esama ir kitos evoliucinės altruizmo teorijos, kuri bando paaiškinti altruizmą svetimiems arba net kitos rūšies nariams. Šis aiškinimas glaudžiai susijęs su bendradarbiavimo (kooperacijos) teorija pakartotose „kalinių dilemose", kurios plačiau aptariamos XIII skyriuje.

kliūtis yra ta, kad žmonės nesielgia pagal griežtą stereotipą kaip dauguma gyvūnų. Savo genuose jie neturi užprogramuotų taisyklių, ką daryti kiekvienu pasitaikysiančiu atveju. Žmonių elgesį veikiau nulemia genetiniai polinkiai, mums nelabai suprantamu būdu sąveikaudami su aplinka. Mes nežinome, kaip „žmogaus prigimtis" riboja mastą taikumo, altruizmo ar monogamijos, kuriuos tvarko tam tikros socialinės institucijos. Be to, daugelis sociologinių apmąstymų neskiria dėmesio itin svarbiam žmogaus bruožui: kūrybingumui ir apskritai gebėjimui spręsti problemas. Kiekvieną žmogaus poelgį visų pirma reikia suprasti kaip šio gebėjimo pritaikymą spręsti esamą problemą tuo būdu, kuris buvo aptartas III skyriuje. Evoliucinis šio gebėjimo pamatas suprantamas tik miglotai ir, šiaip ar taip, neturėtų dominti socialinių mokslų atstovų. Sociobiologai siūlo papildomą, o ne konkuruojantį aiškinimą.

Nors evoliucinė biologija pateikia optimalaus elgesio aiškinimą, bet nieko nekalba apie tikslingą optimizaciją. Todėl tai atrodė geras modelis spręsti problemas, su kuriomis susiduria ekonomistai, tirdami įmones. Šios tarsi optimaliai prisitaiko, prisiderina prie aplinkos. Kita vertus, nuodugnūs įmonių veiklos tyrimai rodo, jog nedaug esama duomenų, kad jos sąmoningai stengtųsi maksimaliai didinti pelną. Jos veikiau vadovaujasi šiurkštokomis, apytikrėmis kumščio taisyklėmis – sustabarėjusiais istoriniais atvejais arba galbūt vidinių derybų procesų rezultatais. Tos dvi išvados suderinamos, jeigu į ekonominę konkurenciją žiūrima kaip į atrankos procesą. Organizmus apibūdina jų genai, o įmones – politika, kuria jos vadovaujasi. Įmonėms, kurios vadovaujasi pelno didinimo politika, geriau sekasi nei kitoms. Rezultatas tas, kad tokia politika – mėgdžiojant kitas įmones arba įsigyjant kontrolinį akcijų paketą – paplinta visose tos rūšies įmonėse.

Šiuo požiūriu galime bandyti paaiškinti technologinius įmonių pokyčius. Vienu lygmeniu firmos technologija būna sena. Aukštesniu lygmeniu jos laikosi atnaujinimo politikos – keičia technologiją. Tarkime, iš pradžių įmonei gerai sekasi. Laikydamasi aukšto lygio firmų politikos „Niekad nekeisk laimingos komandos", ji neturi jokio akstino keisti technologiją. Ūmai pelnas sumažėja žemiau kritinio lygio, kuris nustatomas pagal įmo-

nės siekinių lygį arba „laimėjimo" sąvoką. Todėl ji ima ieškoti naujų ir veiksmingesnių gamybos metodų. Dalis tų ieškojimo pastangų nueina paprasčiausiai dairantis, ką daro kitos įmonės, o kita dalis tikram atnaujinimui. Po tam tikro laiko randama technologija, duodanti pelną jau aukščiau kritinio lygio, ir ieškojimai nutraukiami. Galiausiai naują technologiją įdiegia visos įmonės. Šis procesas skiriasi nuo biologinės evoliucijos, nes įmonė nuolat nekuria naujų technologijų srauto, kuris atitiktų nuolatinį mutacijų srautą. Veikiau „mutacijų" srautas pagal poreikius tai paleidžiamas, tai nutraukiamas.

Šis procesas gali nulemti ir aukšto lygio politikos pokyčius. Senoje taisyklėje „Niekad nekeisk laimančios komandos" slypi mintis, jog būtinybė yra sumanumo motina. Naujovių imkis tada, kai būni prispirtas. Bet, kaip sakiau II skyriuje, tai rizikinga taktika, nes pelnui sumažėjus įmonė galbūt neturės iš ko atsinaujinti. Įmonės, kurios laikosi tokios politikos, paprastai sužlunga arba gana prastai verčiasi. Tos, kurios nežlunga ir klesti, laikosi kitokios politikos. Jos imasi naujovių tuomet, kai lenkia visas kitas įmones ir turi resursų atsinaujinti, o ne tada, kai atsilieka.

Kad pamatytume, kur šis argumentas klumpa, turime susipažinti su viena sudėtinga aplinkybe, kurios iki šiol buvo nepaisoma. Kiekvienas atrankos procesas, be abejo, vyksta kintamoje aplinkoje. Kadangi tinkamumą lemia konkreti aplinka, organizmas ar įmonė pasidaro netinkami vien todėl, kad kintamame pasaulyje sustoja vietoje[17]. Kitaip tariant, tuo pačiu metu vyksta du procesai. Aplinka kinta, antra vertus, atrankos elementai – genai, organizmai, strategija ar įmonės – prisitaiko prie aplinkos[18]. Atrankos *taikinys judantis*. Žiaurus natūralios atrankos bruožas yra tas, kad organinė aplinka, palyginti su prisitaikymo procesu, kinta lėtai. Todėl prisitaikymas gali būti gerai suderintas ir artimas teoriškam optimumui. Dėl ekonominės konku-

[17] IV skyriuje buvo pateiktas pavyzdys: įmonė turėtų investuoti mažiau tyrimams bei raidai, jeigu kitos įmonės investuoja daug, ir investuoti daug, jei jos investuoja mažai. Nėra tokios taktikos, kuri visais atvejais būtų geriausia.

[18] Abu procesai susiję, kadangi aplinka iš dalies susideda iš kitų pasireiškiančių elementų. Tai rodo pavyzdys ankstesnėje išnašoje.

rencijos aplinka kinta labai greitai, daug greičiau negu prisitaikymo procesas, ir leisgyvės įmonės bankrutuoja, o klestinčios plečiasi. Užuot nuolat artėjusi prie optimalaus prisitaikymo būvio, ekonominė atranka eina vingiuotu keliu, nė viename taške pernelyg nepriartėdama prie to, kas tuo metu būtų optimalu. Socialinės atrankos argumentai galbūt yra tikslingi lėtai kintančiose valstiečių bendruomenėse, kurių įrankiai ir metodai spėja pasiekti vietinį tobulumą. Vargu ar jais būtų galima paaiškinti sudėtingą, greitai besiplėtojančią ekonomiką.

Iš šio argumento, susiejus jį su IV skyriaus argumentu, išplaukia išvada, jog optimalus prisitaikymas yra veikiau išimtis negu taisyklė. Apskritai negalima pasikliauti nei subjektyviais, nei objektyviais mechanizmais, kad žmonės darytų tai, kas jiems būtų į naudą. Racionalus pasirinkimas dažnai būna neaiškus, negalima tikėtis, kad jis nulems optimalų elgesį, netgi manant, kad žmonės atsikrato savo polinkių elgtis iracionaliai. Atrankos procesai veikia pernelyg lėtai, kad nulemtų elgesį, labiausiai pritaikytą greitai kintančiai aplinkai. Kitame skyriuje kalbama, kad patvirtinimo mechanizmas taip pat negarantuoja, jog elgesys bus optimalus.

IX

Patvirtinimas

II skyriaus pabaigoje užsiminiau, kad nuo tėvų kivirčų vaikui gali atsirasti nervinių simptomų. Taip pat aptariau neįtikėtiną mintį, kad jis nesąmoningai tais simptomais naudojasi, *kad* tėvai liautųsi kivirčijęsi. Esama ir kitokios galimybės. Tarkime, tėvai, matydami, kad dėl jų kenčia vaikas, iš tiesų liaujasi kivirčytis. Vaiko manymu, jam už tuos simptomus *atlyginta*. Nors jie atsirado neketinant paveikti tėvų elgesį, tikrasis jų poveikis juos *patvirtina*. Šiuo atveju simptomų *funkcija* yra užkirsti kelią tėvų kivirčams[1].

[1] Ši bendra tema – kad nenumatyti elgesio padariniai gali tą elgesį patvirtinti – nagrinėjama kitame skyriuje.

Šis konkretus patvirtinimo pavyzdys gali būti tikėtinas, gali būti netikėtinas, bet yra aibė atvejų, kai šiuo mechanizmu geriausiai galima paaiškinti elgesį. Mes susipažįstame su žmonėmis daugiausia atsitiktinai ir susidraugaujame su tais, su kuriais mums patinka būti. Kulinarijos receptus bandome paprastai atsitiktinai ir renkamės tuos, kurie patiko mūsų sutuoktiniui. Dažnai mes daug ką darome ne apskritai dėl malonumo, o dėl to, kad tai suteikia mums malonumą. Tokiais atvejais tam tikras elgesio būdas sukelia vertingų arba malonių padarinių ir tą faktą suvokdami arba įsidėmėdami sustipriname arba patvirtiname savo polinkį taip elgtis.

Padariniai nebūtinai yra sąmoningas veiklos tikslas. Tiesą sakant, norint atskirti pastiprinimą nuo racionalaus pasirinkimo, dera jį apibrėžti sutarus, jog patvirtinančių padarinių nėra apgalvotai siekiama. Jeigu berniukas tik dar labiau ožiuojasi, kai savo ožiais atkreipia kitų dėmesį, neteisinga sakyti, jog atkreipti dėmesį buvo jo tikslas. Jis veikiau įsivaizduoja *negaunąs*, ko panorėjęs, ir todėl pyksta[2]. Dailininką kolegų vertinimas gal ir paskatina, tačiau neteisinga sakyti, kad akstinas jam tapyti yra noras būti įvertintam. Jo akstinas yra noras „gerai padaryti", nors kitų įvertinimas gal ir sustiprina tą akstiną[3].

Patvirtinantis faktas – gal atlygis, gal bausmė – juo labiau formuoja elgesį, juo greičiau ir dažniau jis patiriamas. Troškulį numalšiname atsigerdami tuoj pat, dažnai, todėl elgesys formuojamas kuo tiesiausiu būdu. Kasos vėžys, kuriuo susergama geriant daug kavos, yra padarinys, vargu ar patvirtinantis elgesį. Jeigu nuo kavos atsiras vėžys, tai galbūt tik po kelių dešimtmečių; nedaugelis juo suserga, o gyvename vieną kartą. Panagrinėkime ne tokį kraštutinį pavyzdį – pavojų pastoti. Tiktai per pastaruosius penkiasdešimt metų paaiškėjo, jog didžiausia galimybė pastoti yra laikas tarp dviejų menstruacijų. Jeigu būtų pastojama nuo kiekvienos sueities, tai būtų buvę anksčiau pastebėta. Be to, gal anksčiau tai būtų buvę pastebėta, jeigu pirmieji nėštumo ženklai pasireikštų praėjus valandai po

[2] Jeigu jis pradėtų rodyti ožius, kad atkreiptų dėmesį, tikriausiai jo nesulauktų.

[3] Dailininkai, kuriems labiau rūpi kitų įvertinimas, o ne gerai kurti, retai kada kuria gerai ir ne itin vertinami.

apvaisinimo arba kiekviena moteris per savo gyvenimą pastotų šimtus ar tūkstančius kartų.

Šitokio pobūdžio yra dauguma socialinių situacijų. Jos pernelyg nesistemingos ir pernelyg išsiskiriančios, kad patvirtinimas galėtų tiksliai formuoti elgesį. Svarbiausia išimtis yra emocinis pasitenkinimas arba emocinis alkis, kuriuos kits kitam suteikia drauge gyvenantys žmonės. Tėvai formuoja vaikų elgesį, rodydami savo pasitenkinimą arba nepasitenkinimą. Sutuoktiniai vienas kitą skatina ir baudžia begale būdų, formuojančių jų tarpusavio santykius. Patvariose nelaimingose šeimose kiekvienas iš sutuoktinių trumpai patiria piktdžiugą, išprovokavęs negražų jo ar jos poelgį. Patvariose, laimingose šeimose kai vienam gera, gera ir kitam. Bet norint paaiškinti elgesį balsuojant kongrese, įmonių nuomos politiką ar geografinio mobilumo būdus, patvirtinimas nėra patikimas mechanizmas. Numatomais padariniais galima daug ką paaiškinti, bet tikrieji padariniai nėra pakankamai dėsningi, kad elgesiui darytų grįžtamąjį poveikį.

Kaip padariniai gali tiksliai patvirtinti motyvaciją, patys nebūdami tos motyvacijos dalimi, yra šiek tiek mįslinga, bet akivaizdu. Gyvūnų elgesio neskatina[4] sąmoningi tikslai, tačiau padariniais jie tikrai vadovaujasi. Tiesą sakant, beveik visos *žinios* apie patvirtinimą gaunamos tiriant, kaip gyvūnai pasimoko ir prisitaiko, o visa kita yra daugiausia ekstrapoliacija ir spėlionės.

Tiriant patvirtinimą, gyvūnui – paprastai žiurkei ar balandžiui – leidžiama pasirinkti iš dviejų veikimo būdų, už kuriuos atpildas skirtingas. Tikroviška analogija būtų maisto ieškojimas skirtingoje aplinkoje. Užduotis – ištirti, kaip veikia gyvūnai. Paprastai veikimo būdas (ar *reakcija*) yra rakto kepštelėjimas ar svertelio paspaudimas. Atpildas už reakciją nustatomas dviem pagrindiniais būdais. Už kiekvieną reakciją galime nu-

[4] Tai šiek tiek ginčytina. Svarus įrodymas, kad gyvūnai numato savo elgesį, būtų tada, jei būtų galima įsitikinti juos naudojant netiesioginę taktiką naujose situacijose, kurioms per natūralią atranką jie nėra užprogramuoti. Esama įrodymų, jog tokio pobūdžio elgesys pastebimas tarp aukštesnių žinduolių, bet, kiek man žinoma, ne tarp žiurkių ir balandžių, kurie patvirtinimo teoretikų buvo plačiausiai tiriami.

statyti pastovią atlygio tikimybę. Vienarankio bandito iš Las Vegaso pavyzdys rodo šį atlygio mechanizmą. Šiame mechanizme nėra atminties: jei viena proga mums labai pasiseka, galimybės, kad pasiseks kita proga, nėra modifikuotos. Antra vertus, galime nustatyti mechanizmą, kuriame veikia atmintis, ir kiekviena neatlyginta reakcija padidintų tikimybę, jog už kitokią reakciją bus atlyginta. Praktiškai tai galėtų būti šitaip atliekama. Per kiekvieną ciklą eksperimentuotojas gyvūnams duoda maisto pagal atsitiktinį planą su pastoviomis tikimybėmis. Bet kai maisto duodama, jo nuolat yra. Tarkime, po pirmo ciklo yra 20 procentų tikimybė, kad maisto bus duota; po antro – 36 procentų tikimybė; po trečio – 49 procentų ir taip toliau[5]. Tačiau gyvūnas nežino, ar jo bus duota. Kad sužinotų ir gautų maisto, jis turi atitinkamai reaguoti (paspausti svertą arba kepštelėti raktą). Gyvūnas gali padaryti dvi klaidas: reaguoti, kol dar maisto neduota, ir nereaguoti, kai jo duota.

Svarbiausias patvirtinimo teorijos klausimas – ar gyvūnai savo reakcijas optimaliai paskirsto tarp dviejų veikimo būdų, kitaip sakant, ar jie taip veikia norėdami padidinti atlygį. Pasirodo, jog atsakymas priklauso nuo atlygio mechanizmų, susijusių su tais dviem veikimo būdais. Jeigu abu atlygio mechanizmai yra vienarankio bandito tipo, gyvūnai dažnai pasielgia racionaliai ir visą dėmesį kreipia į tą veikimo būdą, kuris žada didžiausią atlygio tikimybę. Tačiau kartais jie padaro „lemtingą lošėjo klaidą", paskirstydami laimikio dydį pagal galimybes laimėti. Jeigu abu mechanizmai yra kitokios rūšies, išvados taip pat dviprasmiškos. Jei yra po vieną abiejų rūšių mechanizmą, kaip pavaizduota IX. 1 brėžinyje, gyvūnai paprastai nepasirenka geriausio veikimo būdo.

Abiem veikimo būdams gyvūnas gali paskirstyti nuo 0 iki 100 procentų savo laiko. Jam už tai atlyginama KK (kintamo

[5] Kad įsitikintume, kaip tai apskaičiuojama, apsvarstykime tikimybę, jog pasibaigus antram ciklui maisto *nebus* duota. Tai gali atsitikti per du atsitiktinius atvejus, o jų abiejų tikimybė 80%: kad maisto nebus duota per pirmą ciklą ir kad jo nebus duota per antrą. Tikimybė, jog pasitaikys abu atvejai, yra jų tikimybių rezultatas arba 64%. Todėl tikimybė, kad maisto *bus* duota, yra 100 – 64 = 36%.

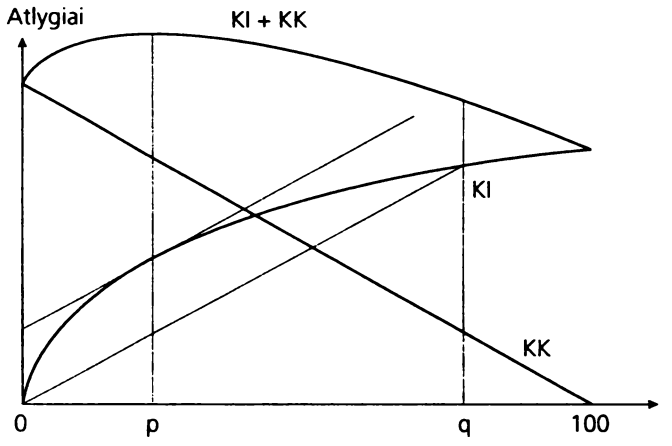

IX. 1 brėžinys. Procentas laiko, praleidžiamo KI

koeficiento) mechanizmu: tai vienarankio bandito atvejis. Antrajam atlyginama KI (kintamo intervalo) mechanizmu: tai mechanizmas su atmintimi. KI kreivė rodo bendrą atlygį už KI veikimo būdą kaip jam skiriamo laiko santykio funkciją. Jos forma rodo tą aplinkybę, kad laukiamas atlygis už kiekvieną papildomą reagavimą mažėja nuo reagavimų skaičiaus. Jeigu gyvūnas į KI reaguoja labai retai, kiekvienu atveju galimybės, kad jam bus atlyginta, yra labai didelės, kadangi nuo paskutinio jo apsilankymo bus praslinkę daug laiko. Jeigu jis reaguoja labai dažnai, galimybių mažiau. Į KK kreivę reikėtų žiūrėti iš dešinės į kairę. Jeigu gyvūnas skiria 100 procentų KI, jis nieko neskiria KK. Kadangi vis mažiau ir mažiau skiriama KI, vis daugiau ir daugiau skiriama KK. Laukiamas atlygis už šį veikimo būdą yra proporcingas KK reagavimų skaičiui, nes kiekvienas reagavimas turi tą pačią galimybę, kad pasiseks ir bus atlyginta.

Racionalus gyvūnas didžiąją laiko dalį turėtų nuolat veikti KK būdu ir retkarčiais eiti prie KI alternatyvos, kad pasiimtų atlygį, kuris gali atsirasti po paskutinio jo priėjimo. Šią intuityviai tikėtiną mintį tiksliau galima parodyti IX.1 brėžiniu. Gyvūnui, aišku, rūpi pasirinkti santykį, kuris padidintų KI sumą ir KK atlygius. Taip būna, kai jis *p* procentų laiko praleidžia

prie KI, o visą kitą prie – KK. Tą pačią mintį galima ir kitaip pasakyti: gyvūnas turi pasirinkti KI–KK derinį, kuriame abu veikimo būdai turėtų tą pačią ribinę vertę[6]. Kad būtų aiškiau, tarkime, jog gyvūnas 1000 kartų reaguoja į KI ir 2000 kartų į KK. KI ribinė vertė, tai yra papildomo reagavimo į KI vertė, yra skirtumas tarp atlygio už 1001 reagavimą ir atlygio už 1000 reagavimų. Su šia nauda turime palyginti praradimą, jei būtų reaguota į KI 1999 kartus, o ne 2000 kartų. Jei laimėta daugiau negu prarasta, gyvūnas nesielgia optimaliai: jam būtų naudingiau keisti nevienodą savo reagavimą. Ir priešingai, optimaliai besielgiantis gyvūnas reaguoja nevienodai ir jo elgesio patobulinti negalima.

Pasirodo, gyvūnai elgiasi ne optimaliai. Užuot prie KI praleidę optimalų p procentą, jie praleidžia q procentą. Užuot sulyginę abiejų veikimo būdų ribines vertes, jie sulygina vidutines vertes[7]. Vidutinė KK vertė yra pastovi ir lygi jo ribinei vertei. Vidutinė tam tikro lygio KI vertė parodyta tiesės pasvirimu nuo to taško kreivėje KI iki pradžios. Kai mišrus veikimo būdas atitinka q, vidutinė KI vertė yra lygi vidutinei KK vertei. Gyvūnai, sulyginę vidutines vertes, paprastai pamiršta, kad daugiausia KI atlygių gaunama iš kelių reagavimų ir kad išties neapsimoka toliau kreipti dėmesį į šį veikimo būdą. Jie nesupranta, jog atlygis už kiekvieną KI veiklos būdo atkarpą priklauso nuo jų veikimo būdų visumos.

Neaišku, ar tokio nukrypimo nuo optimumo pastebėta žmogaus elgesyje. Daryti bandymus su žmonėmis yra sunku. Be to, dėl žmogaus gebėjimo sąmoningai rinktis ir dėl to, kad žmonių reikalai sudėtingi, grynai mechaninio patvirtinimo svarba sumažėja. Tačiau tiek, kiek žmogaus elgesį formuoja patvirtinimas, kaip buvo parodyta ankstesniais pavyzdžiais, panašaus poveikio galima tikėtis.

Patvirtinimo eksperimentai, be to, suteikia svarbios informacijos, kaip nuvertinamas laikas. Tarkime, jeigu balandis kep-

[6] Diagramoje KK turi pastovią ribinę vertę. KI ribinė vertė parodyta taške p ir atitinka tiesės pasvirimą į KI kreivę tame taške. Gyvūnui elgiantis optimaliau, pasvirimas prilygsta KK linijos pasvirimui.

[7] Šis principas vadinamas derinimo dėsniu.

šteli raudoną raktą, tuoj pat gauna lesalo dviem sekundėms. Bet jeigu nekepšteli, gauna lesalo keturioms sekundėms, tačiau trimis sekundėmis vėliau. Balandžiai yra godūs ir visad nori greitesnio, mažesnio atlygio. Tačiau tarkime, kad raktas užsidega žalia spalva dvylika sekundžių anksčiau to laiko, kai turėtų sušvisti raudonai. Kepštelėjęs žalią raktą, balandis sukliudo užsidegti raudonai šviesai ir taip pašalina galimybę būti godus. Kai kurie balandžiai taip ir daro. Jie įvertina ateitį, kaip parodyta V. 2 brėžinio B diagramoje[8], ir iš anksto nusiteikia atsikratyti pagundos.

[8] Tiesą sakant, šis vertinimas atsiranda iš derinimo dėsnio.

TREČIA DALIS

SĄVEIKA

X

Nenumatyti padariniai

Ne viskas atsitinka taip, kaip mes tikimės. Daug kas įvyksta netikėtai. Atmintinas Adamo Fergusono posakis: „Istorija yra žmonių veiklos, o ne žmonių ketinimų padarinys". Jo amžininkas Adamas Smithas minėjo „nematomą ranką", rikiuojančią žmonių reikalus. Pusę šimtmečio vėliau Hegelis rėmėsi „Proto gudrybe", o dar trimis dešimtmečiais vėliau Marxas kalbėjo apie žmonių „atitolimą" nuo savo veiklos. Tuo metu atsirandantiems ekonominiams mokslams nenumatytų veiklos padarinių tema buvo viena iš dviejų svarbiausių problemų; antroji – visuomenės vaizdinys kaip organinis vienetas. Tos dvi idėjos dar aktualios ir dabar. Manoma, jog nenumatytų rezultatų būna tada, kai susiduria individualūs veiksmai. Antra vertus, manoma – ta mintis plačiau aptariama kitame skyriuje, – jog viskas vyksta be nukrypimų tada, kai individualūs planai tarpusavyje derinami.

Prieš pradėdamas nagrinėti nenumatytus padarinius, atsirandančius dėl socialinės sąveikos ir trukdžių, norėčiau nurodyti žmogaus galvoje veikiančius kelis mechanizmus. Kaip buvo anksčiau aiškinama, veikla yra norų ir galimybių pada-

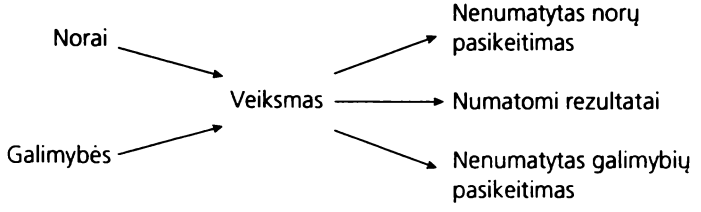

X.1 brėžinys

rinys. Bet veikla gali norus bei galimybes nenumatomai formuoti (X. 1 brėžinys).

Greta numatomo veiklos rezultato, kartais būna ir nenumatytas rezultatas – norų pasikeitimas. Paprastas pavyzdys būtų žalingi įpročiai. Galbūt aš noriu išgerti, o padarinys tas, kad išgėręs *dar* labiau noriu išgerti. Jei būčiau žinojęs, gal būčiau negėręs. Norai gali būti ir priešingu būdu veikiami – trokštant naujumo. H.C. Anderseno pasakoje „Kaip tėvas padarys, taip bus gerai" ūkininkas rytą keliauja į turgų parduoti arba išmainyti arklio. Pirmiausia jis sutinka žmogų, vedantį karvę, kuri jam taip patinka, kad iškeičia į ją savo arklį.

Per tolesnius sandėrius karvė išmainoma į avį, avis į žąsį, žąsis į vištą ir galiausiai višta į supuvusių obuolių maišą. Ūkininko kelias į pragaištį grįstas lėtu padėties gerėjimu[1]. Kaskart ūkininkas mano per mainus išlošęs, bet grynasis tų mainų rezultatas pragaištingas[2]. Visa bėda ta, kad įsigijus naują objektą, jam atsiranda nenumatytas naujas potraukis. Jeigu jis būtų galėjęs numatyti tą slidų kelią žemyn, gal nebūtų juo pasukęs. Nors pasakoje tai nepasakyta, ūkininkas tikriausiai nebūtų mainęs arklio į supuvusių obuolių maišą. Pasirinkimas, kuris nėra nei itin panašus, nei itin nepanašus į esamą padėtį, žadina smalsumą ir naujumo troškimą.

Veiksmai gali nenumatytai paveikti ir galimybes. Aš žinau, kad gėrimas atsiliepia mano kišenei, bet tai vienas iš numatomų padarinių, įeinantis į mano apsisprendimą. Tačiau aš galbūt nežinau, jog gėrimas atsilieps ir mano sveikatai, o kartu gebėjimui ateityje patirti malonumų iš kitokios veiklos. Tam tikru metu

[1] Iš tiesų jis nesužlunga, nes viena anglų turistų pora susilažina, kad jo žmona supyks, kai jis grįš su obuoliais, ir pralaimi.

[2] Schemiškesnis pavyzdys būtų žmogus, kuris reguliariai (nors nesąmoningai) koreguoja savo norus taip, kad vis labiau įsigeidžia tokių prekių, kurių tuo metu turi mažiau. Tarkime, prieš jį yra dviejų prekių komplektai tokia seka: (1/2, 3/2), (3/4, 1/2), (1/4, 3/4), (3/8, 1/4)... Vadinasi, jeigu tam tikru metu jis vis vartoja iš tos sekos *n* komplektą ir kitąsyk jam siūloma rinktis iš *n* komplekto ir *n* + *1* komplekto, jis visuomet rinksis pastarąjį, kuriame daugiau tos prekės, kurios tuo laiku turi mažiau. Bet kadangi ta seka konverguojasi iki nulio, tas laipsniškas gerėjimas grindžia kelią į pragaištį.

išgerti gal atrodys gera mintis, bet jei aš nepraleisiu visų progų išgerti, galų gale mano sveikata pašlis. Sutrukdyti tam pačiam žmogui pasirinkti įvairiais laiko tarpsniais, tai tarsi sutrukdyti pasirinkti skirtingiems žmonėms. Jei aš visad darau tai, kas tą akimirką atrodo geriausia, man gali visam laikui blogai baigtis[3]. Jeigu kiekvienas darys tai, kas racionalu, gali pralaimėti visi.

Kalbą apie nenumatytus padarinius, atsirandančius dėl sąveikos tarp kelių asmenų, norėčiau pradėti nuo žinomo pavyzdžio iš ekonominės teorijos – nuo „voratinklio", dar vadinamo „kiaulienos ciklu", nes pirmiausia jis buvo pateiktas aiškinant ciklinius kiaulienos gamybos svyravimus. Tačiau jis kur kas plačiau taikytinas. Svyravimai laivų statybos pramonėje vyko pagal labai panašų modelį, kai po paklausios rinkos būdavo pernelyg didelių investicijų ir rinkos perteklius.

Kiaulių augintojai metams į priekį turi nuspręsti, kiek kiaulienos norėtų tiekti rinkai kitais metais; tokį sprendimą nulemia kaina, kurią tikisi gauti už kiaulieną, ir jos gamybos išlaidos. Didesnė nei numatyta kaina skatins ūkininkus daugiau gaminti, kaip parodyta X. 2 brėžinyje į viršų einančia pasiūlos kreive[4]. Tikroji kaina, kuria kiaulės parduodamos, rodys, kiek perka pirkėjai, kaip pavaizduota žemyn einančia kreive[5]. Jeigu

[3] Nėra visiškai taip, nes tuo metu, kai pirmą kartą išgėriau, man teikė malonumo gėrimas ir aš džiaugiausi gera sveikata. Bet kuriuo konkrečiu metu žmogui gali kenkti tai, ką jis anksčiau darė, ir jam dar negali pakenkti tai, ką darys vėliau. Bet vienam žmogui gali pakenkti tai, ką daro visi kiti.

[4] Ši pasiūlos kreivė iš tiesų yra suma daugelio individualių pasiūlos kreivių - kiekvienam ūkininkui po vieną. Kiekvienas taškas individualios pasiūlos kreivėje rodo didžiausią pelną už tam tikrą kainą. Šiame kiekyje ribinės išlaidos (išlaidos užauginant viena kiaule daugiau) prilygsta kiaulės kainai. Kainoms didėjant, gamyba išsiplečia iki tokio lygio, kad ribinės išlaidos vėl prilygsta kainai. Ribinės išlaidos didėja todėl, kad kiekvienas ūkis verčiasi su turima įranga, kuri gamybai plečiantis tampa apynasriu. Nors kai kurias įrangos dalis (pastatus ir pan.) galima lengvai išplėsti neprarandant gamybos našumo, kitų (ypač gebėjimą daryti sprendimus) negalima.

[5] Ši kreivė yra atitinkama suma daugelio individualių kiaulienos paklausos kreivių. Jos eina žemyn, nes kiaulienai brangstant, pirkėjai renkasi kitus produktus.

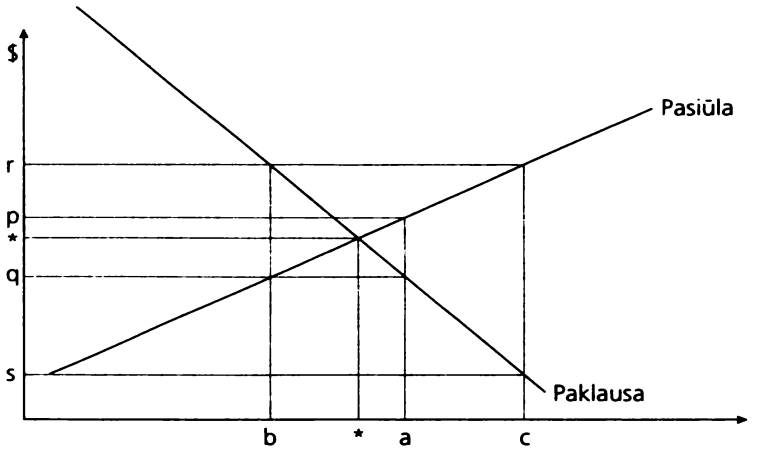

X.2 brėžinys

gamintojai, tikėdamiesi vienokios kainos, pateikia rinkai daugiau nei pirkėjai už tą kainą gali nupirkti, konkurencija tarp gamintojų kainą numuš, kol bus parduotos visos prekės. Jeigu gamintojai patieks į rinką mažiau, negu pirkėjai gali nupirkti, konkurencija tarp pirkėjų užkels kainą, kol bus parduotos visos prekės. Pusiausvyra – brėžinyje pažymėta žvaigždutėmis – nusistovi, kai numatoma kaina prilygsta realizacijos kainai, o gamintojai parduoda viską, ką pagamino, ta kaina, kuri visų pirma juos ir skatino gaminti.

Paprasčiausias kainos numatymo būdas yra toks: daryti prielaidą, jog kitais metais kaina bus tokia pat kaip šiais metais. Pagal X. 2 brėžinį tarkime, jog pirmais metais kaina bus *p*. Tikintis, kad tokia ji išsilaikys ir kitąmet, gamintojai antrais metais pasiūlo *a* kiekį. Tačiau pirkėjai tokio kiekio ta kaina nenori pirkti, ir kaina numušama iki *q*. Remdamiesi prielaida, kad tokia pati kaina išsilaikys nuo antrų iki trečių metų, trečiais metais gamintojai pasiūlo *b* kiekį. Rezultatas toks, kad pardavimo kaina *r* pranoksta numatytą kainą. Ketvirtais metais, tikėdamiesi, kad išsilaikys *r* kaina, gamintojai pasiūlo *c* kiekį, bet kad jį parduotų, turi taikstytis su smukusia *s* kaina. Kainos ir kiekio poslinkiai sudaro savotišką voratinklį, paleng-

va tolstantį nuo pusiausvyros[6]. Kainos ir pajamos pakaitomis čia didesnės, čia mažesnės už numatytas kainas. Malonūs netikėtumai kaitaliojasi su nemaloniais. Ir niekad nesulaukiama numatytų rezultatų.

Rinkėjų elgesys gali parodyti tą patį mechanizmą. Apklausos, paskelbtos prieš rinkimų dieną, gali keliais būdais paveikti balsavimą. Kai kurie rinkėjai nori būti laimėjusiųjų pusėje ir savo balsą atiduoda už tą kandidatą, kurio reitingas aukščiausias. Kiti remia silpnesnį kandidatą, turbūt manydami, kad pralaimėjimui svarbu nepralaimėti dideliu skirtumu. Tačiau šitoks samprotavimas gali būti pavojingas, jeigu juo vadovausis gana daug rinkėjų. Tam tikram rinkėjui toks samprotavimas turi prasmės tik tuo atveju, jeigu visi arba dauguma rinkėjų taikysis prie apklausos prognozės – kitaip tariant, nesielgs taip kaip jis. Bet jeigu dauguma žmonių rems silpnesnįjį, manydami, kad jį mažai kas palaikys, jie prisivirs košės. Gali baigtis taip, kad jie visi išrinks tą kandidatą, kurį kiekvienas atskirai norėjo tik palaikyti, kad jis nepralaimėtų gėdingai[7].

Nuo ypač ryškių nenumatytų padarinių visiems būna blogiau. Jean-Paulis Sartre'as juos vadino „nebaigtinumu" ir kaip pavyzdį pateikė dirvos eroziją. Kai ūkininkai, stengdamiesi išplėsti dirbamos žemės plotus, kerta mišką, gali prarasti dirbamą žemę, nes per daug miško iškirtus dideliu mastu, prasideda dirvos erozija. „Nebaigtinumo" pavyzdžių gausu. Jeigu per varžybas visi atsistoja, kad geriau matytų, nuo to niekam nebūna geriau matyti ir visi stovėdami pavargsta. Jei visus skatina noras uždirbti šiek tiek daugiau negu kaimynas, visi neriasi iš kailio, kad būtų tokioje pat padėtyje kaip buvę. Jeigu visų šeimų galvos nusprendžia turėti daug vaikų, kad būtų kam rūpintis jais senatvėje, nuo per didelio gyventojų skaičiaus visiems gali pablogėti. Jei tuo pat metu kiekvienas stengsis pasiimti pinigų iš banko, visi gali prarasti savo indė-

[6] Jei pasiūlos ir paklausos kreivių polinkiai būtų kitokie, kainų kaita būtų į vidų nukreipta spiralė, pereinanti į pusiausvyrą.

[7] Tačiau pralaimėjimo rezultatą gali atsverti laimėjimo, ir galutiniai rezultatai gali atitikti numatytuosius.

lius. Jeigu visos įmonės bandys išsilaikyti per nuosmukį mažindamos atlyginimus, sumažės perkamoji galia ir nuosmukis gali virsti tikra depresija.

Smulkiau panagrinėkime pastarąjį pavyzdį. Įmonių santykis su darbininkais dvejopas. Kadangi darbininkai reikalingi kaip jų prekių pirkėjai, įmonėms apsimoka mokėti didesnius atlyginimus, kad darbininkai galėtų daugiau išleisti. Bet kadangi įmonės samdo darbininkus, joms į naudą mokėti jiems mažiau. Pačiu geriausiu atveju tam tikra įmonė norėtų, kad jos darbininkai gautų mažus atlyginimus, o visų kitų įmonių samdomi darbininkai uždirbtų daug. Nėra jokios loginės kliūties, kad abi šios sąlygos būtų patenkintos, nors konkuruojančioje darbo rinkoje taip niekad nebus. Logiškai neįmanoma, kad šios abi sąlygos būtų patenkintos visoms įmonėms – kad kiekviena būtų vienintelė, mokanti savo darbininkams mažus atlyginimus[8].

Bet nuo nenumatytų padarinių visiems gali būti ir geriau. Tai toji nematoma Adamo Smitho ranka: siekimas sau naudos padeda bendram labui. Įmonė, kuri įdiegia naują technologiją rūpindamasi grynai savo pelnu, netiesiogiai prisideda prie bendro labo, nes atpigina plataus vartojimo prekes (arba kitų įmonių sąnaudas). Vartojimas asmeniniam labui sukuria darbo vietas – ir todėl vartojimo galimybes – kitiems žmonėms[9]. Žmonės dažo savo namus, norėdami juos apsaugoti nuo blogų orų poveikio, tačiau jie, be to, sukuria malonų vaizdą kitiems pažiūrėti. Jeigu kiekvienas bendruomenės narys prižiūri savo žaidžiančius vaikus, jis norom nenorom užmeta akį ir į kitų žmonių atžalas. Rezultatas tas, kad geriau prižiūrimi visų vaikai.

Nebaigtinumo ir nematomos rankos mechanizmo struktūra tokia pat. Žmogus veikia savo naudai. Bet drauge šalutiniu bū-

[8] Įsitikinimas, kad kas tinka *bet kuriam* vienetui, taip pat tinka ir visiems vienetams, kartais vadinamas „sandaros paklaida". Mes ją darome, kai taikydami ribinius mokesčius norime apskaičiuoti visų apmokestinamų prekių tikruosius kaštus, pamiršdami, jog paskutinis doleris gali būti tik vienas.

[9] Šią idėją puoselėjo Adamo Smitho pirmtakas Bernardas Mandeville'is, kurio šūkis „Asmeninės ydos, visuomeninė nauda" yra turbūt pirma nematomos rankos mechanizmo formuluotė.

du jis daro poveikį ir kitiems žmonėms (dažnai ir pačiam sau)[10]. Būdinga, kad šalutinis poveikis, tiek neigiamas, tiek teigiamas, yra visai nedidelis, palyginti su pagrindine numatoma nauda. Tačiau kai visi šitaip veikia, kiekvienam tenka po daug mažų naudos arba daug mažų žalos dalelių. (Šie maži šalutiniai poveikiai paprastai vadinami *eksternalijomis* – išviršėmis.) Jeigu šalutinis poveikis teigiamas, veikia nematomos rankos mechanizmas. Jeigu neigiamas, galimi du atvejai. Arba bendra suma daugelio mažų žalos dalelių viršija pagrindinę naudą (tai nebaigtinumas), arba pagrindinė nauda viršija bendrą žalą. Visiems geriau, jeigu jie veikia tikslingai, bet ne taip gerai, kaip tikėjosi. Kai kurie anksčiau pateikti nebaigtinumo pavyzdžiai modifikuota forma taip pat iliustruoja šį pavyzdį[11].

Šiuose pavyzdžiuose žmonės, kurių veikla turėjo nenumatytų padarinių, patys arba nuo jų nukentėjo, arba iš jų pasipelnė. Taip pat svarbūs ir daugybė tokių atvejų, kai padarinius patiria kiti žmonės. Tradicinėje Kinijoje daug vargingų šeimų mažas mergaites nužudydavo. Todėl atsirado berniukų perteklius, nemažas skaičius nevedusių vyrų, kuriuos mielai verbuodavo banditai. Banditizmo aukos būdavo daugiausia žemvaldžiai ir pasiturintys valstiečiai, kurie tokiu mastu mergaičių nežudė. Turtingųjų apiplėšimai buvo nenumatytas vargšų savigynos padarinys[12]. Profsąjungos, reikalaudamos darbo garantijų savo nariams, negalvoja apie įmonės interesus.

[10] Įmonė šiek tiek nukenčia mažindama atlyginimus savo darbininkams, nes tie savo pajamų dalį, paprastai labai nedidelę, išleidžia įsigydami įmonės gaminių. Arba, pavyzdžiui, kompiuterių įmonė, pagaminusi naują modelį. Jai pagrindinė nauda ta, kad gauna pelno parduodama naują kompiuterio modelį. Šalutinė nauda ta, kad ji tą kompiuterį gali naudoti savo operacijoms.

[11] Tarkime, prieš iškertant mišką valstiečiai turėjo dešimt tūkstančių akrų žemės, pusė buvo dirbamos, o kita pusė miškas. Iškirtus mišką, dėl dirvos erozijos prarandama du tūkstančiai akrų žemės, tačiau dirbamos žemės padaugėja nuo penkių tūkstančių iki aštuonių tūkstančių akrų.

[12] Galima būtų pasakyti, kad turtinguosius išnešė į orą jų pačių petarda, nes skurdą daugiausia nulėmė žemvaldžių išnaudojimas. Tai buvo išnaudojimo poveikis, grynai atsitiktinai sukėlęs išnaudojimo atasvarą.

Tačiau kaip nenumatytas padarinys mažesnė darbuotojų kaita padidina produktyvumą, nes sumažėja naujų darbuotojų telkimo ir mokymo išlaidos[13]. Panašūs mechanizmai yra socialinių mokslų medžiaga.

Socialinio aiškinimo filosofijoje yra sena mįslė, ar nenumatytais padariniais galima iš dalies paaiškinti juos nulėmusį veiksmą ar veiksmus. Akivaizdžia prasme negalima. Kad paaiškintume kokį nors veiksmą, turime remtis anksčiau atsitikusiu įvykiu. Ateitis negali lemti praeities. Tačiau šį klausimą galime kitaip pateikti, atsižvelgdami į veiksmų modelį ar seką, o ne į vieną veiksmą. Tuomet ar galima nenumatytais padariniais to, ką darau šiandien, paaiškinti, kodėl tą patį darau rytoj[14]?

Atsitiktinis pokytis su paskesne atranka yra vienas atvejis, kai taip gali būti. Socialiniame gyvenime veikiau dirbtinė, o ne natūrali atranka yra įtikinamiausias mechanizmas. Pavyzdžiui, mokslinės veiklos pobūdis aiškintinas daugiausia ta nauda, kurios pageidauja finansuojančios institucijos, o ne ta, kurią numato mokslininkai. Daugelis mokslininkų paprastai stengiasi gauti Gynybos departamento finansavimą, kad atliktų darbą, skatinamą grynai intelektualių interesų[15]. Gynybos departamentas turbūt finansuoja tas paraiškas, kurios galėtų turėti didžiausią karinį potencialą. Todėl tyrimo fondų skyrimas aiškintinas padariniais, kurie mokslininko požiūriu yra atsitiktiniai.

Patvirtinimas yra kitas mechanizmas, kuriuo nenumatyti padariniai galėtų paaiškinti, kodėl išsilaiko jas lėmęs elgesys. Tarkime, vaikas pirmą kartą užsiožiuoja, kai nusivilia negavęs, ko nori – kad ir ledų. Po valandėlės jis gauna ledų – to, ko norėjo. Be to, šį tą svarbesnio, ko visai nebuvo numatęs, – su-

[13] Tačiau neaišku, ar įmonės džiaugiasi profsąjungomis, nes tos paprastai stengiasi savo nariams išsirūpinti didesnį atlyginimą.

[14] Galime apsiriboti padariniais, kurie tam tikra prasme naudingi. Tačiau ta nauda nebūtinai atitenka patiems veikėjams, kaip tekste rodo mokslinio tyrimo finansavimo pavyzdys.

[15] Pavyzdžiui, daug grynai lingvistikos darbų finansavo JAV Karinio jūrų laivyno ryšių tarnyba.

laukia tėvo dėmesio. Kažkaip – mes nežinome kaip – pasitenkinimas, kad sulaukė dėmesio, susiejamas su ožiavimusi ir jį patvirtina. Be to, vaikas niekad nenumato savo elgesiu sulaukti dėmesio.

Nenumatytais padariniais aiškindami elgesį, sociologai mintyje paprastai neturi nei atrankos, nei patvirtinimo. Deja, sunku pasakyti, ką jie turi mintyje. Plačiai aptariamas pavyzdys yra kai kuriose bendruomenėse šokamas lietaus šokis. Šokis lietaus nelemia, bet lemia šį tą svarbesnio: socialinį glaudumą ir solidarumą. Mūsų visuomenėje bažnyčios lankymas gali daryti tokį pat poveikį arba, kaip pasakytų daugelis sociologų, atlikti tokią pat *funkciją*. Sakydami, jog ritualo funkcija yra išlaikyti socialinį glaudumą, ne tik pasakome, kad ritualas daro tokį poveikį, bet ir teigiame, jog poveikiu galima paaiškinti ritualą. Tokiais atvejais sunku sudėlioti faktus. Socialinį glaudumą nelengva išmatuoti. Jei mes manome, kad kažkaip galime nustatyti, jog nuo šitokių ritualų padidėja socialinis glaudumas, kaip mums žengti kitą žingsnį – paaiškinti ritualus nenumatytu socialinio glaudumo paskatinimu?

Šiaip ar taip, socialinio glaudumo sąvoka yra labai neapibrėžta, galbūt kitas pavyzdys bus aiškesnis. Galima manyti, kad organizacijos viduje konfliktas kenkia jos veiksmingumui. Tačiau nekonfliktiškumas gali būti pavojingesnis. Jeigu visi konfliktai užgniaužiami, įtampa kaupiasi ir vieną gražią dieną organizacija išyra. Daug geriau, jei organizacijos nariai nuolat nuleidžia garo kamuoliukus, negu kad sprogtų visas variklis. Tad ar galime daryti išvadą, kad konflikto funkcija yra išlaikyti tvirtą organizaciją ir kad konfliktą galima paaiškinti tuo nenumatytu padariniu?

Kitas mechanizmas galėtų paremti teigiamą atsakymą. Organizacija, gniaužianti konfliktus, nėra tvirta. Po kurio laiko ji iširs ir atgims nauja, pakitusia forma. Arba ta nauja forma negniauš konfliktų, arba gniauš. Jeigu negniauš, bus gyvybinga ir, galimas daiktas, ilgokai išsilaikys. Jeigu gniauš, vėl iširs. Anksčiau ar vėliau atsiras patvari forma. Jeigu įsitikiname, jog dauguma esančių organizacijų negniaužia konfliktų, paaiškinimas būtų, kad tos, kurios gniaužia, yra nepatvarios ir vargu ar tarp paplitusių organizacijų tokių gausu. Šis argumentas ne-

paaiškintų, kodėl tam tikra organizacija negniaužia konfliktų, bet paaiškintų, kodėl dauguma jų taip daro. Ir paaiškintų tai nenumatytais, naudingais konflikto padariniais.

Šis argumentas truputį panašus į argumentą apie socialinę atranką, nagrinėtą VIII skyriuje, ir jis neapsaugotas nuo panašaus prieštaravimo. Kad jis būtų veiksmingas, prisitaikymo procesas turi būti gana spartus, palyginti su aplinkos kaitos greičiu. Pastarasis priklauso nuo dviejų dalykų: nuo laiko, per kurį įsteigiama naujų organizacijų, ir laiko, per kurį senosios atgyvena. Prisitaikymo laikas taip pat priklauso nuo dviejų veiksnių: nuo laiko, per kurį nepatvari organizacija išyra, ir nuo tikimybės, kad nepatvarios organizacijos įpėdinė bus patvari. Sudėtingose, moderniose visuomenėse aplinka gali keistis taip greitai, kad prisitaikymo procesas vargu ar jį pasivytų.

XI

Pusiausvyra

Anksčiau buvau sakęs, jog socialiniai mokslai turi atsakyti į klausimą, kodėl mes nesame pirmykščiame būvyje. Kita užduotis – paaiškinti, kodėl visuomenės turi minimalią tvarką, kodėl jos nepasiūlo „idioto pasakos triukšmingos, neturinčios prasmės"*. Šis posakis iš *Makbeto* sukelia ne tokios anarchijos įvaizdį, kokį nupiešė Hobbesas, apibūdindamas pirmykštės bendruomenės gyvenimą kaip „vienišą, skurdų, bjaurų, žiaurų ir trumpą". Jis atskleidžia veikiau koordinacijos, o ne kooperacijos stoką, veikiau chaosą, o ne atgrasumą. Ankstesniame skyriuje apžvelgėme kelis būdus, kaip gali būti sužlugdyti žmonių planai. Bet nė viena visuomenė negalėtų gyvuoti, jei visą laiką visų planai būtų žlugdomi. Visuotinis planų žlugimas reikštų chaosą.

Kiekviena problema – kodėl mes nesame pirmykščiame arba chaoso būvyje – gali būti sprendžiama dvejopai. Kooperacija ir koordinacija gali atsirasti nuo decentralizuotos, nepriverS-

* *V. Šekspyras.* Dramos. Sonetai. 1986. P. 598. Vert. A. Churginas (*vert. past.*).

tinės veiklos. Tai šio ir kitų dviejų skyrių tema. Kita vertus, kooperacija ir koordinacija gali būti primetama centriniu būdu socialinių institucijų, kurios remiasi jėga. Tai XV skyriaus tema, tačiau aš ten įrodinėju, jog skirtumas nėra toks ryškus, kaip gali atrodyti.

Socialiniuose moksluose pusiausvyros prasmė yra toks būvis, kai žmonių planai neprieštarauja vienas kitam. Paprastai, bet ne visuomet, tai užtikrina, kad nebūtų nenumatytų padarinių. X. 2 brėžinyje pusiausvyra yra ten, kur susikerta pasiūlos ir paklausos kreivės. Jeigu kiaulių augintojai tikisi, jog pusiausvyra nusistovės kitais metais, jie padarys sprendimus (kiek kiaulienos pagaminti), kurie nulems, kad ta kaina būtų gauta.

Paprastesnį pavyzdį galima pateikti iš eismo taisyklių. Jeigu aš manau, kad ir visi kiti važiuos dešiniąja kelio puse, man irgi rūpi važiuoti dešiniąja puse. Iš čia išplaukia pusiausvyros apibrėžimas. Tarkime, yra tam tikras skaičius žmonių – visi su savais norais ir savomis galimybėmis – ir kiekvienas iš jų nutaria imtis kokios nors veiklos. Visiems savo nutarimus įgyvendinus, kiekvienas jų gali savęs štai ko paklausti. Atsižvelgdamas į tai, ką kiti darė, ar aš būčiau galėjęs laimėti daugiau, jei būčiau daręs kitaip? Jei yra pusiausvyra, visi atsakys ne. Visi, važiuojantys dešiniąja gatvės puse, laikosi pusiausvyros, kadangi niekam nėra jokio akstino kitaip elgtis. Panašiai elgiasi visi ūkininkai, manydami, jog nė vienas jų nesigailės, jeigu kaina bus pusiausvira.

Eismo pusiausvyra turi tam tikrų savybių, kurių stinga kitoms pusiausvyroms. Jeigu visi važiuoja dešiniąja gatvės puse, man nėra jokios dingsties elgtis kitaip, be to, aš nenorėčiau, kad kas kitaip elgtųsi. Daugelis pusiausvyrų šios savybės neturi. Kiekvienas ūkininkas norėtų, kad jo varžovai pagamintų mažiau negu pusiausvyros kiekis, nes tada padidėtų kainos ir jo pelnas[1]. Tokia pusiausvyra, kai niekas nenori, kad kiti elgtųsi kitaip, vadinama *konvencine* (susitarimo) *pusiausvyra*. Ryškus pavyzdys yra lingvistinės konvencijos. Kadangi noriu būti suprastas, stengiuosi kalbėti taisyklingai, o kadangi noriu supras-

[1] Tačiau jeigu jie mažiau pagamins, jis gailėsis, kad pats nepagamino daugiau.

ti, ką kiti sako, norėčiau, kad ir kiti taisyklingai kalbėtų. Niujorko mafijos vadai laikosi taisyklės su meilužėmis pietauti penktadieniais, o su žmonomis šeštadieniais, kad būtų išvengta nemalonių susitikimų. Žinodamas, jog kiti laikosi šios taisyklės, ir pats jos laikysiuos, kad išvengčiau susitikimo su jų žmonomis, kai pietauju su savo meiluže, ir priešingai. Dėl tos pačios priežasties norėčiau, kad ir kiti laikytųsi tos taisyklės. Kai nusistovi panaši pusiausvyra, ji būna ypač tvirta.

Pasirinkimas, ar važiuoti dešiniąja kelio puse, ar kairiąja, yra su *daugeriopa pusiausvyra*, nes tos šalys, kuriose važiuojama kairiąja puse, taip pat laikosi pusiausvyros. (Kiaulių augintojų, priešingai, tik viena pusiausvyra.) Tiesą sakant, nėra svarbu, kuri pusiausvyra pasirenkama eismui. Kol visi elgiasi taip pat, nesvarbu, kaip jie elgiasi. Kitais atvejais labai svarbu, kokia pusiausvyra pasirenkama. Nesudėtingais atvejais visiems patinka vienokia pusiausvyra. Sudėtingais atvejais vieniems patinka vienokia, o kitiems – kitokia pusiausvyra.

Kad būtų aiškiau, grįšiu prie miškų kirtimo atvejo (XI. 1 brėžinys). Aplink ežerą išsidėstę keliolika valstiečių sklypų. Pasakysiu tris variantus, kaip valstiečiai galėtų rinktis įvairias išeitis. Pirmas variantas – miškas jau iškirstas ir vyksta dirvos erozija. Tačiau ją galima sustabdyti pasodinus naujų medžių. Tiksliau sakant, eroziją būtų galima sustabdyti viename sklype,

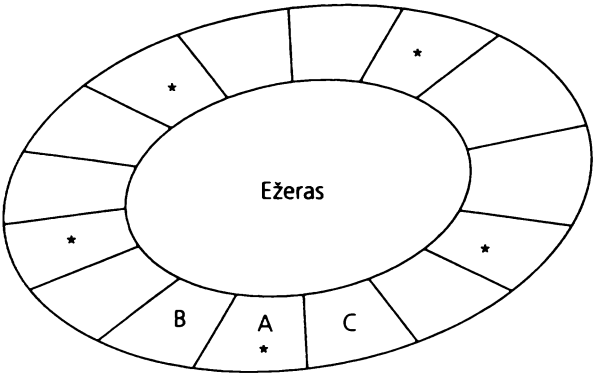

XI. 1 brėžinys

tarkime A, jeigu medžių būtų pasodinta šiame bei gretimuose B ir C sklypuose. Pusiausvyra gali būti dvejopa. Pirma – visai nepasodinama medžių ir žemę pasiglemžia ežeras. Joks vienas valstietis nepajėgia to sustabdyti. Antra pusiausvyra – medžių pasodinama visuose sklypuose ir erozija sustabdoma. Sutarus, kad visi drauge atsodina mišką, kiekvienas suinteresuotas prisideda prie to. Ši pusiausvyra, nors visiems geresnė negu pirmoji, gali būti neįgyvendinta. Valstiečiai gali nežinoti, kad jų padėtis tokia, kaip aš apibūdinau. Bet jeigu jie žino (ir žino kitus tai žinant), tai sutiks, kad mišką reikia atsodinti[2].

Antrame variante susitarti sunkiau. Tarkime, šį sykį tam tikrame sklype prasidės erozija, jei medžiai bus iškirsti tik tame ir abiejuose gretimuose sklypuose. Tuomet gali būti trejopa pusiausvyra. Pagal vieną iš jų reikia, kad valstiečiai kas trečiame sklype – pavyzdžiui, XI.1 brėžinyje visuose sklypuose, pažymėtuose žvaigždute, – nekirstų medžių. Sklypų, pažymėtų žvaigždutėmis, valstiečiams nerūpi kirsti medžius, nes nuo to jų sklypuose prasidėtų erozija. Sklypų, nepažymėtų žvaigždutėmis, valstiečiams nerūpi nekirsti, nes savo sklypuose iškirsdami medžius jie niekuo nerizikuoja. Visiems valstiečiams geriau, jei nusistovi viena iš šių pusiausvyrų, negu kad medžiai būtų iškirsti visuose sklypuose. Kyla klausimas, kam bus leista gauti daugiau žemės ir kas turės dėl kitų aukotis? Žinojimo čia neužtenka: reikia derybų arba prievartos.

Antrasis variantas skiriasi nuo eismo taisyklių ir kuo kitu. Kiekviena eismo pusiausvyra reiškia, kad visi turi elgtis taip pat – arba visi važiuoti dešiniąja puse, arba visi kairiąja. Kiek-

[2] Tai nėra konvencinės pusiausvyros. Dviejų konvencinių pusiausvyrų – vienai iš kurių visi pritaria – atveji iliustruoja nesklandumas, atsirandantis nutrūkus pokalbiui telefonu. Jeigu abu pašnekovai bando vėl skambinti, išgirsta signalą „užimta". Jei nei vienas, nei kitas neskambina, rezultatas niekuo ne geresnis. Pusiausvyrą užtikrinti galėtų vienas iš dviejų susitarimų: vėl paskambinti dera tam, kuris skambino pirmasis, arba tam, kuriam buvo paskambinta. Iš šių dviejų atvejų pirmasis tinkamesnis, nes tas, kuris paskambino pirmas, tikrai žinos, kokiu numeriu skambinti, o sulaukęs skambučio gali nežinoti, iš kokio numerio jam buvo skambinta. Tačiau, kiek man žinoma, nesama susitarimo dėl tokios padėties.

viena antrojo atvejo pusiausvyra reiškia, kad kai kurie elgtųsi kitaip nei kiti ne todėl, jog skirtųsi jų norai ar galimybės, o todėl, jog jų sąveikoje užprogramuotas disbalansas. Tai irgi yra bruožas „priklausančios nuo dažnio pusiausvyros", apie kurią kalbėjau I skyriuje. Apsvarstykime problemą, ar apsimoka dorai elgtis, kad įgytum doro žmogaus reputaciją. Visuomenėje, susidedančioje beveik vien iš dorų žmonių, neapsimokėtų rinkti žinias apie žmonių reputaciją. Kadangi sukčiavimas prasmuktų nepastebėtas ir nenubaustas, vienam sukčiui geriau sektųsi negu doriems žmonėms. Tačiau jeigu būtų daug sukčiaujama, vienam asmeniui naudingiau įgyti doro žmogaus reputaciją. Esant pusiausvyrai, vieni elgtųsi dorai, kiti nedorai. Ir vėlgi kalba ne apie tai, kad žmonės skiriasi vienas nuo kito esminėmis savybėmis, o tik kad esant pusiausvyrai jie elgtųsi skirtingai.

Kiekviena eismo pusiausvyra yra visiems naudingesnė negu bet kokio kito modelio elgesys. Pirmuoju erozijos atveju viena pusiausvyra yra visiems *ne į naudą* – ta, kai visai neatsodinamas miškas. Laimė, esama kitos pusiausvyros, kuriai visi palankūs labiau negu kuriam kitam pasirinkimui. „Kalinių dilemoje" yra tik viena pusiausvyra, kuri visiems nenaudingesnė negu kooperatinis (nepusiausvyrinis) veikimo būdas. Šį atvejį galime iliustruoti trečiu erozijos variantu, kai erozija prasidėtų viename sklype, jeigu medžiai būtų iškirsti tik abiejuose gretimuose sklypuose. Kad ir ką kiti darytų, pavieniam valstiečiui naudinga iškirsti medžius savo sklype, nes šitaip jis pakenktų tik savo kaimynams, o ne sau. Pusiausviras rezultatas tas, kad ežeras pasiglemžtų žemę, jei nebūtų rastas taktinis sprendimas.

„Kalinių dilemos" pusiausvyra skiriasi nuo visų iki šiol minėtų tuo, kad susideda iš veiksmų, kurių kiekvienas yra geriausia reakcija į *bet kokį* kitų elgesį, ne tik į pusiausvirą jų elgesį. Tuomet pusiausvyrai nereikia, kad žmogus teisingai nuspėtų, ką kiti darys, kadangi jis veiks taip pat, nors ir ką manytų juos darysiant. (Tokio pobūdžio veikimas vadinamas *dominuojančia strategija.*) Jeigu jis neteisingai nuspėjo, bus nustebintas, galbūt nemaloniai, bet nesigailės to, ką pats padarė. Tokiais atvejais nenumatyti padariniai gali išlaikyti pusiausvyrą. Tačiau paprastai nustebimas ir apgailestavimas būna neatskiriami.

Ankstesnėje pastraipoje aptarta pusiausvyra yra labai tvirta. Ją pažeisti gali vienintelis dalykas – koks nors iracionalus veiksmas. Kitas kraštutinumas yra labai greit pažeidžiamos pusiausvyros rūšis – tokios pažeidžiamos, kad vargu ar ji pasiekiama. Ypatinga jos savybė ta, kad kiekvieno pasirinktas *bet koks* veiksmas yra geriausia reakcija į kitų pusiausvirą elgesį. *Visos* reakcijos yra geriausios. Kol kiti laikosi pusiausvyros, nesvarbu, ką jis daro. Bet kodėl jie turėtų jos laikytis? Kai yra pusiausvyra, racionalaus pasirinkimo teorija esti neapibrėžta.

Norėdami paaiškinti tokios rūšies pusiausvyrą, turime patikslinti racionalaus veiksmo sąvoką. Iki šiol racionalų veikimą supratome kaip atlikimą *gerai apibrėžto veiksmo*, duodančio veikėjui didžiausią naudą. Tačiau kartais racionalu aklai veikti – sudaryti atsitiktinį planą, kuris galimybių gausoje kiekvienam veiksmui suteikia aiškiai apibrėžtą tikimybę, o paskui metus monetą ar kauliuką nuspręsti, kuris veiksmas tikrai bus atliktas. Čia svarbiausia ne nauda veiksmo, kuris bus galiausiai atliktas, bet vidutinė visų veiksmų nauda.

Apsvarstykime žaidimą „Bailys", populiarų tarp amerikiečių paauglių. Du berniukai važiuoja savo mašinomis vienas į kitą, ir pralaimi tas, kuris pirmasis pasuka į šoną arba išsigąsta. Tarkime, rezultatai tokie:

Polas	Piteris	
	Pasuka	Nepasuka
Pasuka	3, 3	0, 6
Nepasuka	6, 0	– 6, – 6

Iškart matyti dvejopa pusiausvyra. Kiekvienos iš jų metu vienas žaidėjas pasuka į šoną, o kitas nepasuka. Be to, esama trečios pusiausvyros, kai abu žaidėjai nutaria pasukti esant 2/3 tikimybės. Pažvelkime į tą padėtį Polo požiūriu. Jis tikisi Piterį pasuksiant esant 2/3 tikimybės. Kaip jam geriausiai reaguoti? Kokia turėtų būti p tikimybė, kad *jam* vertėtų ryžtis pasukti[3]? Jo numatoma nauda priklauso nuo to, kokia ji būtų iš keturių galimų

[3] Čia yra galimybė, kad p lygi 1 arba 0.

atvejų, atsižvelgiant į tikimybę, kad taip nutiks. Tikimybė, kad abu pasuks, yra $2/3 \cdot p$[4]. Tikimybė, kad Polas pasuks, o Piteris nepasuks, yra $1/3 \cdot p$. Tikimybė, kad Polas nepasuks, o pasuks Piteris, yra $2/3(1 - p)$. Tikimybė, kad abu nepasuks yra $1/3(1 - p)$. Palyginti tikimybes su nauda, Polo numatoma nauda lygi $2/3 \cdot p \cdot 3 + 1/3 \cdot p \cdot 0 + 2/3(1 - p) \cdot 6 + 1/3(1 - p) \cdot -6 = 2$. Jeigu Piteris pasuks esant 2/3 pusiausviros tikimybei, Polui tenka 2, kad ir kaip jis pasielgtų[5]! Ypač jam teks 2, jeigu pasuks, esant 2/3 pusiausviros tikimybės.

Bet kodėl jis turėtų šitaip pasielgti? Kadangi esant pusiausvyrai racionalus elgesys neapibrėžtas, racionaliais sumetimais jos negalima išlaikyti[6]. Ir sunku suprasti, kas dar galėtų ją išlaikyti. Ji itin pažeidžiama. Neretai visos pusiausvyros tokios. Pavyzdys galėtų būti tyrimo ir plėtros sumanymas, aptartas IV skyriuje. Jei yra pusiausvyra, visos įmonės, spręsdamos, kiek investuoti į tyrimą bei plėtrą, naudojasi aklu metodu. Įmonėms nereikia daug žinių, kad atmestų šią idėją kaip apibūdinimą to, kaip jos veikia. Šiaip ar taip, įmonės privalo daryti sprendimus, bet negalime tikėtis, kad jų sprendimai būtų geriausia vienos reakcija į kitą.

Aš aptariau, ką reiškia išlaikyti pusiausvyrą, ir apžvelgiau įvairius jos tipus. Bet dar nepateikiau priežasčių, dėl kurių būtų galima tikėtis atsirasiant pusiausvyrą, išskyrus tą ypatingą pusiausvyros atvejį, kai ją sudaro dominuojančios strategijos. Reikia atkreipti dėmesį į kelis klausimus. Jeigu mes pradedame neturėdami pusiausvyros, ar esama mechanizmo, kuris

[4] Čia taikytinas anksčiau naudotas principas: tikimybė, kad atsitiks du nepriklausomi vienas nuo kito įvykiai, yra padarinys tikimybės, jog nutiks kiekvienas iš jų.

Čia iliustruota bendra teorema yra tokia: jeigu pusiausviras veikėjo elgesys būtų pasirinkti vieną iš kelių veiksmų su nenuline tikimybe, jam nė kiek nebūtų blogiau (ir pagal pusiausvyros apibrėžimą ne geriau) pasirenkant bet kurį kitą tų pačių veiksmų tikimybių derinį, tarp jų ir vieną iš tų su 100% tikimybe.

[5] Be abejo, Polas žino, kad toks pat motyvas tinka ir Piteriui. Tad iš tiesų nesama pagrindo Poliui tikėtis, kad ir Piteris remsis ta pačia pusiausvira tikimybe. Ir todėl jos laikytis jam netgi dar beprasmiškiau.

anksčiau ar vėliau grąžintų mus į pusiausvyrą? Jeigu yra kelios pusiausvyros rūšys, kuri iš jų ir ar bent viena nusistovės? Jeigu pusiausvyra nusistovės, ar išsilaikys dėl smulkių trukdžių? Dėl didelių trukdžių?

Voratinklio cikle, kaip parodyta X. 2 brėžinyje, pusiausvyra netvirta. Nuo mažiausio trukdžio prasidės vis labiau platėjantis ciklas. Juo labiau kad ūkininkai, iš pradžių nebuvę pusiausvyros padėtyje, niekad prie jos nepriartės. Jeigu kitaip brėžtume diagramą – pasiūlos kreivę statesnę negu paklausos, tuomet būtų priešingai. Po kurio laiko ūkininkai pereis į pusiausvyrą ir grįš į ją po bet kokio atsitiktinio trukdžio. Išankstinė išvada būtų ta, kad pusiausvyros nusistovėjimas priklauso nuo sąveikos detalių. Kai kurie nukrypimai nuo pusiausvyros patys pasitaiso, o kiti tampa nevaldomi.

Tačiau ši išvada abejotina. Panagrinėkime prieštaringą voratinklio ciklą. Vienokio pobūdžio argumentas būtų, kad po kurio laiko ūkininkai taptų išmaningesni numatydami kainas. Užuot rėmęsi vien šių metų kainomis, jie atsižvelgtų ir į pernykštes, spėdami, kad kitų metų kainos bus kainų šiais ir praėjusiais metais vidurkis. Dėl tokio išmaningo mechanizmo, paprastai vadinamo *prisitaikomais* (adaptyviais) *lūkesčiais*, labiau tikėtina, kad pusiausvyra bus pasiekta[7]. Bet tuomet susiduriame su sena problema: greitai kintančiame pasaulyje išmanymas bei prisitaikymas gali būti nelabai veiksmingas mechanizmas, kad nusistovėtų pusiausvyra. Kol ūkininkai susigaudys, kas vyksta, technologija ir vartotojų polinkiai gali būti tiek pasikeitę, kad senos kainos jau nebus svarbios.

Kitokio pobūdžio argumentas būtų skatinti *racionalius lūkesčius*. Iš esmės tai reikštų, jog žmonės, gyvenantys visuomenėje, naudojasi tais pačiais modeliais bei žiniomis kaip ir juos studijuojantys socialinių mokslų atstovai. Jei šie gali numatyti, kas bus, gali ir tie. Norint pasiekti pusiausvyrą, ūkininkams nebūtina pereiti ilgą ciklų ir įgūdžių virtinę. Naudodamiesi voratinklio modeliu, jie gali iškart suvokti, kokia turėtų būti pusiausvira kaina, ir atitinkamai elgtis.

Racionalių lūkesčių hipotezei paremti yra daug argumentų. Paprastame voratinklio cikle, netgi esant adaptyviems lū-

[7] Tai nėra akivaizdu, bet gali būti pademonstruota.

kesčiams, turime daryti prielaidą, jog kiekvienas veikėjas mano, kad jis vienintelis racionaliai prisitaiko prie aplinkybių ir kad kiti veikia daugiau ar mažiau mechaniškai[8]. Bet tai iracionali nuomonė, kurios be įrodymų neturėtume žmonėms primesti. Be abejo, labiau tikėtina, kad žmonės mano kitus esant tokius pat racionalius kaip ir jie. Be to, greitai kintančiame pasaulyje būtų kvaila daug dėmesio kreipti į praeitį. Kai 1973 metais naftos kainos paketurgubėjo, jos kainos iki 1973 metų neteko reikšmės, numatant būsimas kainas. Ir kadangi paprasti žmonės išmano daug mažiau nei ekonomistai, pastarieji turi uždirbti kur kas daugiau pinigų, negu iš tikrųjų uždirba. Priežastis, kodėl ekonomistai, nuspėdami rinką, neuždirba aukso kalnų, yra ta, jog rinkai prieinama visa jų turima informacija, kuria gali lygiai taip pat veiksmingai pasinaudoti[9].

Akivaizdus prieštaravimas šiems teiginiams būtų tas, jog itin neįtikėtina, jog žmonės teisingai nuspėja, kas atsitinka, kai prasidėjus nedarbui akcijų rinka žlunga, ir panašiai. Žinoma, šių padarinių negalima visiškai numatyti. Racionalių lūkesčių teoretikai atsikerta, jog prognozės yra daug sudėtingesnės. Žmonės nenumato būsimų įvykių taip, kaip jie iš tiesų įvyks. Jie veikiau parengia tikėtinus daugelio būsimų įvykių apskaičiavimus. Šie apskaičiavimai yra racionalūs ta prasme, kad atsižvelgiama į visą turimą informaciją ir išvengiama sistemingų paklaidų, bet jie nėra neklystami. Jeigu įvyks nedidelės tikimybės įvykis, žmonės nustebs ir gal nusivils, bet nebus taip, tarsi toks padarinys buvo visiškai nenumatytas. Tiesą sakant, labiausiai neįtikėtina būtų, jei neįtikėtinų įvykių visai nepasitaikytų. Nedarbas ir akcijų biržos žlugimas *yra* pusiausvyros

[8] Tai labai aiškiai matyti iš pavyzdžio apie laimintįjį ir pralaimintįjį X skyriuje, bet taip pat pasakytina ir apie voratinklio ciklą. Ūkininko nuomonė, kad kainos bus pastovios nuo šių iki kitų metų, turi prasmės tik, jei žmonės kitąmet elgsis taip, kaip elgėsi šįmet.

[9] Du ekonomistai, racionalių lūkesčių teorijos šalininkai, eina Volstritu. Vienas iš jų ant šaligatvio pamato penkiasdešimties dolerių banknotą ir pasilenkia jo pakelti. Antrasis sulaiko jį sakydamas, kad jeigu banknotas būtų tikras, kas nors kitas jau būtų jį pakėlęs.

reiškiniai, nes niekas, atsigręžęs į juos sukėlusius veiksnius, negalėtų pasakyti, kad būtų padarę tai, ką atsižvelgiant į tuo metu jų turimas žinias jiems nederėjo daryti. Tačiau ši reakcija perša mintį, jog subjektyvių tikimybių procesas patikimas. IV skyriuje aš įrodinėjau, kad dažnai jis toks nėra.

Daugeriopa pusiausvyra yra sunki problema aptariant racionalius lūkesčius. Įprastinė pusiausvyra, kaip ir eismo taisyklės, negali atsirasti iš racionalių lūkesčių, jei toje situacijoje negalima numanyti, ką daro kiti[10]. Daugeriopa pusiausvyra su skirtingais laimėtojais ir pralaimėtojais, kaip dirvos erozijos pavyzdžio antrame variante, racionaliems lūkesčiams yra netgi dar nepalankesnė. Tokiomis aplinkybėmis daug kas gali nutikti. Ne pusiausvyros padėtyje galima išlikti neribotą laiką. Gali atsitiktinai nusistovėti vienokia, o ne kitokia pusiausvyra. Gal viena asmenų grupė bus tokia stipri, kad nustatys pusiausvyrą, kuri jiems bus palankesnė nei kitiems. Nepriimtina būtų nustatyti pusiausvyrą tylia koordinacija ir racionaliu įžvalgumu.

Jeigu aptardami racionalius lūkesčius atsižvelgsime į psichologinius požymius, tylią koordinaciją bus lengviau paaiškinti. Logikoje tarp kairės ir dešinės nėra skirtumo. Iš tikrųjų dešinė psichologiniu požiūriu yra vyraujanti arba pagrindinė, nes dauguma žmonių yra dešiniarankiai. Jeigu dviejų žmonių paprašome parodyti dešinę arba kairę ir pasakome, kad vienodai pasirinkę jie ką nors laimės, abu rodys dešinę, net ir negalėdami susitarti. Arba, tarkime, pasakome, kad jie abu gali laimėti tūkstantį dolerių, jei pasakys skaičius, kurių suma bus lygiai tūkstantis dolerių, ir tuo atveju jie gaus tiek, kokį skaičių buvo pasakę. Bet kokia skaičių pora, kurios suma yra tūkstantis, bus pusiausvyros padėtyje. Tačiau viena pora išsiskiria – jeigu abu pasako skaičių penki šimtai. Gavę tokį pasirinkimą, beveik visi pasako šį skaičių.

[10] Ir priešingai, susitarimas, jog pokalbiui telefonu nutrūkus, tas turėtų vėl paskambinti, kuris skambino pirmasis, galėtų atsirasti dėl racionalių lūkesčių. Tas faktas, kad tokio susitarimo nėra, prieštarauja racionalių lūkesčių teorijai, bet kadangi ši problema nėra labai svarbi, tai nėra ryškus priešingas pavyzdys.

Jau sakiau, kad pusiausvyra gali atsirasti atsitiktinai. Tarkime, yra dvi nevienodos taisyklės, reguliuojančios eismą sankryžose. Pagal vieną kelią užleisti turi tie vairuotojai, kurie atvažiuoja iš kairės pusės, pagal kitą – atvažiuojantys iš šalutinių kelių[11]. Jeigu daugiau vairuotojų laikysis pirmos taisyklės, o ne antros, tie, kurie laikysis pirmos, patirs vidutiniškai mažiau avarijų[12]. Kai kurie iš tų, kurie laikėsi antros taisyklės, tai pastebėję pradės laikytis pirmos, ir ji taps dar naudingesnė (ir jos privalumai bus dar labiau pastebimi), kol galų gale visi ims jos laikytis. (Arba tas mechanizmas gali atsitiktinai atsirasti liūdnesnėmis aplinkybėmis tiesiogine prasme, jei žmonės, kurie laikosi antros taisyklės, žus autoavarijose, o jų įvyks neproporcingai daug.) Antra taisyklė taip pat būtų įsigalėjusi, jeigu nuo pradžių jos būtų buvę dažniau laikomasi.

Galiausiai pusiausvyrą gali nustatyti tie, kuriems iš jos daugiausia naudos. Bet jiems reikalingi svertai, kad būtų paveikti tie, kurie pirmenybę atiduoda kitokiai pusiausvyrai. Dažnas svertas yra toks, kad tas, kuris gali daugiausia laimėti, mažiausiai turi ką prarasti. Šis teiginys nėra toks paradoksalus, kaip atrodo, nes jame slypi du palyginimai. Silpniesiems įstatymas ir tvarka labai svarbūs, net jeigu jiems labai nepalankūs. Be įstatymo ir tvarkos – pirmykštėje bendruomenėje – jie neišliktų. Stipriesiems taip pat įstatymas ir tvarka patinka labiau nei pirmykštė bendruomenė ir, savaime suprantama, jiems labiau patinka toks įstatymas ir tvarka, kurie palankesni jiems, o ne silpniesiems. Tačiau jie stiprūs ir pirmykštėje bendruomenėje galėtų išlikti. Stiprieji mažiau kuo rizikuoja, o tai reiškia, kad jie pajėgesni sudaryti sandėrius, kuriais remdamiesi gali primesti savo pageidaujamą pusiausvyrą. Apie tai plačiau kalbama XIV skyriuje.

Pragaištingas biologinio požiūrio į visuomenę (VIII skyrius) palikimas yra nuomonė, kad visuomenės yra pastovios. Tuo

[11] Manau, jog visada aišku, kuris kelias pagrindinis ir kuris šalutinis.

[12] Vairuotojams, kurie laikosi vienos ir kitos taisyklės, geriau sekasi negu tiems, kurie niekad neužleidžia kelio. Tačiau jeigu abiejų taisyklių laikosi nemažai vairuotojų, jiems sekasi blogiau nei tiems, kurie visad praleidžia kitus. Jei norime išvengti šio keblumo, galime manyti taip: žmonės yra nekantrūs ir niekad nenori laikytis taktikos - visad užleisk kelią.

požiūriu bet koks pusiausvyros pažeidimas išjudina jėgas, kurios grąžina ją į vietą, panašiai kaip normalios kūno temperatūros pasikeitimas sukelia procesus (prakaitavimą arba drebėjimą), vėl normalizuojančius temperatūrą. Šiuo požiūriu peržvelkite voratinklio ciklą. Kai kuriuos pusiausvyros pažeidimus galima pašalinti paprastai grįžtant į pusiausvyrą. Jei pusiausvyros atkurti nepavyksta (kaip X. 2 brėžinyje), ją stabilizuoja adaptyvūs lūkesčiai. Jeigu ir tai nepadeda, padės politiniai žingsniai. Tačiau visuomenės nėra kaip organizmai. Nėra pagrindo manyti, kad jų sandara tokia nuostabi, jog bet koks pusiausvyros pažeidimas savaime bus pašalintas.

XII

Visuomenės normos

Racionalūs veiksmai – ekonomiškai ar politiškai motyvuoti – susiję su rezultatais. Racionalumas teigia: „Jeigu nori pasiekti Y, daryk X". Veiksmai, kuriuos atliekant vadovaujamasi socialinėmis (visuomenės) normomis, nėra nukreipti į rezultatus. Paprasčiausios socialinės normos yra tokio pobūdžio: „Daryk X" arba „Nedaryk X". Sudėtingesnės normos turi sąlyginę išraišką: „Jeigu darysi Y, paskui daryk X" arba „Jeigu kiti daro Y, tuomet daryk X". O pagal dar sudėtingesnes normas „Jeigu būtų gerai, jei visi darytų X, tuomet daryk X". Kad tokios normos būtų *socialinės*, jų turi laikytis ir kiti žmonės, iš dalies jų pritarimas arba nepritarimas jas palaiko. Paprastai jas palaiko ir jausmai, kurie sukeliami, kai normos pažeidžiamos: pažeidėjo sumišimas, kaltės jausmas ir gėda, stebėtojų pyktis ir nepasitenkinimas. Dažnai normą daryti X lydi aukštesnio lygio norma, reikalaujanti bausti tuos, kurie pažeidė pirmąją, o bausmė gali svyruoti nuo surauktų antakių iki visuomenės atstūmimo.

Toks visuomenės normų apibūdinimas yra ginčytinas labiau negu dauguma kitų mano teiginių šioje knygoje. Prieštaravimus aptarsiu vėliau, bet pirmiausia reikia paaiškinti, ką turiu galvoje, kalbėdamas apie socialines normas. Dėmesį sutelksiu į klausimą, ar visuomenės normos padeda pasiekti kokį nors

tolesnį tikslą, kitaip sakant, ar jos kokia nors prasme naudingos individams arba visuomenei. Jeigu naudingos, be tolesnių įrodymų negalime daryti išvados jas esant *todėl*, kad tam tikslui padeda.

Kai kurios normos šiek tiek panašios į taisykles, skirtumas tik tas, jog neaišku, ar jos padeda pasiekti kokį nors tolesnį tikslą. Šiai kategorijai priskiriamos apsirengimo normos, etiketo ir mitybos taisyklės. Kartais šios normos lyginamos su eismo taisyklėmis, bet truputį pagalvojus matyti, kad tokia analogija klaidi. Jeigu aš pažeidžiu eismo taisyklę, man gali būti du nemalonumai. Galiu patekti į avariją ir galiu būti apkaltintas praeivių, nes jiems gali būti nemalonumų, jei aš važiuosiu nutrūktgalviškai. Jeigu prie pietų stalo paimu ne tą šakutę, man gali būti tik toks nemalonumas, kad kiti apkaltins mane blogomis manieromis. Bet kodėl jie turėtų mane kaltinti? Juk nepatirs jokios žalos ar pavojaus, jei aš paimsiu ne tą šakutę. Tačiau jie patys gali būti apkaltinti, jei neapkaltins manęs.

Kitos visuomenės normos turi garbės kodekso išraišką. Daugelyje bendruomenių, kuriose vendetos laikosi ištisos kartos, yra griežtos kerštо taisyklės. Kerštо neskatina būsima nauda, jį pažadina koks ankstesnis įžeidimas. Nors polinkis keršyti nepriklauso nuo padarinių, šie gali būti geri. Jei kiti manys, kad aš būtinai atkeršysiu už įžeidimą, netgi sau sukeldamas didelį pavojų, jie stengsis manęs neįžeisti. Jei jie manys, kad aš reaguosiu į įžeidimą tik tada, kai man tai bus naudinga, jie ne taip stengsis. Racionaliu požiūriu grasinimas nėra tikėtinas, jei grasintojui nebus naudinga laikui atėjus jį įvykdyti. Pavyzdžiui, grasinimas nusižudyti racionaliu požiūriu nėra tikėtinas. Grasinimai, kurie remiasi garbės kodeksu, yra labai veiksmingi, nes jie bus įvykdyti, net jei grasintojui tai būtų nenaudinga. Tad gali atrodyti, jog kodeksas tarsi padeda pasiekti kokį nors tolesnį tikslą, tačiau žmogus, kuris jo laikosi, nėra skatinamas jokio tolesnio tikslo. Neinstrumentinis veiksmas gali būti naudingas kaip instrumentas. Tačiau truputį pagalvojus matyti, jog toks atvejis yra išimtis. Jeigu žmogus, vadovaudamasis garbės kodeksu, susivaidija su tuo, kuris veikia vien racionaliais sumetimais, dažniausiai laimi pirmasis. Jeigu susivaidija du žmonės, kurie vadovaujasi garbės kodeksu, abiem būtų nau-

dingiau, jei sutiktų, kad jų konfliktą išspręstų teisinė sistema[1]. Kadangi mes kalbame apie garbės kodeksus, kurie yra iš dalies visuomenės normos, pastarasis atvejis yra būdingas.

Yra normų, reguliuojančių, ką galima pirkti už pinigus. Pavyzdžiui, atrodo esama normos, jog negalima prieiti prie žmogaus, stovinčio eilėje prie kino bilietų kasos ir paprašyti parduoti jo vietą[2]. Atkreipkite dėmesį, kad niekas nuo tokio papročio nenukentėtų. Kiti žmonės eilėje savo vietos neprarastų. Asmuo, kurio būtų prašoma parduoti jo vietą, galėtų atsisakyti tai daryti. Jeigu jis sutiktų, tiek jam, tiek perkančiajam būtų nauda. Galbūt ši norma būtų ypatingas atvejis bendresnės normos, smerkiančios puikavimąsi turtu, normos, kuri padeda tolesniam tikslui – užkirsti kelią pavydui ir konfliktams. Bet ši norma galioja tik tokioje žmonių bendruomenėje, kur vienas kitą pažįsta, o ne tarp nepažįstamų, stovinčių eilėje. Nėra normos, draudžiančios stovėti eilėje apsivilkus brangiais kailiniais, išsidabinus brangenybėmis, nors toks pasipuošimas taip pat būtų puikavimasis savo turtais.

Paimkime kitą pavyzdį iš priemiesčio bendruomenės. Ten prie visų namų yra nedidelės, vienodo didumo vejos. Tarkime, vienas namo savininkas už savo vejos nušienavimą nori kaimyno sūnui sumokėti dešimt dolerių, bet ne daugiau. Jis verčiau pusvalandį veją šienaus pats, negu mokės vienuolika dolerių už tai, kad kitas nušienautų. Dabar įsivaizduokime, jog tam pačiam žmogui už vejos nušienavimą kitas kaimynas pasiūlo dvidešimt dolerių. Nesunku įsivaizduoti, kad tas atsisakys, gal net pasipiktins. Bet tai iracionalumo pasireiškimas. Už vejos šienavimą nesutikdamas kaimyno sūnui mokėti vienuolika dolerių, jis turi mintyje, kad pusvalandis jo laiko vertas daugiausia vienuolikos dolerių. Atmesdamas pasiūlymą šienauti kito kaimyno veją už dvidešimt dolerių, jis turi mintyje, kad pusvalandis jo laiko vertas mažiausia dvidešimties dolerių. Bet tas pats laikas negali būti vertas mažiau nei vienuolika dolerių ir daugiau nei dvidešimt.

[1] Gal todėl mafijozams Jungtinėse Valstijose geriau sekasi negu Sicilijoje.

[2] Aš apklausiau kelis šimtus žmonių, ar, jų nuomone, tokia norma yra. Tik 5% atsakė, kad, jų įsitikinimu, nėra.

Paaiškinti būtų galima tuo, kad žmonės skirtingai vertina iš anksto numatomą naudą ir nuostolius. Šiuo skirtingumu naudojasi kredito kortelių kompanijos, reikalaudamos, kad parduotuvės reklamuotų ne priemokas už kredito korteles, o nuolaidas grynais. Kredito kortelės savininkas prarasdamas galimybę gauti nuolaidą grynais nukenčia mažiau negu nuo papildomų išlaidų už kredito kortelę. Panašiai namo savininkas daugiau nuostolių patirtų kam nors mokėdamas už savo vejos šienavimą, negu prarasdamas nemažas pajamas. Bet tai dar nėra visas vaizdas, nes stinga paaiškinimo, kodėl namo savininkas pasipiktina kaimyno pasiūlymu. Iš dalies būtų galima paaiškinti tuo, kad jis savęs nelaiko tokiu žmogumi, kuris už pinigus šienautų svetimas vejas. *Taip nedaroma* – toks prasmingas posakis, susijęs su visuomenės normomis. Čia tikėtina, kad tenkinamas galutinis tikslas. Tarp kaimynų būtų pažeisti socialiniai santykiai, jeigu turtiniai skirtumai būtų pernelyg rėksmingai demonstruojami ir jeigu vieni su kitais elgtųsi kaip su mokamais samdiniais. Tačiau konkrečiais atvejais paprastai tai nėra priežastis ar akstinas atmesti pasiūlymą arba jį priimti. Paprasčiausiai taip nedaroma.

Tam tikros svarbios normos skatina žmones bendradarbiauti „Kalinio dilemos" pobūdžio situacijose. Tarp kitų ryškus pavyzdys būtų balsavimo normos. Kone visiems geriau, jeigu balsuoja dauguma žmonių, nes antraip galėtų susilpnėti demokratija ir užleisti vietą autoritariniam režimui. Bet tam tikram asmeniui nedaug prasmės balsuoti, kadangi jo poveikis demokratijos gyvybingumui kone bereikšmis. Tačiau demokratinėse visuomenėse balsuoja dauguma žmonių. VI skyriuje įvairiais požiūriais buvo aptartas altruizmas, kantizmas ir dorumas. Du pastarieji yra visuomenės normos ta prasme, kokia tą terminą čia vartoju[3]. Kantizmas skatina žmones daryti X, jeigu X yra veikla, naudinga visiems prie jos prisidedantiems. Ji nėra nukreipta į padarinius ir, tiesą sakant, gali turėti netgi blogų padarinių. Jeigu kai kas, bet ne visi, prisidės prie veiklos, kuri būtų naudinga visiems, jeigu prie jos visi prisi-

[3] Altruizmas arba labiau beasmenis jo variantas galėtų būti *socialinė norma* (VI skyrius).

dėtų, visiems gali būti blogiau negu tuo atveju, jei niekas prie jos neprisidėtų. Tam tikromis aplinkybėmis pavyzdys galėtų būti vienašalis nusiginklavimas. Dorumo norma liepia žmonėms daryti X, jei daugelis kitų daro X ir jeigu žmogui naudinga, kad jie daro X, ir jeigu žmogui naudinga nedaryti X. Tai norma prieš simuliaciją. Bet ja nesiekiama rezultatų, nes reikalaujama bendradarbiauti netgi tada, kai visiems būtų geriau, jei jie simuliuotų.

Apie tai, kad šios normos padėtų pasiekti kokį nors tolesnį tikslą, nėra ir kalbos. Net jeigu kokiu konkrečiu atveju jos eina prieš bendrus interesus, tokių atvejų nedaug. Apskritai jos nepaprastai naudingos. Be jų civilizacija tokia, kokią mes pažįstame, negalėtų būti. Tačiau tai nėra tolygu pasakymui, kad žmonės, laikydamiesi tų normų, nori išsaugoti civilizaciją. Ir netgi neinstrumentinės normos instrumentiniu požiūriu gali turėti naudingų padarinių. Neinstrumentinės kerštо normos padariniai naudingi asmeniui, kuris jos laikosi, bet tik tuo atveju, jei kiti jos nesilaiko. Bendradarbiavimo padariniai kitiems naudingi, bent jau daugeliu atveju. Šis argumentas smulkiau aiškinamas kitame skyriuje.

Kartais žmonės griebiasi kokios nors normos, kad pateisintų savo egoizmą. Tarkime, mudu su žmona rengiame pietus aštuoniems asmenims ir keturis jau esame pakvietę. Mudu svarstome, ar į dvi likusias vietas kviestis vieną porą, bet dėl neaiškių priežasčių nesutariame. Man patinka moteris iš tos poros, o žmonai ji nepatinka todėl, kad man patinka. Bet mudu, užuot pasakę tas priežastis, remiamės visuomenės normomis. Aš pasitelkiu savitarpiškumo normą ir sakau: „Kadangi mes pas juos pietavome, dabar mūsų eilė juos pasikviesti". Mano žmona griebiasi kitos normos: „Kadangi mes pakvietėme du vienišus vyrus, dėl pusiausvyros turime pakviesti dvi moteris".

Tariantis dėl užmokesčio, daug lemia gebėjimas derėtis (XIV skyrius). Tačiau remtis pripažintomis normomis taip pat veiksminga. Norėdami pateisinti užmokesčio didinimą, darbininkai gali nurodyti kitų įmonių mokėjimo galimybes, kitų įmonių ar specialybių atlyginimo lygį, procentinį ir grynąjį atlyginimo didėjimą. Lygindami pokyčius, jie gali nurodyti tokius metus, kurie jų argumentus darytų svaresnius. Darbdaviai, kad atremtų

reikalavimą padidinti atlyginimą, naudojasi panašiais argumentais. Kiekvienas argumentas gali būti pagrįstas teisingų atlyginimų norma. Yra norma, kaip teisingai padalyti perteklių tarp kapitalo ir darbo jėgos. Darbdaviai griebsis šios normos, kai įmonei seksis blogai, o darbininkai – kai jai seksis gerai. Yra norma, kad už vienodą darbą būtų vienodai mokama. Darbininkai remsis šia norma, jei uždirbs mažiau negu panašių įmonių darbininkai, bet ja nesirems, jei tie uždirbs daugiau. Derantis taip pat gali būti pasitelkiama atlyginimų skirtumo norma arba norma išlaikyti esamą padėtį.

Kai kurie teigia, jog normos tik to ir vertos: jos yra manipuliacijos įrankiai, naudojami tam, kad savanaudiškumas būtų įvilktas į patrauklesnį rūbą. Bendresnis argumentas prieš tokį cinišką požiūrį į normas būtų tas, kad jeigu niekas netikėtų normomis, nebūtų kuo manipuliuoti. Puikus pavyzdys yra Colino Turnbullo aprašyta ikų manipuliacija normomis, cituota VI skyriuje. Kai kurie sėkmingai naudojasi normomis savo tikslams tik todėl, kad kiti leidžia normoms užgožti savanaudiškumą. Juo labiau kad tie, kurie laikosi normų, paprastai jomis tiki, antraip normos neturėtų didelės galios. Normoms galią suteikia jausminis nuspalvinimas, kuris paveikus protui. Galimi ir apsimestiniai jausmai, bet tikri yra įtikinamesni.

Manipuliuotojas normomis, be to, yra priverstas elgtis nuosekliai. Net jeigu žmogus netiki norma, turi elgtis taip, tarsi ja tikėtų. Kartą griebęsis savitarpiškumo normos, kitą sykį, kai žmona ja remsis, negalėsiu su ja nesutikti. Darbdaviui gali pasisekti įkalbėti darbininkus blogais metais susitaikyti su sunkumais. Bet užtat gerais metais jam teks dalytis gauta nauda. Ankstesniu prašymu jis įsipareigojo laikytis normos, pagal kurią perteklių reikia teisingai pasidalyti.

Metas pripažinti akivaizdų prieštaravimą mano normų aiškinimui, ypač teiginiui, jog normų diktuojamas elgesys nėra nukreiptas į rezultatus. Žmonės, paklusdami normoms, galvoje turi konkretų padarinį: jie nenori sulaukti kitų nepritarimo. Normų diktuojamą elgesį palaiko socialinių sankcijų grėsmė, dėl kurios racionalu paklusti normoms. Tarkime, man tenka rinktis, ar atkeršyti už sesers įžeidimą, ar nieko nedaryti. Keršto kaina ta, kad galiu tapti atsakomojo keršto auka. Jei nieko

nedarysiu, mano šeima ir draugai tikrai nuo manęs nusisuks, mane atstums ir beginklį paliks grobuonims.

Įvertinęs kainą ir naudą, tikriausiai suprasiu, jog keršyti būtų racionalu. Atsakomojo keršto nebūtinai sulauksiu, nes jis gali būti nukreiptas į kokį kitą mano šeimos, giminės ar genties narį. Ir priešingai, padariniai, jei nieko nedarysiu, garantuoti.

Atsakydami į šį argumentą, pirmiausia galime pažymėti, jog normos veiksmingos ir be išorinių sankcijų. Kai normos *įsisąmoninamos*, jų laikomasi netgi tuomet, kai niekas negali pastebėti, kad jos pažeidžiamos, ir kai negresia sankcijos. Gėda arba jos numatymas yra pakankama vidinė sankcija. Aš nekrapštau nosies tada, kai mane gali pastebėti žmonės iš pro šalį važiuojančio traukinio, nors žinau, kad niekas iš jų manęs nepažįsta, o aš jų daugiau akyse neregėsiu, kad jie negali man primesti jokių sankcijų. Aš nešiukšlinu parke, net jei aplinkui nėra žmonių. Jeigu bausmė būtų tik nusikaltimo kaina, niekas nutvertas nusikaltimo vietoje nesigėdytų. Įsisąmoninant normas, kitų žmonių požiūris labai svarbu, bet vėliau jos jau savaime veikia. Nedera įrodinėti, kad normų laikymasis net niekam nematant yra racionalus būdas taupiau daryti sprendimus. Kartais žmogus žino, kad pažeisdamas normą nei ką išloš, nei ką praloš – išskyrus savigarbą. Tai dar nereiškia, jog įsisąmoninus normą sankcijos nereikalingos. Žmogaus prigimtis yra tokia, kad išorinės sankcijos yra gera atsvara silpnaviškumui.

Taip pat derėtų paklausti, kodėl žmonės nori bausti tuos, kurie pažeidžia normas. Kas jiems iš to? Atsakymas toks: jei jie neišreikš savo nepritarimo pažeidėjui, jiems patiems gali nepritarti tretieji asmenys[4]. Jei yra norma daryti X, dažnai, kaip sakiau, yra aukštesnė norma taikyti sankcijas žmonėms, kurie nedaro X. Ir netgi gali būti norma, baudžianti žmones, kurie nebaudžia tų, kurie nedarė X. Kol reikšti nepritarimą kainuoja mažiau nei sulaukti nepritarimo, kam jo nepareiškei, tol žmogui naudingiau jį reikšti. Beje, reiškiant nepritarimą, visad reikia pasistengti, nors ir kokiam elgesiui nepritariama. Mažų mažiausiai tam reikia energijos bei dėmesio, kuriuos būtų gali-

[4] Jiems gali nepritarti netgi pirmasis asmuo – tas žmogus, kurio pažeidimo jie nepasmerkė. Skaitytojų prašoma sugalvoti tokių pavyzdžių!

ma kitiems tikslams panaudoti. Nuo smerkiamo asmens galima nusišalinti arba jį supykinti rizikuojant pakenkti sau. Kita vertus, nuo pradinio pažeidimo veiksmų grandine kylant aukštyn, kaina už sulaukiamą nepritarimą staiga krinta iki nulio. Žmonės nešnairuoja į tuos, kurie nebaudžia nebaudžiančių tų, kurie nebaudžia žmonių, nebaudžiančių dėl normos pažeidimų. Vadinasi, kai kurias sankcijas reikia taikyti dėl kitų motyvų, ne tik dėl baimės, kad būsi baudžiamas. Ankstesnėje pastraipoje įrodinėjau, jog pačioje grandinės pradžioje būna nepajudinama varomoji jėga. Dabar teigiu, jog tokios jėgos esama kiekvienoje grandinėje[5].

Netgi jei padariniai neįeina į tiesioginę normomis besivadovaujančio elgesio motyvaciją, jais vis dėlto galima normas paaiškinti. Galbūt normos yra todėl, kad kuo nors padeda jų besilaikančiam individui ar grupei žmonių. Kai kurios mano minėtos normos, kaip antai kooperacijos norma, neabejotinai naudinga. Kitų nauda galima abejoti.

Iš etiketo taisyklių, rengimosi normų ir pan. kažin ar sulaukiame kokių vertingų rezultatų. Priešingai, šios normos, įsigalėjusios žmonių protuose, tarsi pridaro nemažai beprasmio vargo. Kartais įrodinėjama, kad jos atlieka naudingą funkciją patvirtindamos žmogaus identitetą ar narystę kokioje nors socialinėje grupėje. Šis teiginys truputį panašus į lietaus šokio argumentą X skyriuje. Sunku įvertinti socialinio identiteto sąvoką, nes ji neapibrėžta. Šio argumento trūkumas tas, kad jis nepaaiškina, kodėl tos taisyklės dažnai būna gana sudėtingos. Narystei kokioje nors grupėje išreikšti ar patvirtinti turėtų pakakti vieno požymio, tarkime, ženkliuko ar kaklaraiščio. O tokių požymių būna gausybė. Oksforde išsilavinimą gavusio žmogaus kalbėsena nuo šnekamosios anglų kalbos skiriasi daug labiau, negu reikėtų, kad jis išsiskirtų iš kitų kaip Oksfordo absolventas. Vienas atsakymas būtų toks: sudėtingos taisyklės turi ir papildomą paskirtį – neįsileisti pašalinių ir sutramdyti išsišokėlius. Nesunku pamėgdžioti tam tikrą elgesį, tačiau nelengva išmokti tūkstančius subtiliai besiskiriančių taisyklių. Bet šį

[5] Kalbant ano skyriaus terminologija, jeigu normų diktuojamą elgesį palaiko tik išorinės sankcijos, pusiausvyros nėra.

argumentą pakerta tas faktas, kad darbininkų klasės gyvenimas yra ne mažiau normų reguliuojamas kaip aukštesniųjų klasių. Daugelis vidurinės klasės narių mėgsta dėtis priklausą aukštesnei klasei, bet retas kuris iš jų dedasi esąs darbininkas[6].

Kerštо normos šiuo atžvilgiu taip pat yra dviprasmiškos. Galima būtų įrodinėti, jog garbės kodekso reguliuojamose visuomenėse vaidų mažiau, nes visi žino, kad jų laukia pražūtingi padariniai. Tačiau nežinia, ar tai būtų gerai. Gal išnyktų kone visi nusikaltimai, jeigu už kiekvieną iš jų būtų baudžiama mirties bausme, tačiau už tokio terorinio režimo sukūrimą reikėtų mokėti pernelyg brangiai. Šiaip ar taip, vendetos valdomose bendruomenėse smurtinių mirčių įvyksta labai daug.

Normos, reguliuojančios pinigų vaidmenį, tokios pat dviprasmiškos. Nemanau, kad normos, draudžiančios nusipirkti vietą eilėje prie kino kasos, padariniai būtų naudingi, nors, žinoma, tokie galėtų būti. Bet kuris šio to vertas ekonomistas per penkias minutes galėtų papasakoti, kaip būtų blogai, jeigu mes šios normos neturėtume. Bet papasakoti dar nereiškia įrodyti. Šiuo atžvilgiu norma imti ar siūlyti pinigus už svetimos vejos šienavimą atrodo perspektyvesnė. Jeigu man striuka, galiu susigundyti sutikti su tokiu pasiūlymu ar pats pasisiūlyti nušienauti veją, teisingai galvodamas, kad vienas kartas nereikšmingas. Bet daugelio piniginių sandėrių tarp kaimynų nenumatyti padariniai gali būti tokie, kad išnyks tarpusavio pagalba – vienas iš didžiausių privalumų gyvenant bendruomenėje. Norma, užkertanti kelią panašiems sandėriams, išsaugo bendruomenę.

Tačiau gali būti ir gėdingesnis šios normos aspektas. Jeigu kaimynui siūlau pinigų, kad nušienautų mano veją, aš puikuojuosi savo turtu šitaip ardydamas bendruomenę. Bet gal norma nesipuikuoti pinigais yra ypatingas aukštesnės normos atvejis: „Nemanyk, jog esi už mus vertesnis ir, svarbiausia, nesielk taip, kad mes manytume tave manant, jog esi už mus

[6] Be abejo, apie šį atvejį irgi būtų ką pasakyti. Etiketo normų ne lengviau atsikratyti negu jas įsisavinti. Galbūt darbininkų klasei kaip visumai labai svarbu, kad jos nariams nebūtų lengva iš tos klasės pasitraukti, kadangi talentingiausieji nariai, vadinasi, galimi vadovai, pasitrauktų pirmieji.

vertesnis". Šios normos, veikiančios daugelyje mažų bendruomenių, padariniai gali būti labai liūdni. Talentingiems žmonėms ji gali atimti norą reikšti savo gabumus, galiausiai jie gali būti apšaukti raganiais, jei vis dėlto savo gabumus bando išreikšti.

Tokiu požiūriu galima vertinti ir daugelyje darboviečių esančią normą, draudžiančią mažinti tarifus. Paprastai ši norma aiškinama taip: tarifų mažinimas verčia darbdavius kelti lygį ir todėl galiausiai pralaimi visi darbininkai. Iš tokio aiškinimo atrodo, kad darbdaviai gana iracionalūs, kadangi jiems turėtų būti svarbu nuraminti darbininkus ir laikytis nustatyto lygio. Kitoks aiškinimas galėtų būti socialinių normų, prisitaikėliškumo ir pavydo požiūriais. Normos neprasikišti poveikis apskritai galbūt nelabai geras, nors kartais iš jos padarinių būna naudos. Saugodama bendruomenę, ji gniaužia pažangą.

Tarkime, mes išsiaiškinome, jog visiems geriau kokios nors normos laikantis negu nesilaikant. Ir vis viena iki išvados, jog ta norma yra *todėl*, kad jos laikantis visiems geriau, dar didelis žingsnis. Jeigu nenurodome konkretaus mechanizmo, pagal kurį tą normą palaiko ja besivadovaujančio žmogaus nenumatoma nauda, toks požiūris yra šiaip nesvarus teiginys. Bendravimo normas galėtų paaiškinti natūrali atranka, nors ji mums nepadeda suprasti, kodėl šios normos įvairiose bendruomenėse taip skiriasi ir įgauna tiek daug įvairiausių formų: altruizmą, pareigą, dorumą. Antraip aš nesuprantu, pagal kokį kitą patikimą mechanizmą naudingi padariniai galėtų išlaikyti normas. Deja, kitokio normų aiškinimo negaliu pasiūlyti. Mano nuomone, normos atsiranda iš psichologinių polinkių, apie kuriuos nedaug težinome. Nors galėčiau papasakoti kelias istorijas, kaip atsiranda normos[7], nieko nežinau apie tai, kaip jos iš tikrųjų atsiranda.

[7] Kaip nurodyta VIII skyriuje, natūrali atranka gali būti palanki pavydui. Tam tikras normų diktuojamas elgesys artimai susijęs su pavydu. Tai būtų atskira istorija. Kita evoliucinė istorija: prisitaikymas gal buvo veiksminga mūsų protėvių išlikimo taktika, nors vėliau tapo pažangos kliūtimi. Galbūt šitaip leopardo kailyje atsirado dėmių, o etiopas įgijo odos spalvą; o gal ir ne.

XIII

Kolektyvinė veikla

Garrisonas Keilloras knygoje *Leik Vobigono dienos* aprašo Vėliavos dieną savo išgalvotame mieste. Hermanas, parado organizatorius, nupirko daug mėlynų, raudonų, baltų kepuraičių ir išdalijo miestiečiams, kad jie žygiuotų miesto gatvėmis kaip gyva vėliava, kai jis stovės ant centrinio pastato stogo ir fotografuos. Tuoj po karo žmonės su džiaugsmu jam pritarė, bet vėliau apsigalvojo.

Viena nepasitenkinimo priežastis buvo ta, kad vėliavos, kurią jie sukūrė, niekas iš jų negalėjo pamatyti; laikraštyje nuotrauka buvo juodai balta. Tikrąją vėliavą matė tik Hermanas, ponas Hansonas bei keli berniukai, kurie buvo per maži ir apačioje jų nereikėjo. Žmonės norėjo užlipti ant stogo ir išvysti tą reginį.

– Kaip jūs lipsite į viršų, jei turite būti čia, apačioje? – klausė Hermanas. – Jei užlipsite pažiūrėti, nebebus į ką žiūrėti. Ar negana to, kad jaučiatės atliekantys savo vaidmenį?

1949 metais, Vėliavos dieną, vos Hermanui ištarus: „Štai kaip! Dabar laikykitės!", vienas iš raudonųjų spruko šalin – užskuodė keturis laiptakius, užsiropštė ant stogo ir persilenkęs per jį ilgai žiūrėjo. Netgi jo paliktoje vietoje atsiradus tarpui, vaizdas atrodė žavus. Gyvoji vėliava apačioje buvo apėmusi visą gatvę. Tikra vėliava! Raudonieji tokie ryškūs! Jis negalėjo akių atitraukti.

– Lipk žemyn! Reikia nufotografuoti! – užriko ant jo Hermanas.

– Kaip atrodo? – šaukė jam iš apačios žmonės.

– Nuostabiai! Trūksta žodžių, – atsakė jis.

Taigi visi panoro pažiūrėti.

– Ne! – tarė Hermanas, bet jie vienbalsiai nubalsavo. Gyvosios vėliavos dalyviai po vieną lipo ant stogo ja pasigrožėti. Iš tikro buvo kuo. Į akis plūdo ašaros, o į galvą – mintys apie mūsų didžiąją tėvynę ir Leik Vobigono vietą joje. Kiekvienas norėjo ten stovėti ištisą dieną ir gėrėtis. Tad kai pirmąją valandą viršuje iš penkių šimtų žmonių pabuvo tik keturiasdešimt, kiti vis labiau ėmė nerimti.

– Paskubėkite! Ko ten tūpčiojate! Jūs jau pamatėte! Lipkit žemyn, duokit kitiems pažiūrėti!

Hermanas leido žmones į viršų po keturis, paskui po dešimt, bet po dviejų valandų Gyvoji vėliava tapo Sėdinčiąja veliava, o paskui ėmė irti, nes tie dalyviai, kurie jau buvo ją pamatę, pamanė, kad metas namo vakarieniauti, ir taip supykdė tuos, kurie jos dar nebuvo matę. – Dar dešimt minučių! – sušuko Hermanas. Bet tos dešimt minučių užtruko iki dvidešimties, iki trisdešimties, žmonės sliūkino namo, o paskutiniam žiūrovui teko pamatyti tokio didumo vėliavą kaip patrankos sviedinys.
1950 metais Vėliavos dieną perėmė Knuto sūnūs. Hermanas jiems atidavė dėžes su kepuraitėmis. Ir nuo tada Knutams pavyko kelios geros vėliavos, bet daugelį metų susirinkdavo mažai dalyvių. Kad vėliava atrodytų gražiai, reikia bent keturių šimtų kepuraičių. Vienais metai jie laikėsi taisyklės „jokių žiūrėjimų", kitais surengdavo loteriją. Kartą jie pabandė iškelti didelį veidrodį, kurį prie stogo krašto laikė du vyrai, bet kai žmonės užvertė galvas ir ėmė žiūrėti viršun, vėliava, žinoma, išnyko.

Vobigoniečiai susidūrė su kolektyvinės veiklos problema, nors ir neįprasta. Kiekvienam rūpėjo užlipti ant stogo arba per vėlesnį bandymą pažiūrėti į veidrodį. Bet jei visi jie taip darydavo, vėliava iškrikdavo ir nelikdavo į ką žiūrėti[1]. Norėdami šią problemą išspręsti, jie griebėsi klasikinių koordinavimo būdų: įvedė „jokių žiūrėjimų" taisyklę, nustatė eilę, rengė loteriją. Pirmasis būdas nelabai tiko, nes menka prasmė kurti vėliavą, kurios niekas negali pamatyti[2]. Kiti leido kai kuriems ją pamatyti, bet tik nedaugeliui, kad dar būtų į ką žiūrėti. Tačiau buvo reikalaujama centralizuotos koordinacijos, paremtos sankcijomis ar bent autoritetu. Šiame skyriuje aš aptariu decentralizuotus kolektyvinės veiklos problemų sprendimus, o centralizuotus nukeliu į XV skyrių.

[1] Dažnai sakoma, kad kooperacija pakrinka dėl dezertyravimo. Gyvoji vėliava yra pažodinis šio posakio pavyzdys.

[2] Ją, žinoma, galėjo pamatyti Dievas. Daug nuostabių viduramžių katedrų kapitelių yra taip aukštai, kad detales galima pamatyti tik pro žiūronus, kurie tuo metu, kai katedros buvo statomos, dar nebuvo išrasti. Bet tai nebuvo svarbu, kadangi katedras galėjo matyti Dievas. Vargu ar vobigoniečiai buvo taip karštai tikintys.

Pasistengsiu truputį tiksliau apibrėžti kolektyvinę veiklą. Tarkime, kiekvienas kokios nors grupės narys gali rinktis, ar dalyvauti tam tikroje veikloje, ar nedalyvauti. Grupei iškyla klausimas, ar visiems būtų geriau, jei kuris nors dalyvautų, negu kad niekas nedalyvautų, bet kiekvienam būtų geriau nedalyvauti[3]. Visiems gal būtų, o gal ir nebūtų geriau, jei visi dalyvautų, negu kad niekas nedalyvautų. Visiems dalyvauti gal ir būtų geriausia, o gal ir nebūtų. *Kooperuotis* – tai elgtis prieš savo norus taip, kad visiems būtų nauda, jeigu kai kurie, o galbūt ir visi, šitaip elgiasi.

Iškilus plačiausiai žinomai kolektyvinės veiklos problemai, visiems geriausia, jei kooperuojasi visi. Tai išplėsta „kalinių dilema", taikoma tiek dviem žmonėms, tiek bet kokio dydžio grupėms. Visuomenės gyvenime yra begalė pavyzdžių, kai įgeidus individualaus racionalumo polinkis pastūmėja į kolektyvinę negandą. Čia pateiksime kelis pavyzdžius, papildančius tuos, kurie buvo nurodyti X skyriuje[4]. Visiems darbininkams naudingiau, kad visi streikuotų dėl didesnių atlyginimų, negu kad niekas nestreikuotų, bet konkrečiam darbininkui naudingiau išlikti darbe. Jeigu kiti streikuoja, jis skinasi jų pastangų vaisius, kurie pačiam nieko nekainavo, o jeigu jie nestreikuoja, pats vienas nieko nepajėgia padaryti. Visoms pramonės įmonėms, visoms Naftą eksportuojančių šalių organizacijos narėms naudingiau, jeigu jos visos laikosi gamybos kvotų arba kartelio kainų, o ne veikia konkurencijos būdu, bet visoms yra stimulas jų nesilaikyti. Visiems važinėjantiems į darbą būtų geriau, jei visi važiuotų autobusais, o ne nuosavais automobiliais, bet kiekvienam asmeniškai visuomet geriau važiuoti nuosavu automobiliu. Visiems geriau, jei parke niekas nešiukšlina, bet tam tikri individai neturi akstino nešiukšlinti. Visoms įmonėms geriau, jeigu visos investuoja į tyrimus bei plėtrą, bet jei nėra patentų sistemos, galbūt kiekvienai įmonei geriau skolintis iš kitos. Balsavimas, teisingas savo pajamų deklaravimas, kampanijos, kad neuždarytų vietos mokyklos, visuomeninių radi-

[3] Čia „geriau" reiškia geriau grynai dėl asmeninių interesų. „Visiems geriau", kaip paaiškės vėliau, yra dviprasmis pasakymas.

[4] Nebaigtinumas yra artimai susijęs su kolektyvinės veiklos problema.

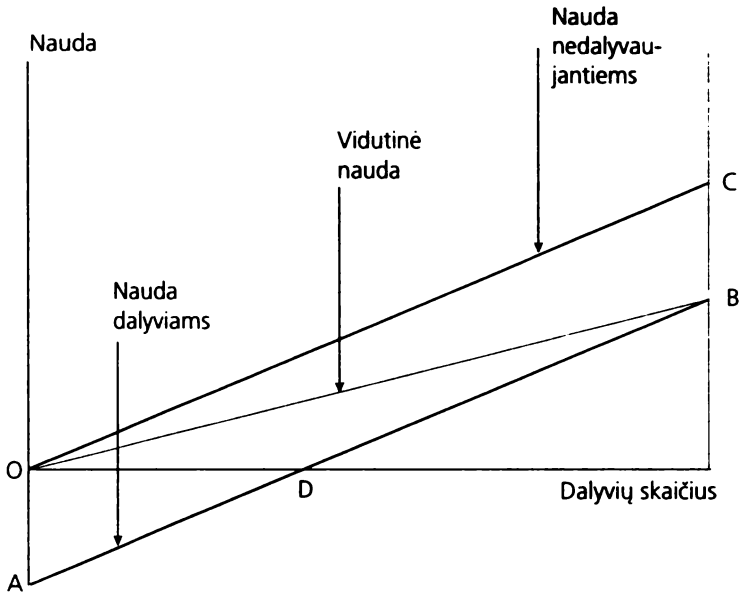

XIII. 1 brėžinys

jo stočių rėmimas ir dalyvavimas revoliuciniame judėjime yra to paties modelio.

XIII. 1 brėžinyje parodytas paprasčiausias „kalinių dilemos" atvejis, aprėpiantis daug žmonių. Čia žmonės, darantys tai, kas geriausia visiems, jei visi tai daro, vadinami dalyviais, o kiti vadinami nedalyvaujančiais. Dvi tamsios linijos rodo, kaip jų numatoma nauda kinta priklausomai nuo dalyvių skaičiaus[5]. Tai, kad nedalyvavimas kiekvienam atskirai yra racionalus, pavaizduota taip: tiesė, rodanti nedalyvaujančių naudą, visad yra

[5] Papildomi dalyviai kitiems naudos gali duoti dviem būdais. Jie gali padidinti arba prieinamos naudos kiekį, arba tikimybę, kad ji bus prieinama. Jei vis daugiau žmonių važiuoja į darbą autobusais, transporto „kamščių" nuolat mažėja ir visi sutaupo laiko. Jei vis daugiau žmonių įsitraukia į kampaniją, kad nebūtų uždaryta vietos mokykla, galimybių, kad jiems pasiseks, nuolat daugėja. Abiem atvejais turime galvoje *numatomą* naudą.

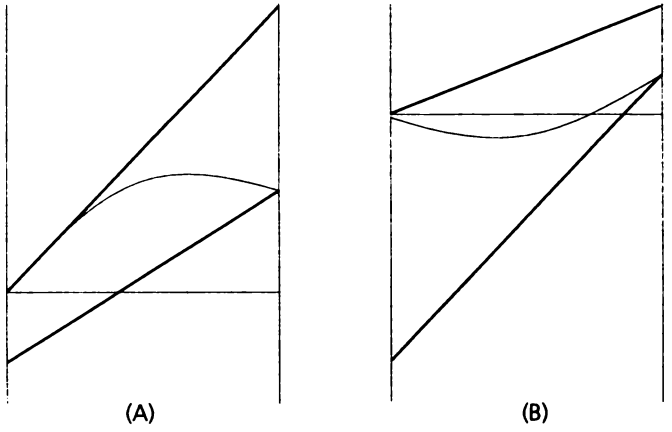

XIII. 2 brėžinys

aukščiau kitų dviejų. Kad visiems geriau, jei visi dalyvauja, negu visi nedalyvauja, pavaizduota taip: B yra aukščiau O. Kaip ir dviejų dalyvių „kalinių dilemoje", vienas iš jų, nedalyvaujantis arba simuliantas, gauna daugiausia naudos, o kitam dalyviui tenka prasčiausi padariniai A. Jeigu yra bent D dalyvių, jiems patiems bus geriau, negu kad niekas nedalyvaus. Plonoji tiesė parodo, kaip vidutinė nauda visiems grupės nariams, tiek dalyvaujantiems, tiek nedalyvaujantiems, kinta priklausomai nuo dalyvių skaičiaus. Iš esmės ji turi prasidėti taške O ir baigtis taške B.

Atstumas tarp šių dviejų kreivių vaizduoja dalyvavimo kainą (dalyviui). Brėžinyje kaina nekinta priklausomai nuo dalyvių skaičiaus, bet tai kiek netipiškas atvejis. Dalyvavimo kaina gali didėti, jei daugiau žmonių dalyvauja. Jei žmonės įsitraukia į kampanijas telefonu dėl visuomeninio radijo, telefono linijos perkraunamos ir vis ilgiau užtrunka prisiskambinti. Kaina taip pat gali mažėti: kai daugiau žmonių įsitraukia į revoliucinį judėjimą, tuo plačiau valstybinės pajėgos turi išsidėstyti.

Šie du atvejai XIII. 2 brėžinyje pavaizduoti atitinkamai A ir B diagramomis. A atveju dalyvavimo kaina taip greit didėja, kad daugėjant dalyvių kaina pranoksta ne tik dalyvio naudą,

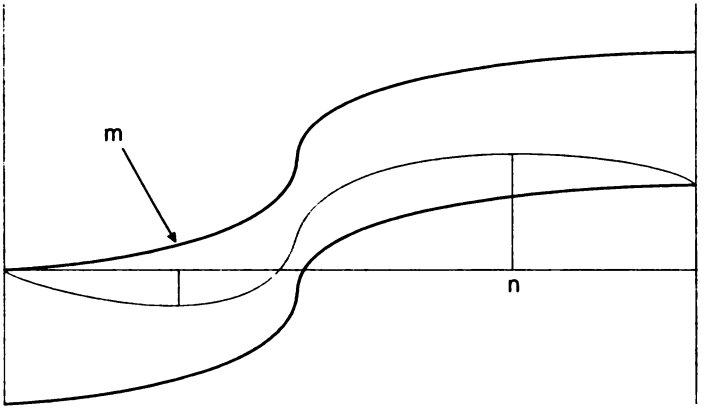

XIII. 3 brėžinys

bet ir bendrą visų naudos sumą. Tai matyti iš to, kad vidutinės naudos kreivė aukščiausią tašką pasiekia tada, kai dalyvauja maždaug pusė asmenų. B atveju dalyvavimo išlaidos labai didelės tada, kai dalyvių nedaug. Tiesą sakant, padėtis pablogėja nuo pirmųjų dalyvių.

XIII. 1 ir XIII. 2 brėžiniai nėra tipiški, nes juose dalyvavimo nauda parodyta kaip pastovi. Nuo kiekvieno papildomo dalyvio visų gerovė padidėja vienodai. Iš tikrųjų tipiška situacija yra tokia, kad pirmi ir paskutiniai dalyviai nulemia labai nedaug, o įsitraukiančių per vidurį indėlis veiksmingiausias[6]. Keli revoliucionieriai nedaug tenuveikia, bet kai įsitraukia kone visi, tai nedidelis skirtumas būna, ar abejinga saujelė irgi dalyvauja. Kartais vieningumas svarbus: viena įmonė, jei jai pakanka gamybinio pajėgumo, parduodama prekes mažesne nei kar-

[6] Žodžiai „pirmi", „viduriniai" ir „paskutiniai" reiškia laiką, kada įsitraukia paskesni dalyviai (kaip kuriant revoliucinį judėjimą). Bet jie gali apibūdinti ir dalyvavimą tuo pat metu (kaip rinkimuose). Pastaruoju atveju jie rodo dviejų situacijų palyginimą. Sakydami, kad paskutiniai rinkėjai labai mažai nulemia, pasakome, jog nauda iš situacijos, kai visi balsuoja, kone tokia pat kaip nauda, kai beveik visi balsuoja.

telio kaina, gali priremti rinką prie sienos. Tačiau paprastai dėl kelių simuliantų nauda nesumažėja.

XIII. 3 brėžinys iliustruoja šį atvejį, jei tariame, jog dalyvavimo išlaidos bus pastovios. XIII. 2 brėžinyje abu šie reiškiniai pavaizduoti A ir B diagramomis. Vidutinės naudos požiūriu iš dalyvių į kairę nuo *m* daugiau žalos nei naudos, kaip ir iš esančių į dešinę nuo *n*. Beje, šis pasakymas kiek klaidus. Dalyviai padaro daugiau žalos negu naudos tada, kai jų sau pasidaryta žala per dalyvavimo išlaidas pranoksta naudą visiems kitiems (ir sau). Iš tiesų jie kitiems nepakenkia. XII. 4 brėžinyje vaizduojami atvejai, kai dalyvavimas neabejotinai *yra* kenksmingas.

A atveju vienašališkas dalyvavimas visiems pakenkia. Kaip minėta VI skyriuje, tokios galimybės pavyzdys yra vienašališkas nusiginklavimas. Individualūs maišto veiksmai valdžiai gali

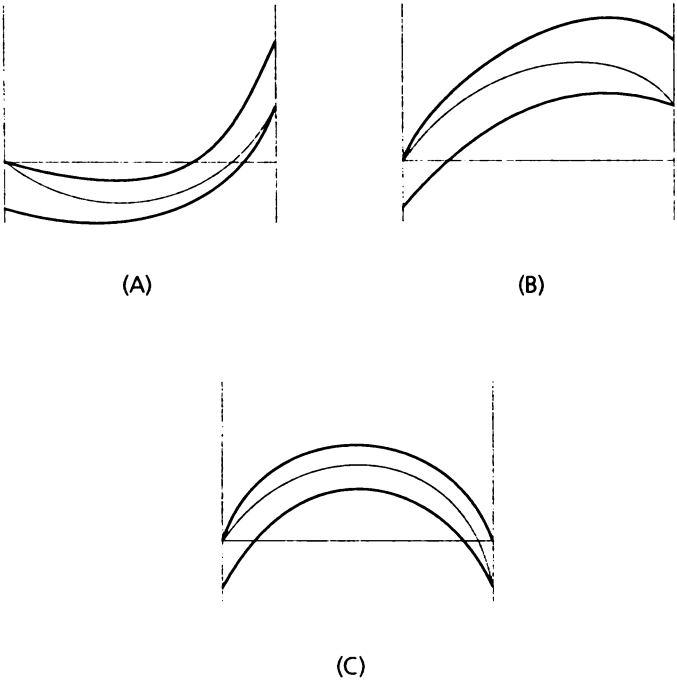

XIII. 4 brėžinys

sukurti pretekstą griebtis griežtesnių priemonių ne tik prieš maištautojus, bet ir prieš pašalinius. B atveju paskutiniai dalyviai iš dalies niekais paverčia ankstesnių dalyvių darbą. VI skyriuje daviau pavyzdį apie tvarkymąsi pobūviui pasibaigus. Arba, tarkime, per karą visi nori būti kariais ir nebelieka kam dirbti tokiose pramonės šakose, kurios tuo metu gyvybiškai svarbios. C atveju visiems blogiau, jei dalyvautų visi, negu kad niekas nedalyvautų. Galime įsivaizduoti, kad po pobūvio vejoje daug šiukšlių, bet visi supuolę jų rinkti ištrypia žolę. Nors tai aprėpianti nedaug žmonių „kalinių dilema", bet pagal mano apibrėžimą – kolektyvinės veiklos problema[7].

Kolektyvinės veiklos problemos atsiranda todėl, kad sunku priversti žmones kooperuotis dėl jų visų naudos. Šią problemą galima „išspręsti" siekiant visiems naudingo bendradarbiavimo. Kai visuotinis dalyvavimas nepageidautinas, reikia nuspręsti, kas dalyvaus ir kas nedalyvaus. Sprendimai gali būti centralizuoti ir decentralizuoti; priklauso nuo to, ar jiems reikia iš išorės jėgos ir paskatų. Decentralizuoti sprendimai svarbesni negu centralizuoti, nes, kad būtų paklūstama centrinei institucijai, jau savaime yra kolektyvinės veiklos problema (XV skyrius). Tačiau kai visuotinis dalyvavimas nepageidautinas, decentralizuotais sprendimais sunku nutarti, kas dalyvaus ir kas ne. Tokiais atvejais decentralizuotiems mechanizmams paprastai reikia arba per didelio dalyvių skaičiaus, arba per mažo. Kaip ir Leik Vobigone, gali prireikti centralizuoto sprendimo. Jis pasiekiamas dviem etapais: decentralizuota kolektyvinė veikla, kai dalyvavimas visuotinis, sukuria centralizuotą instituciją su įgaliojimu parinkti dalyvius. Geras pavyzdys yra santykiai tarp streikuotojų ir profsąjungų. Kol darbininkai nebuvo organizuoti, būdavo neįmanoma kai kuriuos iš jų priversti streikuoti: arba streikuodavo visi, arba nė vienas.

Decentralizuoti sprendimai gali būti daromi dėl įvairių individualių motyvų: savanaudiškumo, altruizmo, visuomenės normų arba kokio nors jų derinio. Aiškinant kooperacinį elgesį,

[7] Kaip XIII. 2 brėžinio A diagramoje, XIII. 3 brėžinyje ir visose trijose XIII. 4 brėžinio diagramose.

svarbu išvengti dviejų klaidų. Šiurkščiausia klaida būtų manyti, kad esama vieno ypatingo akstino – pavyzdžiui, savanaudiškumo, – paaiškinančio visus kooperacijos atvejus. Subtilesnė klaida būtų manyti, jog kiekvieną kooperacijos atvejį galima paaiškinti vienu motyvu. Iš tiesų tada ir todėl imamasi bendros veiklos, kai įvairūs motyvai vienas kitą sustiprina.

Savanaudiškumas gali pasirodyti esąs neįtikėtinas motyvas, kadangi kolektyvinės veiklos programa iš dalies apibrėžiama su ta išlyga, kad savanaudišku požiūriu kooperuotis neracionalu. Ir jei problema vienakartė, taip iš tikrųjų yra. Bet kai tie patys žmonės nuolat susiduria su kolektyvinės veiklos problemomis, galbūt jie nori kooperuotis vildamiesi, kad jiems bus tuo pačiu atlyginta, arba bijodami, kad jiems bus atkeršyta, arba iš šių abiejų paskatų. Pakartotinai sąveikaujant kiekvienas turi pasirinkti *reakcijos mechanizmą*, kad žinotų, ką turi daryti sąveikaudamas bet kokiu konkrečiu atveju pagal tai, kokias funkcijas jis ir kiti atliko anksčiau sąveikaudami. Skatinami ypač paprastos funkcijos „Kaip tu man, taip aš tau", žmonės pradeda bendradarbiauti, o paskui bendradarbiauja bet kuriame tarpsnyje, jeigu – ir tiktai jeigu – visi kiti bendradarbiavo ankstesniame tarpsnyje. Jei visi laikosi šio principo, visi bendradarbiaus kiekvienoje sąveikoje. Tam tikromis sąlygomis visuotinis laikymasis principo „Kaip tu man, taip aš tau" yra pusiausvyra. Jei kiti jo laikosi, geriausia išeitis ir pačiam laikytis. Visuotinis laikymasis principo „Niekad nebendradarbiauti" irgi yra pusiausvyra, bet žemesnė.

Sąlygos, kuriomis žmonės bendradarbiautų iš savanaudiškų paskatų, yra gana griežtos. Jie neturi būti pernelyg trumparegiški. Kad juos skatintų būsimas atlygis ar savitarpiškumas, jie turi rūpintis ateitimi. Tokiu atveju toli numatančios savanaudiškos paskatos gali atstoti moralę ar visuomenės normas, jei patenkinamos kai kurios kitos sąlygos. Nauda iš visuotinio bendradarbiavimo turi būti žymi; nauda iš vienašalio nebendradarbiavimo – ne per didžiausia; ir nuostolis dėl vienašalio bendradarbiavimo mažas[*]. Galiausiai kiekvienas asmuo turi būti įsitikinęs, jog kiti yra racionalūs ir padėtį gerai supranta. Ka-

[*] Šie teiginiai apytikriai, bet juos būtų galima patikslinti.

dangi vyraujančios taktikos nėra, asmuo laikysis principo „Kaip tu man, taip aš tau" tik tuomet, kai bus įsitikinęs, jog ir kiti jo laikysis. Didelėse grupėse, kur daugelis vienas kito gerai nepažįsta, vargu ar ši sąlyga įgyvendinama[9]. Daugelis žmonių, paklausti, kodėl jie bendradarbiauja, tikriausiai atsakytų tai darą todėl, kad praeityje kiti bendradarbiavo, bet tai veikiau rodo teisingumo normą nei reakcijos mechanizmą, esant asmeninio suinteresuotumo pusiausvyrai.

Todėl aš manau, kad kooperavimasis vyksta daugiausia ne iš vienokių ar kitokių savanaudiškų paskatų. Paprastai veikia kelios paskatos, viena kitą sustiprinančios. Jei norime iliustruoti šį teiginį, grįžkime prie to, ką aš manau esant tipišką kolektyvinės veiklos atvejį, pavaizduotą XIII. 3 brėžinyje, ir tarkime, kad individai turi įvairių nesavanaudiškų paskatų, kurios buvo aptartos VI skyriuje. Kai kurie jų yra kantininkai: nori daryti tai, kas būtų geriausia, jeigu visi tai darytų. Kiti jų utilitaristai (praktikai): nori prisidėti prie bendro labo. Kai kurie yra skatinami teisingumo normos: nenori piktnaudžiauti kitų kooperacija, bet ir kooperuotis nenori, kai nedaugelis taip daro. Kantininkų niekad nebūna daug, bet tarkime, kad jų yra m. Kol bendradarbiaujančių skaičius yra nuo m iki n, utilitaristai taip pat norėtų bendradarbiauti, kadangi tame tarpsnyje kiekvienas papildomas bendradarbiavimo veiksmas padidintų vidutinę naudą. Utilitaristų elgesiui Kanto sekėjai galėtų būti kaip stimulas ar katalizatorius, o utilitaristai Kanto sekėjams – kaip daugiklis.

Patys utilitaristai galėtų atlikti katalizatoriaus vaidmenį tiems žmonėms, kurie yra skatinami teisingumo normos. Kiekvieną pastarųjų kooperuotis skatintų tam tikras skaičius kitų besikooperuojančių. Kai kurie įsitraukia gana lengvai sugėdinami, o kiti – tik tuomet, kai beveik visi kooperuojasi. Vieniems gal pakaktų bendro skaičiaus kantininkų ir utilitaristų, o kitiems – bendro kiekio kantininkų, utilitaristų ir tų, kuriuos paskatino bendras kantininkų ir utilitaristų skaičius, ir taip to-

[9] Kai kuriose mažose, glaudžiai susijusiose grupėse ji gali būti įgyvendinta. Vakarų bankininkai, matyt, sugeba išlaikyti bendrą frontą prieš Trečiojo pasaulio šalis skolininkes, nes yra įsitikinę, jog vienas išdavikas viską sujauks.

liau. Pagal motyvų išsidėstymą grandininė reakcija gali vykti tol, kol prasidės visuotinis bendradarbiavimas, arba gali neperžengti jo ribų. Kadangi teisingumo norma rezultatams abejinga, niekas grandininės reakcijos nesulaikytų, net jei visiems būtų geriau, jei ji nevyktų.

Gyvenime niekas nesielgia kaip utilitaristas net ir todėl, kad sunku įsivaizduoti vidutinės naudos kreivę. Bet esama įrodymų, jog kai kuriems žmonėms būdingas utilitaristinis instinktas labiau kooperuotis tada, kai kiti mažiau kooperuojasi, ir priešingai[10]. Teisingumo norma, žinoma, kreipia žmogų tiksliai priešinga kryptimi. Kantizmas pagal apibrėžimą abejingas tam, ką daro kiti. Beveik nieko nežinoma apie gyventojų motyvų pasiskirstymą ir apie tai, kaip jie sąveikauja, kad atsirastų decentralizuota kooperacija.

XIV

Derybos

Kooperacija būna dviejų tipų. Vieno tipo kooperacija tokia, kai yra prasmė kalbėti apie individualius kooperacijos veiksmus. Kito tipo kooperacijos pagrindinis elementas yra bendradarbiaujančio elgesio modelis – visuma kooperacijos veiksmų. Pirmo tipo pavyzdžiai būtų šiukšlių rinkimas parke arba mokesčių mokėjimas. Tai veiksmai, kurių nauda tenka kitiems, net jei niekas kitas nesikooperuoja. Gyva vėliava yra pavyzdys antrojo tipo. Jeigu vienas individas išeitų į gatvę, tarkime, su raudona kepuraite ant galvos, niekam nebūtų jokio įspūdžio. Turi susirinkti daug žmonių, kad būtų panašu į vėliavą. Tai kooperacija tikrąja, kasdiene prasme, kuri reiškia vienijimąsi *su* kitais žmonėmis – susikibimą rankomis ir ėjimą petys į petį. Arba pasvars-

[10] Tai pasakytina netgi apie tuos atvejus, kai sprendimai daromi tuo pačiu metu, jei tuo metu ir vėliau dažnai reikia rinktis. Sprendimas balsuoti ateinančiuose rinkimuose gali priklausyti nuo paskutinių rinkimų rezultatų. Šitaip gali gimti politinio tinklo ciklai.

tykime darbininkų ir kapitalo savininkų kooperaciją gamyboje. Nei pati viena darbo jėga, nei pats vienas kapitalas nesukurs jokių vertybių. Tam jie turi *sąveikauti* gamyboje. Nauda iš darbo pasidalijimo yra kitas pavyzdys. Įmonė, kuri specializuojasi leisti knygas, dirbs nenašiai, jei nebus kitos įmonės, kurios specializacija – spausdinimas. Šiame skyriuje aš aptariu kooperaciją antrąja, sąveikos, prasme.

Šia prasme, kad kooperacija būtų sėkminga, reikia išspręsti dvi problemas. Apskritai turi būti mechanizmas, kaip padalyti naudą, gautą iš kooperacijos. Tais atvejais, kai visuotinė kooperacija beprasmė, taip pat turi būti mechanizmas, kaip nuspręsti, kam bus leidžiama nusišalinti. Abi problemos gali būti sprendžiamos decentralizuotai arba centralizuotai. Decentralizuotas mechanizmas, šio skyriaus tema, yra *derybos*[1]. Kitame skyriuje aptariu centralizuotus mechanizmus.

Paprasčiausiose derybose dalyvauja tik du žmonės. Tai galėtų būti namo pardavėjas ir pirkėjas, kurie derasi dėl kainos, besiskirianti pora, kuri derasi, kuris globos vaiką, profsąjungos ir darbdavys, besiderantys dėl atlyginimų dydžio, arba dvi valstybės, besiderančios dėl sienos. Rezultatų gali būti visokių, tarp jų ir tokių, kai abiem šalims nepavyksta susitarti. Kiekvienas galimas rezultatas abiem šalims suteikia tam tikros naudos.

XIV. 1 brėžinyje galimi naudos deriniai yra G grupėje, ribojamoje dviejų ašių ir kreivės. Jeigu šalys nepasiekia susitarimo, jų nauda pavaizduota nesutarimo tašku n. Be abejo, abiem šalims daug geriau, jei jos susitaria, negu jei nesusitaria. Tačiau vien dėl to, kad galimų susitarimų gali būti labai daug, nė vienas iš jų nerealizuojamas, kadangi abi šalys norėtų sau palankesnio susitarimo. (Kitos brėžinio detalės bus paaiškintos vėliau.)

[1] Derybų gali reikėti, kad būtų pasiekta kooperacija pirmąja, individualistine, prasme. Jei beprasmiška, kad visi rinktų vejoje šiukšles, gali vykti derybos, ką reikia atleisti nuo šio darbo. Jeigu kuris nors iš kooperacijos mažiau laimi arba daugiau nukenčia, gali vykti derybos, kokią kompensaciją jis turėtų gauti. Visa tai, kas šiame skyriuje kalbama apie derybas, tinka ir tokiems atvejams.

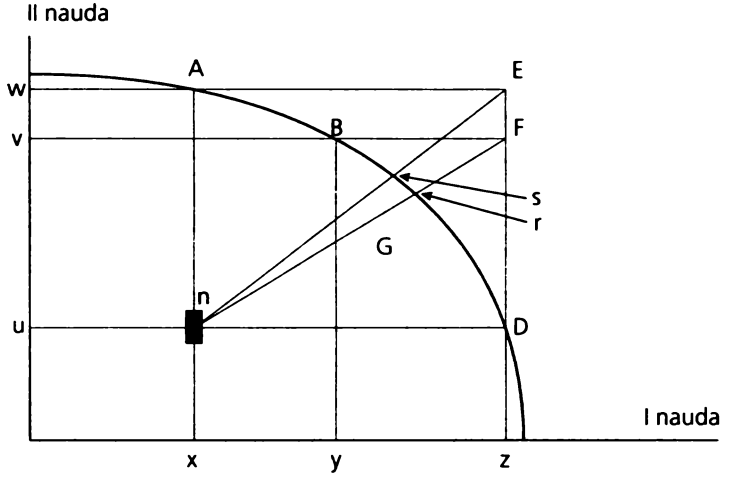

XIV.1 brėžinys

Derybų pavyzdys galėtų būti ginčijama vaiko globa. Šiuo atveju, sakykime, derybų tikslas yra laimėti dviejų vaikų globą, berniuko ir mergaitės. Galimi keturi svarbiausi padariniai: tėvui skiriama globoti abu vaikus; motinai skiriama abiejų vaikų globa; tėvui skiriama globoti berniuką, o motinai mergaitę; tėvui skiriama globoti mergaitę, o motinai berniuką. Tokių padarinių nauda tėvams XIV. 2 brėžinyje pavaizduota kampų viršūnėmis.

Tėvas labai nori globoti berniuką, o motina – abu vaikus. Be to, gali būti daug mišrių rezultatų, duodančių naudą, kurią rodo tiesės tarp kampų viršūnių ir vidinių taškų. Mišrių rezultatų galima gauti dviem būdais. Per loterijas, kai pagrindiniams laimikiams tenka įvairios tikimybės arba jie gali būti pagrindiniai rezultatai, siejami su šalutiniais mokėjimais. Vaikų globos derybos dažnai susijusios su finansinėmis derybomis. Nesutarimo taškas rodo, kas bus, jei šalys kreipsis į teismą. Kaip sakiau, vienodai galimybių, ar teismas skirs abu vaikus globoti tėvui, ar motinai, tad, tėvų požiūriu, teismas nulemia rezultatus tarsi mesdamas monetą. Rezultatai trikampyje pažymėti raidėmis A ir B ir nesutarimo taškas abiem tėvams yra palankesnis negu teismo skiriamas sprendimas. Atkreipkite dėmesį, jog

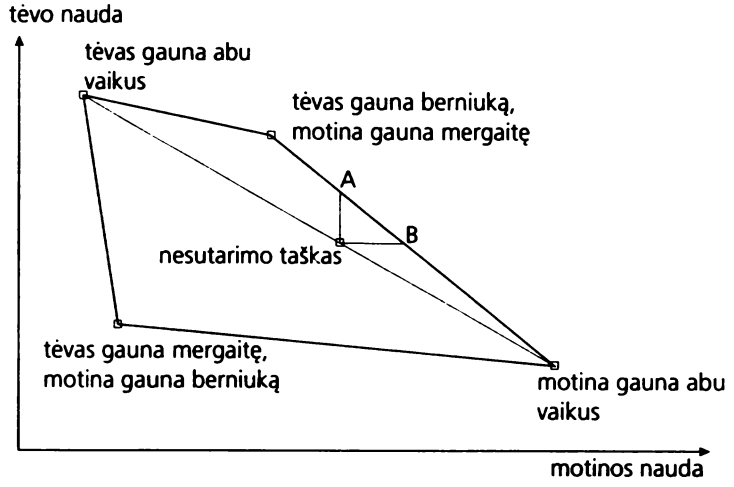

XIV. 2 brėžinys

vieni iš pagrindinių rezultatų abiem tėvams blogesni negu nesutarimo rezultatai.

Rezultatai priklauso nuo *derybų mechanizmo*, apibrėžiančio pasiūlymų ir atsakomųjų pasiūlymų eiliškumą. Galima teoriškai sugalvoti mechanizmą kaip priemonę bet kokiai porai (s, n), kuri iš G išrenka vienus rezultatus, kurie bus realizuoti. Tie rezultatai bus kur nors į šiaurės rytus nuo nesutarimo taško, kadangi nei viena pusė nesutiks su rezultatais, iš kurių jis arba ji gaus mažiau, negu gautų palikdami derybų stalą. Be šio akivaizdaus fakto nieko nesuprasime apie derybas. Žinome, kaip įvairūs situacijos elementai veikia rezultatus, kai kiti dalykai pastovūs, bet tai dar nereiškia, kad, atsižvelgus į visus dalykus, galime pasakyti, kokie bus rezultatai. Toliau pateikiama šių dalinių mechanizmų trumpa apžvalga[2].

Vienas elementas, skatinantis derybininkus susitarti, yra derybų išlaidos. Brangu išlaikyti derybų aparatą su mokamais oficialiais atstovais ir advokatais. Susitarimo vilkinimas savaime

[2] Derybų teorija yra šiek tiek slėpininga tema; tolesnis dėstymas netgi labiau nutolęs nuo tikslios analizės nei kur kitur šioje knygoje.

brangus, jei šalys, kaip dauguma žmonių, naudą verčiau nori turėti anksčiau, o ne vėliau[3]. Jeigu šalims derantis laimikis nemažėtų, gal jos be galo spyriotųsi. Šalis su didesniais ištekliais gali sąmoningai delsti žinodama, jog antroji šalis veikiau sutiks su jai nepalankesniu susitarimu anksčiau negu su palankesniu vėliau. Per skyrybų derybas vyras dažnai priverčia žmoną sutikti su jai nepalankiu sprendimu todėl, kad ji neišgali mokėti advokatui.

Kitas elementas, galintis primesti susitarimą, yra grasinimai. Profsąjungos gali grasinti streikais, tikėdamos, jog įmonės bijos prarasti gamybos apimtis, o gal ir klientus. Piktnaudžiaudamas motinos nerimavimu, ar vaikui bus gerai, tėvas gali pareikšti neturėsiąs nieko bendra su savo vaiku, jei motinai atiteks jo globa. Toks grasinimas nebūtų labai įtikinamas. Jeigu tėvui iš tiesų rūpi gauti vaiko globą, jis vis viena norės matyti savo vaiką, net jei tas gyvens su motina. Profsąjungos grasinimas įtikinamesnis, jeigu ji turi kokį nors streikų fondą ir jeigu darbininkų neslegia pernelyg didelė paskolų našta ar panašiai. Kad grasinimas būtų įtikinamas, reikia iš anksto įsipareigoti jį įvykdyti, net jei laikui atėjus pačiam tai būtų ne į naudą.

Visuomenės normos taip pat daro įtikimesnius grasinimus, kurie šiaip gal atrodytų tušti. Apsvarstykime žaidimą, pavaizduotą XIV. 3 brėžinyje. Jeigu žaidėjai racionalūs, žaidimo rezultatas bus (2, 2). I žaidėjas eis į dešinę, tikėdamasis, kad II žaidėjas tuomet eis į kairę. Nors II gali grasinti eisiąs dešinėn, jei I eis dešinėn, jo grasinimas neįtikinamas. Tačiau, tarkime, kad II yra garbingas žmogus, jis, žinoma, niekad tuščiai negrasina, nelaužo pažadų. Tokiu atveju grasinimas eiti į dešinę, jei I eina į dešinę, *yra* įtikinamas, ir jei I yra racionalus, jis eis į kairę. Jeigu ir I vadovaujasi garbės kodeksu, neleidžiančiu, kad juo naudotųsi, jis eis į dešinę ir verčiau patirs nuostolių nei išsigąs grasinimų. Rezultatas tas, kad jei I nepasielgs racionaliai, nuo to abiem blogiau.

Panašų poveikį gali daryti paskirstymo normos. Apsvarstykime XIV. 4 brėžinį. Racionalūs žaidėjai susieitų ties (3, 1). II grasinimas eiti dešinėn nebūtų įtikinamas. Tačiau tarkime, kad

[3] Žr. V skyrių.

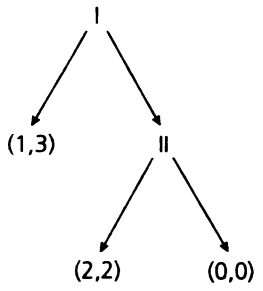

XIV. 3 brėžinys

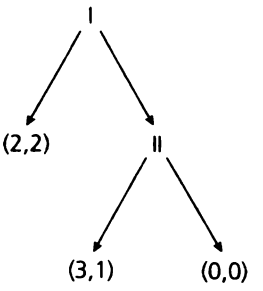

XIV. 4 brėžinys

II vadovaujasi lygiavos (egalitarine) norma. Tokiu atveju jis gal nepabijos sau pakenkti: verčiau nieko negaus nei sutiks su nelygiaviniu (neegalitariniu) paskirstymu. I tai žinodamas eis kairėn, jei jis racionalus. Tačiau gal I taip pat vadovaujasi normatyvinėmis paskatomis. Gal, pavyzdžiui, jis tiki lygybės norma, pateisinančia nelygų atlygį už nelygius nuopelnus. Jeigu I manys turįs daugiau nuopelnų negu II, jis gal verčiau nieko neims, nei sutiks su lygiaviniu paskirstymu.

Susitarti lengviau, jei vienas rezultatas ypač pranašus. Dviem valstybėms derantis dėl bendros sienos, jų užduotis kur kas lengvesnė, jei pasienio teritorija teka upė. Jei šalis, išsivadavusi iš kolonijinės valdžios, turi pasirinkti valstybinę kalbą, kolonijinės valdžios kalba gal bus vienintelė priimtina visoms gentims, kalbančioms labai skirtingais dialektais. Kai yra du pretendentai į karališką karūną, jie galbūt sutars dėl vienintelio dalyko – dėl respublikinės santvarkos. Lygios dalybos naudos, gautos iš kooperacijos, sąvoka ne visada prasminga, bet kai ji prasminga, dažnai gali būti svarbiausias susitarimo dalykas[4]. Precedento poveikis taip pat labai stiprus. Netgi kai santykinės šalių derybų galios kiek pakinta, jei sunku rasti naują susitarimą, tenka laikytis senojo. Kartais tie pranašūs rezulta-

[4] Kai derybų objektas nedalomas, tą patį vaidmenį gali atlikti lygių galimybių loterija, tik sunku sukliudyti pralaiminčiajai šaliai atsisakyti tokio susitarimo.

tai vienas su kitu konkuruoja. Viena šalis sako: „Pasidalykime po lygiai", o kita: „Darykime taip, kaip darėme aną kartą".

Jei situacija aiški, šie mechanizmai gali priversti iškart susitarti. Nors rezultatus gali nulemti įtikinami grasinimai, kurių galbūt griebsis šalys, tuos grasinimus nebūtina vykdyti. Šalims susėdus derėtis, rezultatai būna ankstesnis sprendimas. Tai nereiškia, kad nebus deramasi, tik bus grįžta prie ankstesnio tarpsnio, kai šalys bandė derybas kreipti savo labui. Kad nereikėtų bijoti grasinimų, profsąjungos steigia streikų fondus, o įmonės peržvelgia savo gamybos būdus. Galbūt jos pasirinks žemesnio lygio technologiją, jei geriausiems gamybos metodams reikia tokių įrengimų, kuriuos streikai ar sabotažas gali ypač pažeisti. Arba įmonė gali nutarti samdyti vedusius darbininkus, kurie turi mokėti dideles paskolas ir todėl nelabai norės gaišti streikuodami. Tokiomis manipuliacijomis bandant išlaikyti padėtį daug prarandama. Tais metodais didinant savąją pyrago dalį, sumažėja pats pyragas. Tam tikromis aplinkybėmis darbininkai stengsis įtikinti įmonę, kad jie neketina streikuoti ir kad ji neturi imtis nuostolingų priemonių, dėl kurių sumažės bendra visiems atiteksianti nauda. Kad pažadas nestreikuoti būtų įtikinamesnis ir veiksmingesnis, pavyzdžiui, nesteigiama streiko fondų arba toks pasižadėjimas viešai paskelbiamas.

Tačiau paprastai derybų aplinkybės anaiptol nebūna skaidrios. Šalys ne viską žino viena apie kitą, galbūt todėl nepavyksta susitarti. Jei parduodantis namą mano, kad pirkėjas linkęs mokėti iki 100 000 dolerių, o iš tikrųjų šis už namą daugiausia mokėtų 90 000 dolerių, neįvyks joks sandėris, net jei savininkas būtų pasiryžęs parduoti jį ir už 80 000 dolerių. Profsąjunga gali manyti, jog finansinė įmonės padėtis geresnė, nei iš tiesų yra. Tai ne šiaip nežinomybė. Visas sunkumas tas, kad viena šalis žino kitą šalį linkus neteisingai vaizduoti savo padėtį bei norus. Jei įmonė tvirtins, kad jos padėtis bloga, profsąjunga tokio tvirtinimo nepaisys kaip įprasto derybų manevro. Visi skyrybose dalyvaujantys advokatai žino, jog tėvai dažnai dedasi norį gauti vaiko globą, kad galėtų laimėti sau palankų finansinį susitarimą.

Paradoksalų nežinomybės aspektą rodo Groucho Marxo posakis: „Nariu tokio klubo, kuris mane priimtų į savo narius, aš

nenorėčiau būti". Kartais vien tai, kad derybos įvyko, perša mintį jas buvus nepalankias. Įsivaizduokite, jog rytietiškame turguje randate rankų darbo kilimą, kuris Niujorke kainuotų penkis tūkstančius dolerių. Iš tiesų jo nupirkti neišgalėtumėte, bet ir nenorite praleisti progos pasiderėti. Pasiūlote už kilimą penkis šimtus dolerių nemanydamas, jog už tokią sumą jį atiduos. Labai nustembate, kad be jokio spyriojimosi kilimą jums parduoda. Nešatės jį abejodamas, ar šitokia sėkmė tikėtina ir ar už tuos pinigus būtų sutikę parduoti rankų darbo kilimą? Toks „laimėtojo prakeikimas" prabunda tuomet, kai kita šalis suteikia informacijos, dėl kurios būtumėte susilaikęs nuo savo pasiūlymo, jei būtumėte ją anksčiau turėję. Moralas toks: niekad nesiūlyk to, dėl ko gailėtumeis pasiūlęs, jei tavo pasiūlymą priimtų[5].

Dabar aptarkime ne tai, ar susitarimas bus pasiektas, o koks susitarimas bus pasiektas. Dažnai derybų rezultatai rodo teisingumą pagal šventą Matą: pasak jo, tam bus duota, kuris turi. Prisiminkime pavyzdį apie tūkstančio dolerių dalybas XI skyriuje. Tarkime, priešingai, negu aš sakiau, abu dalyviai gali bendrauti ir ginčytis dėl dalybų. Jei vienas jų turtingas, o kitas skurdžius, didžią dalį gaus turtingasis. Kadangi jam pinigų nelabai reikia, jis gali užsimanyti, tarkime, aštuonių šimtų dolerių, o antrajam pasakyti: „Nori sutik, nori nesutik". Kadangi antrajam pinigų labai reikia, jis sutiks. Panašiai tiems, kurie kratosi rizikos ar yra trumparegiai, sekasi blogiau negu tiems, kurie nebijo pralošti ar palaukti[6].

Neišspręsta problema susijusi su pasirinkimų poveikiu galutiniam rezultatui. Tarkime, XIV. 1 brėžinyje šalys susitarė dėl G rezultatų. Kitos derybininkų poros padėtis panaši, tik jiems galimų rezultatų yra mažiau. Tiksliau sakant, rezultatų grupę G sumažina horizontali tiesė, prasidedanti taške B, tad įtikėtini rezultatai yra tik žemiau šios linijos. Pavyzdžiui, jei kokia nors profsąjunga derėtųsi su įmone dėl darbo dienos trukmės, ta

[5] Saliamoniškas sprendimas yra kitas pavyzdys, kaip elgesys per derybas gali atskleisti, kas ko nori.

[6] Rizikos baimė ir trumparegiškumas gali būti skurdo padarinys, bet gali atsirasti ir nepriklausomai nuo jo.

tiesė vaizduotų teisiškai nustatytą aukštutinę ribą. Ar rezultatai pasikeis, kai ta grupė sumažės? Įtikinama būtų intuityvi mintis, kad nėra svarbu, jei šalys praranda dalį galimų rezultatų, kurių jos vis viena nebūtų pasirinkusios. Kadangi G buvo didesnės derybų problemos rezultatas ir yra tikėtinas, jei problema mažesnė, vadinasi, jis turėtų būti ir mažesnės problemos rezultatas. Rezultatas turėtų būti „nepriklausomas nuo nereikšmingų pasirinkimų"[7]. Kita tikėtina mintis yra ta, jog derybinės šalių galios iš dalies priklauso nuo geriausio rezultato, kokį jos gali pasiekti. Bet šios mintys prieštarauja viena kitai.

Vėl grįžkime prie XIV. 1 brėžinio. Jei yra visa G grupė, II daugiausia sau gali laimėti *w*, nes I nesutiks su mažiau nei x. Panašiai I negali tikėtis gausiąs daugiau negu z, nes II nesutiks su mažiau nei u. Sumažėjusiame II geriausias rezultatas yra v. Atrodo įtikinama, kad galimas geriausias rezultatas paveikia galutinį rezultatą. Neteisinga, kad viena šalis gautų kone maksimumą to, ką gali gauti, o antroji šalis turėtų tenkintis daug mažesniu. Manytume, kad sumažėjusioje grupėje rezultatas pasikeistų I naudai, kadangi II priartėtų prie savo maksimumo, jei rezultatas liktų G. Šią mintį tiksliau galima nusakyti tik taip: šalių nauda, palyginti su nesutariamu dalyku, turėtų būti proporcinga maksimaliai naudai, kurią jie galėtų gauti. XIV. 1 brėžinyje rezultatas visoje grupėje turėtų būti G ir sumažintoje *r*. Bet tai prieštarauja nereikšmingų pasirinkimų nepriklausomumui. Problema, kaip sakiau, neišspręsta. Galbūt mokslininkai sutaria, jog racionalūs žmonės nereikšmingų nesutarimų nepaisys, bet gyvenime jie jų paiso.

Derybų problemų iškyla ir tarp didesnio žmonių skaičiaus. Kartais beprasmiška ar netgi kenksminga, jei visi prisideda prie kokios nors bendros užduoties. Nuspręsti, kas turėtų neprisidėti ir kaip derėtų atsilyginti dalyviams, jau yra derybų klausimai.

[7] Jei pasirinkimas individualus, tai gana įtikinamas principas. Tarkime, iš restorano valgiaraščio galima pasirinkti tris patiekalus: jautieną, vištieną ir picą. Aš nutariu užsisakyti vištienos, bet kai padavėjas pasako, kad picos jau nėra, aš apsigalvoju ir užsisakau jautienos. Toks poelgis neracionalus, jei iš to, kad picos nebėra, aš negaliu nuspręsti, kokia gali būti vištienos kokybė. Šis principas derybų atvejais yra labiau ginčytinas.

Teisinė sistema gali būti sudaryta įvairiais būdais. Visiems geriau, jei koks įstatymas yra, negu jei jo nėra, bet iš kiekvieno konkretaus teisinio potvarkio vieniems daugiau naudos nei kitiems. Derybų reikia, kad būtų susitarta. Net jei visos vienos pramonės šakos įmonės sutaria, kad reikia riboti gamybą, jos turi derėtis dėl gamybos kvotų.

Profsąjungos, priklausančios centrinei organizacijai, prieš pradėdamos derėtis su darbdaviais, turi derėtis viena su kita, kad suderintų savo reikalavimus. Partijos, einančios į koalicinę vyriausybę, derasi, kokia ministerija kuriai teks. Amerikos konstitucija iš dalies buvo derybų rezultatas. Alexanderis Hamiltonas siūlė, kad atstovavimas Kongrese priklausytų vien nuo laisvų piliečių skaičiaus kiekvienoje valstijoje. Pietinės valstijos pageidavo, jog būtų skaičiuojami visi žmonės – ir laisvi piliečiai, ir vergai. Susitarimas buvo kompromisinis: kiekvienas vergas buvo skaičiuojamas kaip trys penktadaliai piliečio.

Daugelio asmenų derybos dažnai nepavyksta. Niekas nenori pralaimėti, jei yra daug naudingų tarpusavio susitarimų, dėl kurių vieni laimės, o kiti pralaimės. Vien dėl bendrų susitarimų gausos nė vienas iš jų gali nebūti įgyvendintas. Gali būti net privalumas, jog vienas iš derybininkų primes savo pageidaujamą susitarimą, jei ne jėga, tai bent pasakydamas – kaip sau norite. Kadangi jis stiprus, jam ne tiek svarbu, ar bus susitarta, – štai kodėl jo ultimatumas įtikimesnis nei kitų. Šališka tvarka geriau negu anarchija. Dėl savaime pranašesnių rezultatų šalys greičiau susitaria. Visų partijų vienodas atstovavimas vyriausybėje arba visų valstijų – Senate gali būti esminiai susitarimo klausimai.

Derybos tarp daugiau nei dviejų asmenų kokybiškai skiriasi nuo derybų tarp dviejų asmenų todėl, kad jų metu galima formuoti *koalicijas*. Trišalėse derybose dvi šalys gali susivienyti prieš trečiąją. Klasikinis pavyzdys būtų britų politika devynioliktame amžiuje. Žemvaldžių aristokratija ir pramonės kapitalistai susivienijo prieš darbininkus, kad būtų išlaikyti maži atlyginimai kasybos pramonėje, kurioje tos abi savininkų klasės turėjo savų interesų. Kapitalistai ir darbininkai susivienijo prieš žemvaldžius, kad būtų panaikintas Grūdų įstatymas, ginantis britų žemdirbius ir palaikantis aukštas grūdų kainas. Kad tuo

klausimu laimėtų darbininkų paramą, žemvaldžiai pažadėjo jiems pagalbą, kovojant dėl dešimties valandų darbo dienos. Šiais laikais kongresų politikoje randame gausybę koalicijų sudarymo pavyzdžių.

Netgi kai tokios koalicijos nepavyksta sudaryti, vien galimybė, kad ji galėtų būti sudaryta, dažnai nulemia derybų rezultatus. Tarkime, grupė žmonių derasi, kaip paskirstyti pelną bendros įmonės, ir siūlomas tam tikras paskirstymas. Jei toje grupėje nedidelė koalicija gali laimėti pasitraukusi iš bendros įmonės ir įkūrusi savo mažesnę įmonę, ji nesutiks su siūlomu paskirstymu. Priimtinas, arba tvirtas, paskirstymas yra toks, kuris neduoda akstino sudaryti koalicijas. Kartais šią savybę gali turėti ne vienas paskirstymas: tuomet vyksta tolesnės derybos, sprendžiama, kuris iš jų bus įgyvendintas. Kartais tos savybės neturi nė vienas siūlomas paskirstymas. Pavyzdys galėtų būti žaidimas, kai trims žaidėjams pasakoma, kad jie savo nuožiūra gali pasidalyti tūkstantį dolerių. Nusprendžiama balsų dauguma. Tačiau tada bet kokiam siūlomam paskirstymui gali prieštarauti koalicijos. Tarkime, jei siūloma 50, 50, 0, pirmasis ir antrasis žaidėjai gali prieštarauti siūlydami 75, 0, 25. Tam savo ruožtu gali prieštarauti antrasis ir trečiasis žaidėjas, siūlydami 0, 50, 50. Ir taip toliau.

Koalicijų teorija techniškai yra sunki tema, kurią paprastais pavyzdžiais bei intuityviu protavimu sunku išdėstyti. Todėl aš čia ir sustosiu. Laimė, tam tikra prasme nedaug prarandama, nes ši teorija yra pasiekusi nedaug tvirtų rezultatų. Antra vertus, žinoma, labai gaila, nes derybos ir koalicijų sudarymas yra labai svarbūs visuomenės gyvenimo reiškiniai.

XV

Visuomenės institucijos

Institucijos apsaugo visuomenę nuo pavojaus suirti, žinoma, jei kas nors apskritai gali ją nuo to apsaugoti. Institucijos padeda mums išvengti pragaištingų aistros ir savanaudiškumo padarinių, bet, kita vertus, jas pačias gali pakirsti savanaudiškumas –

„visuomenės rūdys", anot Tocqueville'io. Institucija, galima sakyti, turi dvi puses. Ji veikia, daro atranką, sprendimus, tarsi būtų didelis individualus vienetas, bet ją sukuria ir sudaro individai. Abi šios pusės vertos dėmesio. Nors antroji svarbesnė, aš pradėsiu nuo pirmosios, labiau pažįstamos pusės.

Šia prasme instituciją galima apibrėžti kaip taisykles diktuojantį mechanizmą. Šios taisyklės išorinėmis formaliomis sankcijomis nustato tam tikros grupės elgesį. Čia glūdi priešingybė visuomenės normoms, nustatančioms elgesį išorinėmis neformaliomis sankcijomis bei įsisąmonintomis taisyklėmis. Jei aš šiukšlinu parke, mane gali nubausti policininkas. Jei policininko nėra, į mane gali spoksoti žmonės. Jei aplinkui nėra žmonių, gal mane sustabdys mano sąžinė.

Pagal sankcijų pobūdį institucijos gali būti valstybinės ir privačios. Tarp privačių institucijų yra įmonių, profsąjungų, religinių organizacijų ir universitetų. Pagrindinė jų sankcija – išmesti iš savo tarpo. Kad žmonės į jas stotų, jiems siūloma nauda nuo atlyginimų iki mokslinių laipsnių ir nuodėmių atleidimo. Tarp valstybinių institucijų yra Kongresas, Vertybinių popierių ir valiutos komisijos, Aukščiausiasis teismas ir Švietimo taryba. Jų sankcijos, parengtos įstatymų vykdymo sistemos, yra subsidijos, mokesčiai, baudos ir įkalinimas. Tarp taisyklių yra įstatymai, teisiniai nuosprendžiai, administraciniai potvarkiai ir vykdomieji įsakymai.

Institucijos mus veikia įvairiai: verčia arba skatina elgtis vienaip ar kitaip, verčia imtis finansinės atsakomybės, kurios šiaip nesiimtume, suteikia galimybę atlikti tokius dalykus, kurių šiaip negalėtume atlikti, trukdo atlikti kai kuriuos dalykus, kuriuos šiaip būtų lengva atlikti, ir pakeičia privačių šalių derybų sąlygas. Iš eilės ir aptarsiu šiuos mechanizmus.

Elgesio modifikacija prievarta yra ryškiausias institucijų aspektas. Čia „prievarta" reiškia įvairiausias priemones, taikomas, kad nepageidautina veikla brangiau kainuotų tiems, kurie gali susigundyti jos imtis. Valstybinės institucijos ypač naudojasi šiomis priemonėmis, šitaip priversdamos laikytis jų taisyklių. Tarkime, valstybė nustato alkoholio mokesčius, kad žmonės negertų. Tai dvejopa prievartos forma. Valstybė vartoja prievartą prieš alkoholio pirkėjus, pabrangindama gėrimus, bet

ji taip pat vartoja prievartą prieš pardavėjus, kad pardavinėti pilstuką būtų brangiau ir pavojingiau. Jeigu mokesčių tikslas yra tiesiog surinkti biudžeto pajamas, tai reiškia tik antrosios rūšies prievartą. Paprastai biudžeto pajamos panaudojamos finansuoti visuomenės reikmėms, kurios antraip nebūtų patenkinamos – pavyzdžiui, itin svarbiems mokslo darbams ar nacionalinei gynybai.

Privačios institucijos taip pat vartoja prievartą ir ne tik grasindamos pašalinti. Darbdavių asociacijos gali bausti savo nares – įmones, kurios pažeidžia instrukcijas, nurodančias, kiek galima nusileisti dėl reikalavimų didinti atlyginimus. Įmonė gali bausti aplaidų darbininką, atsisakydama pratęsti darbo sutartį ar jį paaukštinti. Bažnyčia gali bausti išsiskyrusią porą, atsisakydama jos narius sutuokti su naujais partneriais. Didžiausias grasinimas yra šalinimas, atleidimas iš darbo ar ekskomunikacija, bet institucijos paprastai turi įvairesnių sankcijų.

Prievarta norima pasiekti, kad nepageidautinas elgesys mažiau apsimokėtų, o paskatomis – kad pageidautinas elgesys labiau apsimokėtų. Valstybė daro mokesčių nuolaidas už investicijas ar aukas labdarai[1]. Valstybė skiria dotacijų įmonėms nutolusiuose nuo centro rajonuose arba universitetams, priimantiems studijuoti etninių mažumų atstovus. Kai kuriose šalyse valstybė remia ūkininkus, kad jie dirbtų žemę, o kitose – kad nedirbtų. Dažnai esama pasirinkimo tarp prievartos ir paskatų. Šiuolaikinėse visuomenėse rinkimuose dalyvaujama savanoriškai, kartais tai daryti privaloma, bet niekad (kiek man žinoma) neskatinama atlygiais. Antikos Atėnuose, priešingai, piliečiams už dalyvavimą asamblėjose buvo mokama. Darbininkai gali būti priversti stoti į profsąjungas, jei į tą įmonę, kurioje jie nori dirbti, priimami tik profsąjungos nariai, arba jie gali būti skatinami geresnėmis pensijomis ar draudimo programomis.

Kai kurios institucijos kuriamos veikiau norint žmonėms suteikti galimybę atlikti kokius nors darbus, o ne juos stabdyti ar skatinti. Sutarčių įstatymai sudaromi, kad žmonės duotų įpa-

[1] Netiesiogiai paskatos suponuoja prievartą, nes institucijos gali būti nubaustos už įsipareigojimų nevykdymą.

reigojamuosius pasižadėjimus, kurių antraip negalima būtų tikėtis[2]. Be saistančių sutarčių ilgalaikė sąveika ir planavimas remtųsi trapiu sąžiningumu ir galimais grasinimais. Įdomu, kad nėra institucijų, padedančių žmonėms prisiimti tikėtinus įsipareigojimus pakenkti sau ar kitiems. Grasinimas nusižudyti, jei nebus taip, kaip aš noriu, būtų tikėtinas, jei būtų institucija, kuri juridiškai galėtų ar būtų įpareigota mane nužudyti, jei aš pats nenusižudysiu. Grasinimas nutraukti su firma sandėrį, jeigu negausiu nuolaidų, būtų tikėtinas, jei būtų institucija, kuriai būtų leidžiama ar kuri būtų įpareigota paduoti mane į teismą už nuostolius, jei aš nenutraukčiau sandėrio. Be abejo, gerai, kad tokio pobūdžio institucijų nėra. Dar neaiškiau, kodėl nėra institucinių priemonių savitvardai stiprinti. Jei aš norėčiau mesti rūkyti, man gal patiktų galimybė įsipareigoti, kad paaukosiu tūkstantį dolerių labdarai, jei vėl pradėsiu rūkyti.

Vedybų įstatymai yra saistomieji. Be jų nebūtų įmanoma duoti tikėtiną viso gyvenimo pasižadėjimą kitam žmogui. Skyrybų įstatymai – kita medalio pusė – yra varžomieji: jie kliudo nutraukti pasižadėjimą. Jie neverčia žmonių gyventi santuokoje, bet sukuria tam tikrą atsvarą norams ją išardyti. Svarbiausios šios rūšies institucijos yra konstitucijos. Tos dalys, dėl kurių keisti konstituciją sunkiau negu priimti paprastus įstatymus, yra analogiškos skyrybų įstatymams. Jos nesukuria amžinų rėmų[3], bet priverčia žmones gerai pagalvoti prieš juos keičiant. Kadangi konstitucijos yra varžomosios, jos yra ir įgalinamosiosios. Pavyzdžiui, be konstitucinių garantijų, kad privati nuosavybė negali būti konfiskuojama, individams būtų neįmanoma planuoti ilgam.

Galiausiai institucijos gali daryti poveikį elgesiui, keisdamos individų derybų sąlygas. Ankstesniame skyriuje kalbėjau apie tai, kad derybų rezultatus daugiausia nulemia tai, kokie apskritai gali būti tikėtinų sutarimų ir nesutarimų rezultatai, todėl šalys savo taktiką grindžia vadovaudamosi šiais situacijos elementais. Išorinės derybų šalys, tokios kaip valstybės, dėl

[2] Ši įpareigojamoji funkcija taip pat remiasi prievarta, nes įstatymas reikalauja, kad sutartys būtų vykdomos.

[3] Pasak teisės mokslų atstovų, konstitucija nėra savižudybės paktas.

teisingumo ar pasiskirstymo taip pat gali keisti situaciją (apie tai toliau kalbama). Kolektyvinių derybų rezultatus veikia teisiškai ribojama darbo diena[4] bei įstatymais, reikalaujančiais ar leidžiančiais kviestis saistomąjį arbitražą, jeigu šalims nepavyksta susitarti. Skolininkų kalėjimo panaikinimas kaip ir įspėjančio apie suinteresuotumą principo susilpnėjimas buvo labai svarbūs sudarant privačias sutartis.

Kai institucijos daro poveikį žmonių gerovei, jos gali visiems pagerinti gyvenimą, kai kuriems pagerinti nuskriausdami kitus arba visiems pabloginti. Apsvarstykime atvejį, kai apmokestinama ne žemės ūkio veikla, kad būtų dotuojami žemdirbiai. XV. 1 brėžinyje iš pradžių pajamų paskirstymas yra taške A.

Dėl procentinių pajamų mokesčių už ne žemės ūkio veiklą paprastai bus prarandamos visos pajamos, nes tie, kurie apmokestinami, bus linkę mažiau dirbti[5]. Tiesėje EF visi taškai reiškia paskirstymą pajamų, sudarančių tą pačią bendrą sumą, o perskirstymas turi būti kur nors taške C, esančiame žemiau šios tiesės. Taške C žemdirbiai nedaug laimi, palyginti su tašku A, o ne žemdirbiai daug praranda. Gali atsitikti netgi taip, kad sumažėjus ne žemdirbių pajamoms, žemės ūkio produktų paklausa taip sumažės, jog galiausiai net žemdirbiai pralaimės, ir tuomet galutinis paskirstymas būtų taške D. Ir vieni, ir kiti padariniai, ypač pastarieji, gali paskatinti imtis politinio spaudimo, kad tie mokesčiai būtų atšaukti ir būtų grįžtama į tašką A. Tačiau, tarkime, kas nors sugalvoja gudrų mokesčių surinkimo būdą, leidžiantį perskirstyti pajamas gamybai nemažėjant[6]. Todėl gali tekti žengti žingsnį nuo C iki B. Jei toks meto-

[4] Jei derybininkai yra veikiami geriausių rezultatų, kokius gali laimėti šalys, kaip buvo aptarta ankstesniame skyriuje, taip yra ir tais atvejais, net jei per nevaržomas derybas būtų pasiekta, kad darbo diena būtų trumpesnė, negu numato įstatymas.

[5] Tai nėra taip akivaizdu, kaip atrodo, o gal net klaidinga. Kai apmokestinamos pajamos, žmonės gal daugiau dirbs, kad išlaikytų tą pragyvenimo lygį, prie kurio pripratę. Tačiau paprastai, kai darbas tampa mažiau pelningas, linkstama mažiau dirbti.

[6] Teoriškai tai galima pasiekti „vientisais mokesčiais", kai žmonėms mokesčiai nustatomi ne pagal tai, kiek jie dirba ir kiek uždirba. Pagal tokią tvarką jiems

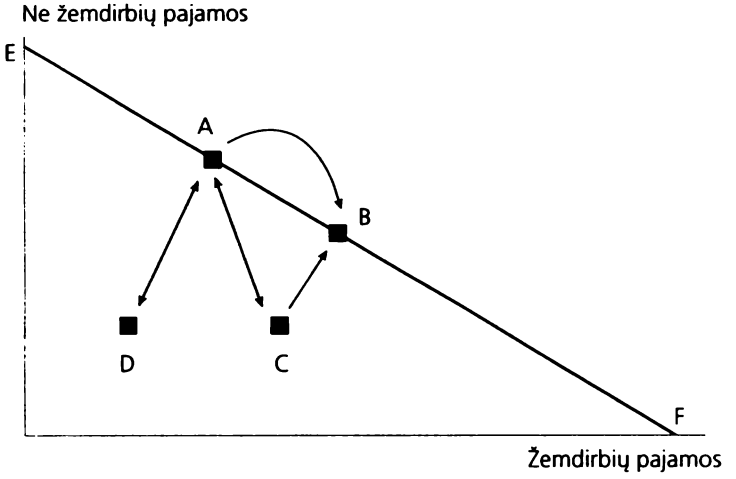

XV.1 brėžinys

das būtų buvęs sugalvotas iš pat pradžių, tas žingsnis būtų buvęs tiesiai iš A į B.

Kaip ir šiame pavyzdyje, institucijų poveikis gali būti penkeriopas. Kai kurių institucijų veiksmai tiesiog *veiksmingi*: nuo jų visiems geriau, kaip nuo žingsnių iš C į B arba iš D į A[7]. Kai kurie jų grynai *perskirstomieji*: nieko neprarandant perskirstomos pajamos – kaip žingsnyje nuo A iki C. Kiti veiksmai – perskirstymas dėl kokių nors praradimų – kaip žingsnyje nuo A iki C. Dar kiti – veiksmingumo siekimas[8] tam tikrų nuostolių

nėra akstino mažiau dirbti, kadangi nuo kiekvienos papildomos darbo valandos gauna visas pajamas.

[7] Yra dvi veiksmingumo sąvokos, kurias nesunku supainioti. Permainos, nuo kurių visiems geriau, vadinamos Pareto patobulinimais – italų ekonomisto Pareto vardu. Padėtis, kurios niekam negalima pagerinti kam nors jos nepabloginus, vadinama Pareto optimumu. Pareto patobulinimas gali būti žingsnis į Pareto optimalią padėtį, bet nebūtinai, jei dar galimas tolesnis Pareto patobulinimas. Žingsnis į Pareto optimalią padėtį gali būti ir Pareto patobulinimas, bet nebūtinai, jei kam nors nuo to blogiau - kaip žingsnyje nuo C iki A.

[8] Tai yra Pareto optimumas.

kaina – kaip žingsnyje nuo C iki A[9]. Ir galiausiai kai kurie veiksmai yra grynai *destruktyvūs* – nuo jų visiems blogiau, kaip žingsnyje nuo A iki D.

Tokie įvairūs poveikiai gali būti numatomi arba nenumatomi. Paprastai laukiamas poveikis yra perskirstymas, o nuostoliai yra nenumatytas šalutinis poveikis. Arba tikslas yra veiksmingumas, o pasirodo, kad jis gali daryti nepageidaujamą perskirstomąjį poveikį. Kartais tikslas sužlugdomas, nes institucija nenumato, koks bus antraeilis ir trečiaeilis jos veiksmų poveikis, kaip kad tada, kai buvo nenumatyta, jog dėl naujų mokesčių sumažės paklausa. Kai vaiko globos įstatymai pasikeitė taip, kad nuo motinos pirmumo teisės pereita prie taisyklės, jog skiriant vaiko globą, reikia vadovautis vaiko interesais, įstatymų leidėjai nenumatė naująjį įstatymą atimsiant iš moterų kozirį, kuriuo jos galėtų naudotis per derybas dėl finansinio susitarimo. Arba institucija gali nenumatyti, kad individai savo taktika prisitaikys prie jos veiksmų, kaip tuo atveju, kai buvo nenumatyta, jog dėl naujų mokesčių sumažės gamyba. Pirmame skyriuje buvo pateiktas kitas naivaus įsitikinimo pavyzdys, kad individai, reguliuojami įstatymo, toliau elgsis taip, tarsi būtų nereguliuojami. Jei valstybė nustato, kad darbdaviams privaloma sudaryti ilgalaikę darbo sutartį su žmonėmis, išdirbusiais pas juos dvejus metus, daug darbuotojų bus atleista po pusantrų metų. Galutinis rezultatas bus tas, kad darbo garantijų bus mažiau, o ne daugiau.

Institucijos gali visiems pagerinti padėtį, spręsdamos kolektyvinės veiklos problemas. Profsąjungos gali skatinti darbininkus į jas stoti ir laikytis streikų tvarkos, siūlydamos savo nariams tam tikrų privilegijų. Revoliucinė partija gali priversti valstiečius į ją stoti, grasindama smurtu, viliodama švietimo programomis ar siūlydama pagalbą renkant derlių. Valstybė, norėdama, kad piliečiai nenusišalintų nuo bendrų reikalų, gali priversti juos mokėti mokesčius, o biudžeto pajamas naudotų visuomenės reikmėms tenkinti. Ji gali priversti ar skatinti pi-

[9] Žinoma, šis žingsnis nepadaro perskirstymą palankų ne žemdirbiams, ir toks poveikis galbūt yra tikrasis mokesčių atšaukimo motyvas, net jei oficialus motyvas yra siekti veiksmingumo.

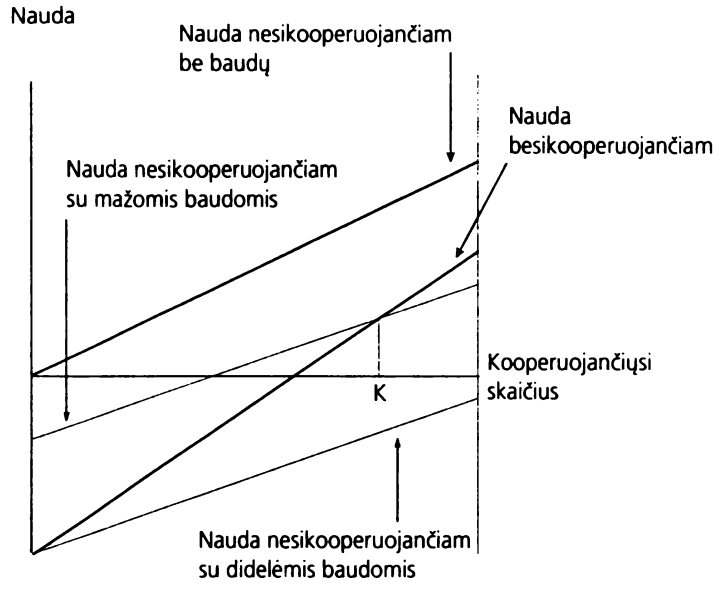

XV. 2 brėžinys

liečius bendrai veikti, kaip tais atvejais, kai įmonėms už aplinkos taršą skiriamos baudos arba atradėjams – valstybės pensijos.

XV. 2 brėžinyje kolektyvinės veiklos problema, išreikšta nuolatine nauda ir mažėjančiomis kooperacijos išlaidomis, rodo, kaip galima priversti žmones kooperuotis skirtingo dydžio prievarta. Jei už tai, kad nesikooperuoji, skiriama didelė bauda, kooperuotis geriau negu nesikooperuoti. Kooperacija yra vyraujanti taktika. Jei baudos mažos, tiek visuotinė kooperacija, tiek visuotinė nekooperacija sudaro pusiausvyrą[10]. Bendradarbia-

[10] Be to, yra nemažai pusiausvyrų, kai kooperuojasi tiksliai K skaičius žmonių. Tačiau tai itin nestabilu. Jei dalyvaus papildomas žmogus, prisidės ir visi kiti, nes tie, kurie kooperuojasi, laimi daugiau negu tie, kurie nesikooperuoja. Jeigu vienas žmogus liausis kooperavęsis, liausis ir visi kiti, nes tuomet tie, kurie nesikooperuoja, pralaimi.

vimas bus tik tuomet, kai žmonės bus gerai informuoti ir galės pasikliauti kits kito kooperacija. Kai kooperacija jau yra, simuliantai nedarys poveikio jos stabilumui, bet jį gali būti sunku pasiekti. Panašiai dėl didelių paskatų kooperacija taps vyraujančia taktika, o dėl smulkių paskatų susidarys viena kooperacijos ir viena nekooperacijos pusiausvyra.

Aš sakau, kad institucijos tą ar aną „daro" ar „numato", bet iš esmės tai nesąmonė. Tik individai gali veikti ir numatyti. Jei mes galvojame apie institucijas kaip apie individus plačiąja prasme, pamiršdami, kad jos susideda iš individų su skirtingais interesais, galime beviltiškai susipainioti. Kaip tik dėl šios painiavos atsirado tokios chimeriškos sąvokos kaip „liaudies valia", „nacionaliniai interesai" ir „socialinis planavimas".

Institucija gali būti tvarkoma diktatoriškais arba demokratiškais pagrindais. Pirmuoju atveju institucijos iš tikro turi „valią" bei „interesų", nors, kaip vėliau pamatysime, juos gali būti nelengva įgyvendinti. Antruoju, įdomesniu, atveju neaišku, kaip apibrėžti institucijos valią ar interesus. Tarkime, deputatų susirinkime, kuriame kiekvienas deputatas puikiai atstovauja savo rinkimų apygardos interesams,[11] svarstomi trys pasiūlymai. Vaizdumo dėlei sakykime, kad savivaldybės susirinkimas turi nuspręsti, ar statyti uždarą baseiną, ar subsidijuoti vietos simfoninį orkestrą, ar įrengti golfo aikštelę. Jeigu yra toks pasirinkimas, kuris, visų nuomone, geriausias, jį būtų galima įtikinamai vadinti liaudies valios išraiška. Tačiau politikoje vienbalsiškumas yra išimtis.

Gali atrodyti, kad susidūrus interesams liaudies valia paaiškinama arba išreiškiama balsų dauguma. Tačiau tokia mintis kritikuotina. Tarkime, susirinkime yra trys maždaug vienodo dydžio grupės, atstovaujančios verslininkams, pramonės darbininkams ir sveikatos bei socialinės apsaugos tarnautojams.

[11] Gyvenime, žinoma, atstovavimas rinkėjams nėra idealus, nes rinkėjų interesai skirtingi. Norint parinkti žmogų, kuris atstovautų rinkėjų interesams, kyla lygiai tokių pačių problemų, kokios vėliau bus aptariamos tekste.

Sakykime, kad pagal šių grupių stereotipus jų pasirinkimas toks:

	Verslininkai	Darbininkai	Tarnautojai
Golfo aikštelė	1	2	3
Orkestras	2	3	1
Baseinas	3	1	2

Tarkime, balsų dauguma yra laikoma liaudies valios ar bendruomenės interesų išraiška. Tuomet liaudies valia būtų įrengti golfo aikštelę, o ne subsidijuoti orkestrą, kadangi šito pageidauja verslininkai ir darbininkai, drauge sudarantys daugumą. Panašiai liaudies valia verčiau subsidijuoti orkestrą negu statyti baseiną, nes šito pageidauja verslininkai ir tarnautojai, drauge sudarantys daugumą. Bet liaudies valia taip pat labiau remia baseiną nei golfo aikštelę, nes šito pageidauja darbininkai ir tarnautojai, drauge sudarantys daugumą. Tai tik gali reikšti, kad liaudies valios sąvoka yra nenuosekli arba kad pati liaudies valia nenuosekli – taip arba anaip. Jeigu žmogus sakytų, kad vanilinius ledus mėgsta labiau negu šokoladinius, šokoladinius labiau negu žemuoginius, žemuoginius labiau negu vanilinius, mes manytume, kad jis nesupranta, ką reiškia „labiau mėgti", arba kad jis tiesiog susipainiojęs ar apkvaišęs. Mes, žinoma, nemanytume, kad taip sakydamas jis parodo, ko *tikrai* nori. Ir nepamanytume, kad daugumos skirtingi cikliniai pasirinkimai rodo, ko bendruomenė *tikrai* nori.

Nors individualiais atvejais žmogus tikrai kažko nori, tik gal jam sunkoka pačiam išsirinkti. Ar galėtume tą patį pasakyti apie bendruomenę? Vienoks argumentas būtų, kad racionalia diskusija galima suderinti priešingus susirinkimo narių interesus, ir visi įsitikintų vieną pasiūlymą esant labiau pagrįstą už kitus. Gal kartais taip ir gali būti, bet toli gražu ne visada. Laiko dažnai būna nedaug ir tenka spręsti nepasiekus susitarimo; kartais gali nebūti susitarta, net jei diskusija truktų amžinai. Jei žmonės skirtingai įsivaizduoja, ką norėtų veikti laisvalaikiu, ilgiausios diskusijos jų neįtikins, kad muzika yra iš esmės vertingiau negu sportas.

Kitoks argumentas – kad balsų dauguma gali klysti, nes ji nepaiso norų intensyvumo, – atrodytų įtikinamesnis. Jei muzikos mėgėjai tvirtai žino, ko nori, o kitiems ne taip svarbu, ar vienaip bus nuspręsta, ar kitaip, orkestro subsidijavimas būtų teisingas pasirinkimas. Jei įstengtume išmatuoti ir palyginti pavienių žmonių gerovę, galėtume nutarti, jog liaudies valia rinktis tai, kas labiausiai padidintų visą bendruomenės gerovę. Toks siūlymas netrukus susidurtų su filosofinėmis problemomis, kurios mums čia nerūpi, nes, šiaip ar taip, yra visiškai nepraktiškos. Nėra patikimų priemonių, kuriomis būtų galima išmatuoti norų stiprumą tegul ir todėl, kad žmonėms gal rūpėtų juos iškreipti.

Individas paprastai žino, ko nori; aš įrodinėjau, jog visuomenė nežino. Individas paprastai gali daryti tai, ką nusprendžia daryti; įrodysiu, jog visuomenė – negali. Individui tarp jo sprendimų ir vykdymo nėra prarajos, išskyrus silpnaviškumo ar fizinės negalios atvejus. Perdavimo mechanizmas, einantis nuo smegenų iki rankos, neturi savo valios ar interesų, kad galėtų pasipriešinti smegenų įsakymui. O institucijos gali kliautis individais, turinčiais savų interesų. Institucijų sprendimai lengvai pakeičiami ir iškraipomi dėl savanaudiškų jų vykdytojų interesų. Akivaizdžiausia ir ydingiausia oportunizmo forma yra korupcija. Pašaliečiai gali papirkti pareigūnus, kad tie jų labui priimtų ar pažeistų įstatymus. Jei pareigūnai trokšta valdžios, o ne pinigų, jie stengsis išpūsti biurokratinį aparatą ir padidinti personalo skaičių labiau, negu reikia jų užduotims vykdyti. Kartais jie veikia galvodami apie savo institucijos interesus, nepaisydami įsakymų iš aukščiau.

Kad šios tendencijos būtų neutralizuotos, gal reikėtų labiau kliautis instituciniais modeliais. Vadybininkai dažnai premijuojami akcijomis, kad asmeniniai jų interesai sutaptų su įmonės interesais. Instituciniai tikslai gali būti taip formuluojami, kad sumažėtų sukčiavimo ir korupcijos mastas, kaip kad apmokestinant žemę, o ne gamybą. Kartais prisiekusieji, teisėjai ir valstybės pareigūnai renkami kaip pakliūva, kad juos būtų sunkiau papirkti. Kai kurie valstybės pareigūnai renkami, o ne skiriami, kad būtų atskaitingesni už savo veiklą. Kinijos imperatoriai buvo įvedę pareigūnų rotaciją, kad tie per-

nelyg nesuartėtų su vietos diduomene. Asmenims, atskleidžiantiems korupcijos atvejus, gali būti skiriami atlygiai. Viena institucija gali sekti kitą arba net simuliuodama papirkimą, įvilioti į spąstus.

Dėl tokių sprendimų atsiranda tam tikrų sunkumų. Pareigūnų rotacija, rinkimai ir atsitiktinis parinkimas neužtikrina darbo stabilumo ir veiksmingumo. Jeigu institucijų tikslas – skatinti veiksmingumą, beprasmiška surišti pareigūnams rankas, kad jie neimtų kyšių. Tie mokesčių rinkimo metodai, kurie yra atsparesni korupcijai, gali neduoti daug pajamų. Jei viena institucija seks kitą, galima paklausti: o kas saugos saugotojus? Savitarpio sekimo sistema neatspari sąmokslams. Žmogus, susekęs korupcinę veiklą, gali daugiau pasipelnyti šantažuodamas korumpuotus asmenis, nei juos išduodamas. Apskritai mechanizmas, turintis instituciniame aparate aptikti ir sunaikinti susidarančias rūdis, ir pats neatsparus rūdims.

Nors tai sunku įrodyti, esu įsitikinęs, jog skirtingo masto korupciją įvairiose šalyse būtų galima paaiškinti skirtingu pareigūnų pilietiškumu, o ne institucinių modelių gudrumu. Moralė ir socialinės normos turbūt reiškia daugiau negu sąmoningas savanaudiškumas. Norai svarbesni nei galimybės. Tačiau toks problemos formulavimas gali būti apgaulingas. Jei yra daugeriopa pusiausvyra, gal tai aiškintina atsitiktinumais bei istorija. Dviejose šalyse gali būti to paties modelio institucijų ir toks pats individualių motyvacijų derinys, tačiau vienoje gali tarpti korupcija, o kitoje jos nebūti. Tai, kas atrodo pilietiškos paskatos, gali būti tik pilietiškas elgesys, skatinamas esant savanaudiškumo pusiausvyrai, kai apsimoka būti sąžiningam. Šią mintį iliustruoja XV. 2 brėžinys. Nemanau, kad tuo aiškintini visi korupcijos variantai įvairiose šalyse, bet gal aš ir klystu.

Šiaip ar taip, akivaizdu, jog institucijos nėra monolitiniai organai, kuriais galima pasikliauti, kad įsakymus iš aukščiau perteiks ir vykdys. Kalba apie institucijas yra tik santrauka kalbos apie individus, kurie sąveikauja vienas su kitu ir su žmonėmis už institucijos ribų. Kad ir kokie tos sąveikos rezultatai, jie aiškintini tų individų motyvais bei galimybėmis.

XVI

Socialinės permainos

Apie 1630 metus Decartesas ginčijosi su savo draugu, kuris buvo įsitikinęs, kad iššautas patrankos sviedinys ne iš karto lekia didžiausiu greičiu. To draugo įsitikinimas visai suprantamas. Pradėjęs bėgti žmogus tik po kurio laiko pasiekia didžiausią greitį, o paskui bėga kiek įstengdamas. Išmestas kamuolys aukščiausią tašką trajektorijoje pasiekia tik po kurio laiko. Mintis, kad jėgos kaupiamos palengva ir palengva eikvojamos, atrodo įtikinama. Ir tik genialieji Galileo'us ir Descartesas suprato, kad *judėjimas yra ne procesas*, o *būsena*, kuri truktų be galo, jei nebūtų kliudoma išorinių jėgų. Patrankos sviedinys greičiausiai lekia vos iššautas, ir tokiu pat greičiu toliau skrietų, jei nebūtų oro pasipriešinimo ir žemės traukos jėgos.

Organinis metabolizmas atrodo toks pat dviprasmiškas. Pažvelgus iš arti, ląstelių susidarymas ir suirimas atrodo lyg nesiliaujantis kaitos procesas, kone chaosas. Tačiau iš atokiau pažvelgę pamatytume, jog ta kaita vyksta pagal tam tikrą tvarką. Naujos vienos rūšies ląstelės susidaro tokiu pat greičiu, kokiu žūva senos,[1] ir galutinis rezultatas tas, kad ląstelių struktūros visuma išlieka nepakitusi. *„Plus ça change, plus c'est la même chose."** Norvegijoje yra medinių rąstų bažnyčių, kurios buvo pastatytos XII a., ir nors jose iš tų laikų tikriausiai neišliko nė vieno medžio gabalėlio, mes nedvejodami teigiame, kad tai tos pačios bažnyčios.

Tarp socialinių pokyčių galime rasti atitikmenų abiem šioms dviprasmybėms. Jei ekonominis augimas vyksta pastoviu 2 procentų per metus greičiu, ar jo augimo nuosmukis iki nulio reiškia pokytį ar pokyčio nutraukimą? Ar kinų dinastijų ciklai arba Lotynų Amerikos valstybių perversmai reiškia daugelį politinių režimų pokyčių, ar tai paprasčiausiai yra būdas, padedantis

[1] Deja, smegenų ląstelėms tai netaikytina (ar bent mažiau taikytina negu kitoms ląstelėms).

* Kuo daugiau keičiasi, tuo labiau išlieka nepakitę (*pranc.; vert. past.*).

sistemai išsilaikyti? Ar socialinis mobilumas yra socialinės permainos forma, ar socialinio metabolizmo forma?

Atsižvelgiant į ankstesnius skyrius, peršasi toks atsakymas: socialinė permaina yra lūkesčių neišsipildymas. Socialinių permainų požymis yra subjektyvūs netikėtumai, o ne objektyvios naujovės. Pusiausvyroje netikėtumų nebūna: todėl socialinė permaina yra nepusiausviros reiškinys. Socialinė permaina yra pažangi, jei rezultatai geresni, negu buvo numatyta, ir regresyvi, jei jie blogesni[2]. Šitaip mąstant dinastijų ciklas yra nenutrūkstanti permainų grandinė arba regresyvių ir pažangių permainų ciklas. Visų pirma žlunga ekonominės sąlygos, irigacijos pareigūnams lėšas susižeriant į savo kišenes, masiškai vengiant mokėti mokesčius ir visur siautėjant nusikaltėliams. Šie reiškiniai atsiranda kaip nenumatyti racionalaus, individualaus prisitaikymo padariniai[3]. Be to, jei režimas ištuština iždą ir pamina teisėtumą, jis tampa lengva organizuoto judėjimo auka ir būna nuverstas. Naujas režimas ateina į valdžią nepriekaištingos reputacijos, siekia produktyvumo, teisingumo, kovoja su korupcija, bet po kurio laiko jį ir vėl pagraužia rūdys bei korozija.

Didelė pasaulio istorijos dalis atskleidžia tam tikrą politinių ciklų modelį, primenantį dienos bei nakties ciklą, mėnulio fazių, metų laikų, sausrų bei skėrių ciklus. Nenuostabu, kad ciklinės istorijos teorijos ir amžino sugrįžimo vizijos yra tokios patrauklios. Bet reikalai gali nuolat blogėti ar nuolat gerėti. Ciklai tokias tendencijas gali tik užmaskuoti, bet ne be galo. Sunaikintos aplinkos dažnai beveik neįmanoma pataisyti. Prieš du tūkstančius metų žemės aplink Vidužemio jūrą, tarp jų ir didelė Sacharos dalis, buvo žalios ir derlingos. Jas nualino intensyvi žemdirbystė, be to, buvo iškirsti miškai. Tokios ekologinės nelaimės, kurios nusiaubė Kinijos lygumas, sausringąją Oklahomos įdubą, gal žemės atmosferoje vyksta ir šiandien.

[2] Dėl ankstesniame skyriuje paaiškintų priežasčių aš sąmoningai nekonkretinu „gerėjimo" ir „blogėjimo". Jeigu permainų metu yra laimėtojų ir pralaimėtojų, tai gal net neįmanoma nuspręsti, ar jos atitinka „visuomenės interesus". Bet kartais tai nesunku nustatyti.

[3] Prisiminkite X skyriuje ryšį tarp mergaičių žudymo ir banditizmo.

Kiužimas nėra greitas vyksmas
Ar ilgas delsimas.
Nuosmukis
Yra sistemingas žemyn ėjimas.

Sielą aptraukia voratinklis,
Apneša dulkės,
Pagraužia kirvarpos,
Pradinės rūdys.

Pražūties sava tvarka – Velnio darbas
Nuoseklus ir lėtas –
Žmogus nupuola pamažu.
Žlugimo dėsnis – slydimas.

(The Complete Poems of Emily Dickinson. No. 997. London: Faber & Faber)

Kaip viename laiške rašė Marxas, civilizacija po savęs dažnai palieka dykumą. Išnyksta ekologinės salos, o kartais ir jų gyventojai. Bet yra ir atoveikio jėga: technologiniai pokyčiai, žodžiu, besikaupianti informacija. Nors prarasta Sacharos žemė niekad nebus atgauta, kartą įgyta informacija neprarandama[1]. Iš istorijos matyti, kad nuolat didėja darbo našumas, darbo įrankius vis geriau pritaikant tikslui, didėja galvijų produktyvumas, grūdai darosi atsparesni klimato svyravimams, žmonės vis labiau įgunda. Vėlesniais laikais, išnykus dviem svarbiausioms kliūtims – trumparegystei ir naujovių vengimui – technologinės permainos nesiliauja. Trumparegystė susilpnėjo, kai dėl plintančių naujovių žmonės ėmė geriau gyventi ir jau galėjo mąstyti apie ateitį. Naujovės plinta iš lėto. „Vienas žingsnis atgal, du pirmyn" atveju reikia išteklių, kad būtų galima išgyventi pereinamuoju laikotarpiu. Naujovių vengimą panaikino patentų institucija, suteikianti stimulą būsimam išradėjui.

Iš technologinių pokyčių galėtų būti visiems nauda, bet iš pradžių visad būna laimėjčių ir pralaimėjčių. Kai kurie pra-

[1] Abiem teiginiams nesunku sugalvoti modifikacijų bei išimčių, bet iš esmės jie yra teisingi ir svarbūs.

randa savo ekonomines nišas arba juos išstumia mašinos. Jiems tenka kraustytis kur kitur arba badauti. Dėl socialinio ir geografinio mobilumo visuomenės normos praranda galią labiausiai todėl, kad žmonės didžiąją savo gyvenimo dalį praleidžia tarp svetimų, kurie negali veiksmingai primesti normų. Išnyksta tradicinėse visuomenėse vyravusi norma, draudžianti parduoti žemę. Aristokratija žodžiais pripažįsta normą, draudžiančią vedybas dėl pinigų, bet gyvenime ją laužo. XVII a. Anglijoje prieš pilietinį karą kaimo diduomenė laikėsi normos, draudžiančios dalyvauti konkurenciniuose rinkimuose. Ji norėjo būti parenkama, ne išrenkama, nes pralaimėti būtų buvę negarbinga. Antroje pusėje to amžiaus konkurenciniai rinkimai buvo pripažinti kaip dalis naujos individualistinės eros, kurioje svarbu sėkmė, o ne garbė.

Žmonėms iš provincijos keliantis į miestus, kaimyniškos savitarpio pagalbos ar kerštо normos paskęsta anonimiškumo jūroje. Toks nenormiškumas, arba *anomie*, yra pagrindinė pažangos kaina. Didelę dalį pelno, gaunamo iš ekonominės pažangos, gali praryti išlaidos, gelbstint ar remiant pralaimėtojus. Visuomenės, neprisiimančios tokių išlaidų, gali susidurti su dar didesniais sunkumais. Po kurio laiko atsiranda naujų normų. Nors jau leistina parduoti žemę, dabar yra norma, draudžianti pirkti b·lsus. Nors kai kurios normos išnyksta žmonėms daugiau laiko praleidžiant tarp nepažįstamų, atsiranda naujų – kaip norma, neleidžianti nusipirkti vietą eilėje prie kino kasos, – reguliuojančių santykius tarp nepažįstamų. Į disbalanso įtampą ir krūvius, sukeltus institucijų smukimo, ekologinės griūties ar ekonominės pažangos, skirtingos grupės skirtingai reaguoja. Vargingiausi retai turi išteklių kaip nors palengvinti savo dalią. Turtingesni turi išteklių ir, jei nėra labai turtingi, turi akstiną keisti gyvenimą. Tocqueville'is sako, kad revoliucijos įvyksta ne skurdžiausiuose šalies ar žemyno rajonuose, o turtingesniuose. Baudžiavinė priespauda Vokietijoje buvo sunkesnė nei Prancūzijoje, tačiau jai pirmiausia buvo pasipriešinta Prancūzijoje. Pragyvenimo lygis atokesniuose rajonuose buvo žemesnis negu aplink Paryžių, bet maištas būtent čia prasidėjo. Ne nuskurdę valstiečiai, o vidutiniokai paprastai sudaro valstiečių maištų branduolį.

Tocqueville'is taip pat pasakė glaudžiai su tuo susijusią mintį, kad revoliucijos įvyksta ne tada, kai gyvenimas blogėja, o tada, kai gerėja. Lūkesčiai dažnai lenkia galimybes juos patenkinti. Tradicinėse visuomenėse žmonės prisitaiko prie savo lemties, kuri atrodo natūrali, nepakeičiama ir netgi geistina. Savo priespaudą jie suvokia per atitinkamą požiūrį į savo valdovus: iš dalies jais žavėdamiesi (romėnai savo imperatorius garbino kaip dievus), iš dalies juos šmeiždami („Bet mes jų naštos vis vien nenorėtume"), iš dalies nuolankiai susitaikydami su savo likimu („Viskas ne mums") ir iš dalies apskaičiuodami („Kas kitas mus gintų"). Gyvenimo pagerėjimas ir pastebimas socialinis mobilumas gali žmones išvaduoti iš prisitaikėliškumo. Net jei žmonės vis dar mano, kad tarp mūsų visuomet bus skurdžių, jiems gali kilti klausimas, kodėl *jų* visuomet bus. Jei asmeninio gyvenimo pagerėjimo lūkesčiai pranoksta objektyvias galimybes, susikaupęs nusivylimas gali paskatinti veikti kolektyviai.

Tolesnius įvykius nulemia režimo veiksmai. Esant disbalansui valdžia gali padaryti ir daro dvi klaidas: arba per mažai nusileidžia, arba per daug. Dažniausiai iš baimės padaryti antrą klaidą jie daro pirmą. Reformos, kuriomis reaguojama į spaudimą panaikinti privilegijas ar į liaudies protestus, pakursto, o ne patenkina liaudies norus, kaip per vėlai įsitikino Irano šachas. Ribota spaudos laisvė visuomet yra pavojingas ir nepatvarus dalinis sprendimas. Steigiami konsultaciniai organai be juridinės galios opoziciją tik pateisina, bet jos nepatenkina. Tai žinodami daug vadovų bijo daryti nuolaidų, kol augantis nepasitenkinimas peržengia ribas ir jau niekas jų negali išgelbėti. Iš šios dilemos yra dvi išeitys. Viena – demokratinė nuolatinių konfliktų sprendimo sistema, atsiradusi modernizacijos proceso metu. Kita – kai vadovai permainų reikalavimams užbėga už akių – patenkina reikalavimus, kol dar jie nepateikti. Kaip laikomasi šitokios taktikos, naujųjų amžių istorijoje ryškus pavyzdys yra Bismarkas[5].

[5] Žemesniu lygiu tas pat mechanizmas pastebimas tada, kai darbdaviai iš anksto nusileidžia reikalavimams padidinti algas, kad sustabdytų darbininkų jungimąsi į profsąjungas.

Režimo pajėgumas atsispirti išoriniam spaudimui priklauso nuo vidinės jo tvarkos. O ši savo ruožtu daugiausia priklauso nuo to, kaip skirstomi finansai. Jei režimas įsitraukia į brangų karą, jam nuolat reikia lėšų. Jei režimas taip išeikvoja lėšas, kad nebeturi iš ko mokėti kareiviams, jis žlugs. Jeigu jis bando sukaupti lėšų trumpalaikėmis priemonėmis, pakertamas veiksmingumas ir teisėtumas. Didinant mokesčius užkertamas kelias našioms investicijoms, kurios ateityje galėtų sukurti platesnę mokesčių bazę. Valstybės galią veikti susilpnina postų pardavinėjimas. Kai piniginiai santykiai pakeičia valdžią kaip sąsają tarp viršininkų ir valdinių, valstybė netenka tarnautojų, kurie vykdytų jos nutarimus. Blogiausiu atveju pareigūnai parsiduoda už didžiausią pasiūlytą kainą, o geriausiu – jų veiksmus nulemia asmeninė visuomenės interesų samprata. Titulų pardavinėjimas nuvertina aristokratiją, nes dingsta paskutinės garbės bei priedermės iliuzijos. Ilgalaikis tokių trumpalaikių priemonių šį tą laimėti poveikis yra tas, kad pakertamas teisėtumas. Galų gale nustojama manyti, jog režimas veikia dėl bendrų interesų. Menkai mokami, iš valstiečių kilę kariai nepaklūsta įsakymams šaudyti valstiečius maištininkus, ir geležinis atrodęs režimas labai greit žlunga.

Tie, kurie iš pažangos laimi ir norėtų daugiau laimėti, galbūt patys vieni nepajėgūs daryti permainas. Jie dažnai susivienija su pralaimėjusiais – miesto proletariatu arba nuskurdusia valstietija. Turi būti taip tariamasi, kad šį tą laimėtų ir tie, kuriuos ekonominė pažanga išstumia. Tai gali būti pasiekta, jei pasiturintys geba reikšti savo interesus – privilegijų bei išimtinių karališkųjų teisių panaikinimą – kaip visų, išskyrus nedidelę mažumą, interesus. Aristokratija už savo privilegijas nebeatlieka jokių priedermių. Karalius ne stiprina, o slegia šalį. Aristokratiją derėtų panaikinti, o karalių suvaržyti. „Nėra ko jiems mokėti, jei jie mums neatstovauja."

Sudarius koaliciją prieš senąjį režimą, savininkų klasėms pakimba pavojus atlikti raganiaus mokinio vaidmenį – iškinkyti jėgas, kurių jie negali suvaldyti. Varguomenė, inicijavusi permainas, gali pasijusti negavusi iš kooperacijos savo laimikio dalies. Kovos su nelygybe dažnai virsta kovomis dėl lygybės. Reikalavimai panaikinti teisines privilegijas virsta privačios

nuosavybės kritika. Kova, kad būtų suteikta daugiau galios parlamentui, virsta kova dėl lygų atstovavimo parlamente. Ideologiniai vadovai, skatinantys permainas, kaip ir visi intelektualai, paprastai puola į kraštutinumus. Jiems truputis lygybės atrodo tarsi truputis nėštumo. Revoliucija pasislenka į kairę; monarchija ne suvaržoma, o panaikinama.

Šie stilizuoti modernizacijos ir revoliucijos apmatai rodo 1640 metų anglų revoliucijos ir 1789 metų prancūzų revoliucijos bendrą vaizdą. Vėlesnės revoliucijos kitaip vyko iš dalies todėl, kad vyko vėliau, iš dalies todėl, kad skirtingomis aplinkybėmis. 1848 m. Vokietijoje ir 1917 m. Rusijoje prielaidos nelabai skyrėsi, bet partijų reakciją formavo tie ankstesni įvykiai. Anglai ir prancūzai nesuvokė, jog vykdo revoliuciją. Įvykiai, nenumatyti ir nelaukti, ėjo vienas po kito taip, kaip irstant santuokai. Tačiau susituokę du jau kartą vedę žmonės nuo pat pradžių žino, kas gali atsitikti. Gal bus pagreitintas šiaip lėtas nepasitikėjimo ir susvetimėjimo procesas, gal sutuoktiniai elgsis atsargiau, bet antrosios jų vedybos nebus tokios kaip pirmosios.

Dėl panašių priežasčių žmonėms, suprantantiems, kad situacija revoliucinė, daro įtaką ankstesnių revoliucijų scenarijus. 1848 m. vokiečių savininkų klasės suvokė, kaip pavojinga vienytis su darbininkais ir amatininkais, todėl jų revoliucija taip ir neprasidėjo. Buvo grįžta prie ankstesnio režimo – ar, tiesą sakant, į dar ankstesnį laikotarpį – į galingesnę reakcinę sistemą. Racionalus valdovas niekad nenorėtų atkurti priešrevoliucinės padėties, nes tada net pagal apibrėžimą gali įvykti revoliucijos. Prieš 1917 m. rusų komunistai buvo suskilę į dvi grupes: vieni teigė, kad revoliuciją reikia atidėti, kol labiau išsiplėtos kapitalizmas, o antri – kad reikia nedelsiant imti valdžią. Dėl rimtų priežasčių laimėjo pastarieji. Pirmieji įrodinėjo, kad darbininkai pirmiausia turėtų padėti kapitalistams ateiti į valdžią, paskui pasitraukti nuo scenos ir leisti kapitalistams sukurti sąlygas socialistinei revoliucijai. Bet, atsižvelgdami į ankstesnius įvykius, racionalūs kapitalistai būtų labai atsargūs prieš sudarydami sąjungą su savo būsimaisiais duobkasiais. Panašią klaidą 1926-1927 m. padarė kinų komunistai, manydami, kad galės manipuliuoti Guomin-

dangu**, ir nesuprasdami, jog Čian Kai–šekas gali permanyti, kam jie rengiasi[6]. Po Šanchajaus žudynių komunistai pasirinko tinkamesnę taktiką, pagrįstą kolektyviniais veiksmais provincijoje. Tokių valstiečiais besiremiančių revoliucijų sėkmę ir nesėkmę nulemia jėgų sudėtis ir revoliucinės partijos bei valdžios skleidžiami akstinai. Tam tikru metu valstiečiui iš abiejų pusių gresia teigiamos ir neigiamos sankcijos, be to, normatyvinis jo klasės žmonių spaudimas, kuris gali būti viena ar kita kryptimi. Maža to, jis turi numanyti, kiek tikėtina, kad revoliucionieriams pasiseks ir kad atėję į valdžią jie tesės socialinio teisingumo pažadus. Visa tai žinodami, racionalūs revoliucionieriai savo veiklą pradeda atokiuose rajonuose, kur valdžios pajėgos silpnos, o valstiečiai tokie nuskurdę, kad akstinai gali būti veiksmingi. Norėdami pasirodyti, kad yra nepaperkami ir nesivaikantys asmeninės naudos, jie elgiasi nepriekaištingai, kone asketiškai. Kad atsiribotų nuo valdžios pajėgų ir nusikaltėlių, valstiečiams griežtai draudžiama plėšikauti. Šios priemonės yra būtinos sėkmės sąlygos, tačiau jų nepakanka. Galiausiai rezultatai priklauso nuo taktinių bei strateginių abiejų šalių gebėjimų – gebėjimų, kuriuos racionalumas varžo, bet kurie nėra tolygūs racionalumui.

Laikotarpis nuo 1640 iki 1950 m. buvo kupinas socialinių neramumų. Mūsų laikais dauguma žmonių gyvena visuomenėse, kur institucijos patvarios, gana veiksmingos, didžioji dalis kurių permainas *planuoja*[7]. Kai kurios ekonomikos remiasi grynai centriniu planavimu, ir visose yra tam tikro masto vyriausybinis vadovavimas bei reguliavimas. Pagal tokią koncepciją permainos yra ne grandinė nenumatytų padarinių, kuriems žmonės paklūsta nei juos suprasdami, nei valdydami, o apgal-

** Kinų nacionalinė partija, įkurta 1919 m. ir valdžiusi šalį 1927–1937 bei 1945–1949 m. *(vert. past.)*

[6] Politikoje kuriant savo planus viena vengtina klaida yra manyti, jog priešininkas ne toks racionalus kaip tu, o kita klaida – manyti, jog priešininkas yra toks racionalus kaip tu. Kaip buvo minėta II skyriuje, dera labiau atsižvelgti į priešininko galimybes, o ne į jo motyvus.

[7] Tai pasakytina apie Indiją, Kiniją, Tarybų Sąjungą, Jungtines Valstijas ir Rytų bei Vakarų Europą.

votas racionalus tobulinimo procesas. Plėtojantis šiuolaikiniam socialiniam mokslui, be to, labai patobulėjus duomenų rinkimo metodams ir kompiuterizacijai, pirmą kartą istorijoje žmonės gali būti savo likimo šeimininkai.

Šia idėja nelabai tikiu. Institucijų galimybės veiksmingai veikti plačiu mastu ir ilgalaikės socialinės permainos yra labai ribotos iš dalies dėl priežasčių, nurodytų ankstesniame skyriuje, iš dalies todėl, kad socialinis priežastingumas yra labai sudėtingas. Netgi visuomenėse su planiniu ūkiu socialinės permainos dar nereiškia problemų sprendimo: jos reiškia tik sprendimų ieškojimo rezultatą. „Istorija yra žmonių veiklos, ne sumanymų padarinys." Daugiau vilčių teikia nedidelės apimties pataisos, prieaugio planavimas ir bandymų bei klaidų taisymo metodai. Tačiau jie yra ribotos vertės, nes mažos apimties, trumpalaikius institucinių permainų rezultatus sunku apibendrinti didelės apimties ilgalaikiams padariniams.

Kadangi institucijos nėra individai, tai nėra garantijos, kad jų ketinimai ilgainiui nepasikeis, net jei manytume, jog individualūs ketinimai nesikeičia. Planas, priklausantis nuo nepertraukiamos, nesvyruojančios tam tikros politikos, gali būti sugriautas naujos daugumos, kuri panaikina ankstesnės daugumos sprendimus. Be to, planas, kurio nuosekliai laikomasi politinės sistemos viršūnėse, gali būti nesąžiningai vykdomas žemesniais lygiais. Šios problemos buvo nagrinėtos ankstesniame skyriuje. Čia aptariu kai kuriuos papildomus sunkumus.

Kad sudarytų planą, planuotojui reikia dvejopos informacijos. Jis turi žinoti esamą ekonomikos padėtį ir išmanyti priežastingumo teoriją, susiejančią ankstesnę padėtį su vėlesne. Esamą padėtį išreiškia ekonomikos veiksnių norai bei galimybės – vartotojų polinkiai ir gamybos pajėgumas. Tokią informaciją visad sunku gauti. Galbūt žmonėms ne į naudą teisingai atskleisti savo norus ir pajėgumą. Vartotojai nenurodys, kaip iš tikrųjų vertina visuomenines gėrybes, jei tos informacijos tikslas – atitinkamai juos apmokestinti. Jei planavimas centrinis, įmonės suinteresuotos nurodyti mažesnį savo pajėgumą, kad būtų lengviau įvykdyti planą. Kita vertus, ekonomikos veiksniai gali net nežinoti savo polinkių ir pajėgumų. Šeimos gal net negalėtų pasakyti, kaip jų vartojimo planus paveiks pasikeitu-

sios kainos. Įmonės gal net nežino, koks jų gamybos technologijų mastas. Jos žino, kokiomis technologijomis naudojasi tuo metu, bet nežino, kokias technologijas galėtų pritaikyti hipotetinėmis aplinkybėmis.

Didžiausia planavimo kliūtis – patikimų visuomenės teorijų stoka. Mes turime tik mechanizmų įrankių dėžę, o ne dėsnių rinkinį. Mes nepajėgiame numatyti, kaip racionalūs žmonės elgiasi netikrumo ar daugeriopos pusiausvyros sąlygomis – ir ar jie vadovausis racionalumu, ar visuomenės normomis. Netgi iš esmės negalime numatyti, kaip dėl politikos refomų pasikeis patys norai ir normos. Negalime numatyti technologinių pokyčių. Apie panašią problemą Humphrey Lyttletonas taip sakė: „Jei žinočiau, kur vyksta linksmybės, aš jau ten būčiau". Tarptautinės ekonomikos raida ir valstybių kariniai santykiai yra papildomas netikrumo bei neapibrėžtumo šaltinis, kaip ir nenumatytos ekologinės permainos, nuolat griaunančios kruopščiausiai apgalvotus planus.

Tai niūrus vaizdas, bet nejau iš tiesų viskas taip blogai? Ar mes negalėtume planų vykdyti žingsnis po žingsnio, o jei reikia, atsitraukti ir perplanuoti? Prieš įgyvendindami planus plačiu mastu, galėtume juos išbandyti nedideliu mastu. Pavyzdžiui, gal būtų nebloga mintis įvesti kooperatinę nuosavybę kaip privalomą įmonių steigimo formą, šitaip atsisakant privačios nuosavybės. Popieriuje gal tokia forma atrodytų gera, bet remiantis vien teoriniais samprotavimais būtų baugu ją įvesti. Tačiau būtų galima įsteigti kelias tokios rūšies įmones ir įsitikinti, ar reali jų veikla patvirtina tai, ką numatė teorija. Jei patvirtina, kitas žingsnis būtų išplėsti reformos mastą, pavyzdžiui, reikalaujant, kad ją vykdytų visos mažesnės įmonės. Jeigu ir tai pavyktų, kartelę būtų galima pamažu pakelti iki tos ribos, ties kuria kooperatyvai pasidaro nebe tokie našūs kaip kapitalistinės įmonės. Tačiau šiame patraukliame pasiūlyme glūdi kelios problemos. Siaurai ir plačiai įgyvendinti instituciniai pokyčiai gali turėti labai skirtingų padarinių. Pavienių kooperatyvų veikla bent dėl keturių priežasčių gali nebūti geras rodiklis, kokia bus visa kooperatinė ekonomika. Gali būti šališkumo dėl teigiamos ir neigiamos atrankos. Pavieniai kooperatyvai gali pritraukti ir ypač darbščius darbininkus, ir ypač avantiūristiš-

kus, beatodairiškus žmones. Gali būti šališkumo dėl teigiamos ir neigiamos diskriminacijos. Kooperatyvai gali sulaukti paramos iš pašalinių grupių, jaučiančių ideologinę atsakomybę už reformą, tačiau bankai, tiekėjai ir vartotojai gali būti palankesni kapitalistinėms įmonėms, o ne kooperatyvams. Gali būti šališkumo dėl teigiamų ir neigiamų išorinių veiksnių. Kooperatyvai gali pasinaudoti jų kapitalistinių partnerių naujovėmis arba nukentėti, jei jų darbininkai pereis į kapitalistines įmones*. Galiausiai gali būti šališkumo, renkantis įprastines ir neįprastas darbo formas. Kai kurie darbininkai gali vengti kooperatyvų, nes jie įpratę dirbti kapitalistinėmis sąlygomis. O kitus kooperatyvai gali traukti vien todėl, kad jiems patinka daryti tai, ką mažai kas daro.

Iš šių mechanizmų dėl tų, kurie yra palankūs pavieniams kooperatyvams, nėra jokio vargo. Tačiau reformų mastui plečiantis, ateis metas, kai tie privalumai neteks galios. Ir tuo metu gali susidaryti pastovus derinys iš skirtingų įmonių tipų. Mechanizmai, veikiantys prieš pavienius kooperatyvus, kelia kur kas daugiau nerimo. Jei rezultatai bus neigiami, planuotojai gali atsisakyti reformos ir padaryti išvadą, jog kapitalistinės nuosavybės forma yra vis dėlto pranašesnė. Šitaip jie gali suklupti. Grynai kooperatinė ekonomika gal būtų kur kas pranašesnė negu grynai kapitalistinė, net jei kapitalistinėje santvarkoje pavieniams kooperatyvams blogiau sekasi negu kapitalistinėms įmonėms.

Ar negalėtų planuotojai, norėdami išvengti šios problemos, eksperimentuoti plačiu mastu? Be kitų akivaizdžių prieštaravimų, šis pasiūlymas daro lemtingą klaidą. Didelės permainos daug ką pakeičia, dažnai jos veikia priešingomis kryptimis, norams įtaką daro ne mažiau nei galimybėms, ilgai užtrunka – gal net šimtmečius, kol viskas susiguli ir pradedame suvokti naujos sistemos pusiausvyros bruožus. Reikėtų nepaprastai

* Šį argumentą dera paaiškinti. Netgi esant grynai kapitalistinei ekonomikai, įmonėms yra pavojus neatgauti visų lėšų, įdėtų į darbininkų mokymą darbo vietose, jei juos nuvilioja kitos įmonės. Tačiau kooperatyvų padėtis dar blogesnė. Jų nariai, plačiau sąveikaudami ir prisidėdami darant sprendimus, darbo vietose yra dar labiau mokomi.

daug kantrybės ir ištvermės išlaukti, juo labiau kad niekad nėra aišku, ar tos blogosios savybės yra tik pereinamieji reiškiniai, ar naujosios sistemos dalis. Žmonės tik tada ištvertų pereinamąjį laikotarpį, jei manytų, kad reformos laiduos esminį teisingumą, o ne ekonominį našumą[9]. Bet tokiu atveju kalbėtume jau ne apie socialinį planavimą, o apie socialinį judėjimą dėl reformų.

[9] Perėjimas į politinę demokratiją iš dalies rėmėsi tokio pobūdžio įsitikinimu.

BIBLIOGRAFINĖ APŽVALGA

I. Mechanizmai

Čia aptariami mokslinio aiškinimo klausimai nagrinėjami daugelyje knygų apie mokslo filosofiją. Vis dar geriausia pradėti nuo klasikinės knygos *Mokslinio aiškinimo aspektai* (Carl Hempel. *Aspects of Scientific Explanation*. New York: Free Press, 1965). Gera priežastingumo studija yra *Hume'as ir priežastingumo problema* (Tom Beauchamp and Alexander Rosenberg. *Hume and the Problem of Causation*. New York: Oxford University Press, 1981). Nė vienoje iš jų smulkiai nekalbama apie aiškinimą socialiniuose moksluose. Šią temą skaitytojas gali rasti knygoje *Evoliucinis aiškinimas socialiniuose moksluose* (Philippe van Parijs. *Evolutionary Explanation in the Social Sciences*. Totowa, N.J.: Rowman & Littlefield, 1981) arba mano knygoje *Technologinių permainų aiškinimas* (*Explaining Technical Change*. Cambridge University Press, 1983). Kritinį „pasakojimo" biologijoje vertinimą galima rasti *Nežabotame siekyje* (Philip Kitcher. *Vaulting Ambition*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1985). Daugelis Kitchero išvadų taikytina ir pasakojimui socialiniuose moksluose. Požiūris, kad socialinių mokslų pažangą užtikrina veikiau mechanizmų išmanymas, o ne vis tobulinamos teorijos, išdėstytas knygoje *Istorijos rašymas* (Paul Veyne. *Writing History*. Middletown, Conn.: Wesleyan University Press, 1984).

II. Norai ir galimybės

Ekonomistų požiūrį, kad pasirinkimą reikia aiškinti asmenų norais ir jų turimomis galimybėmis, galima rasti visuose mikroekonomikos vadovėliuose. Filosofų požiūris, jog pasirinkimas aiškintinas asmenų norais ir įsitikinimais, yra Donaldo Davidsono išdėstytas daugybėje įtikinamų straipsnių, išspausdintų jo rinktinėje *Straipsniai apie veiksmus ir įvykius* (*Essays on Actions and Events*. New York: Oxford University Press, 1980). Požiūris, kad žmonių norai iš esmės panašūs, o skiriasi tik jų galimybės, įrodinėjamas George'o Stiglero ir Gary'io Beckerio straipsnyje „De gustibus non est disputandum" (American Economic Review 67 (1977): 67-90). Marksistai ir Prancūzų struktūralistinės mokyklos atstovai kartais laikosi požiūrio, kad norai nėra (net jei jie įvairių žmonių skirtingi) svarbūs, nes suvaržymai tokie griežti, kad nelieka iš ko rinktis. Kaip norai veikia galimybes ir galimybės norus, kalbama mano knygų *Odisėjas ir sirenos* (*Ulysses and the Sirens*. rev. ed., Cambridge University Press, 1984) II skyriuje ir *Rūgščios vynuogės* (*Sour Grapes*. Cambridge University Press, 1983) III skyriuje. Mintis, kad esant strateginei

sąveikai gali būti geriau, kai galimybių mažiau nei daugiau, puikiai išdėstyta Thomaso Schellingo *Konflikto strategijos* 5 skyriuje (*The Strategy of Conflict*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1960). Bibliografiniai šaltiniai apie silpnavališkumą pateikiami žemiau (prie Trumparegystės ir toliaregystės).

III. Racionalus pasirinkimas

Įvadinį racionalaus pasirinkimo teorijos aiškinimą galima rasti Gary'io Beckerio ir Johno Harsanyi straipsniuose Jono Elsterio red. leidinyje *Racionalus pasirinkimas* (*Rational Choice*. Oxford: Blackwell Publisher, 1986). Santykis tarp norų, naudos ir veiklos yra puikiai išdėstytas R. Duncano Luce'o ir Howardo Raiffa'o *Žaidimuose ir sprendimuose* (*Games and Decisions*. New York: Wiley, 1957). Ten skaitytojas taip pat ras aiškias ir suprantamas žaidimų teorijos ir pasirinkimo esant rizikai teorijos formuluotes. Naujesnis (ir sudėtingesnis) įvadas į žaidimų teoriją yra Jameso Friedmano *Žaidimų teorijos taikymas ekonomikai* (*Game Theory with Applications to Economics*. New York: Oxford University Press, 1986). Mintis, kad tikslo-priemonių racionalumas gali būti pasmerktas, plačiau aiškinama mano knygos *Rūgščios vynuogės* II skyriuje. Racionalių įsitikinimų susidarymo ir racionalaus informacijos rinkimo problemos aptariamos daugelio straipsnių rinkinyje *Netikrumas ekonomikoje* (*Uncertainty in Economics*. New York: Academic Press, 1979), red. Peterio Diamondo ir Michaelo Rotschildo.

IV. Kada racionalumas nepritaikomas

Pasirinkimo neapibrėžtumas, atsirandantis dėl didelės nežinomybės, aptariamas Luce'o ir Raiffa'o knygos *Žaidimai ir sprendimai* 13 skyriuje bei Isaaco Levio, Peterio Gärdenforso ir Nils-Erico Sahlino straipsniuose Peterio Gärdenforso ir Nils-Erico Sahlino red. leidinyje *Sprendimų tikimybė ir nauda* (*Decision Probability and Utility*. Cambridge University Press, 1988). Levio knyga *Sunkūs pasirinkimai* (*Hard Choices*. Cambridge University Press, 1986) privaloma visiems, kurie domisi šiuo klausimu. Nežinau, kur būtų galima rasti bendrą neapibrėžtumo dėl taktinio netikrumo aptarimą, bet paskaičius Luce'o ir Raiffa'o *Žaidimų ir sprendimų* 90-94 p. bei Anatolio Rapoporto *Dviejų asmenų žaidimų teorijos* 137-143 p. (*Two Person Game Theory*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1966), paaiškėtų to sunkumo pobūdis. Tenkinimo teorija išplėtota Herberto Simono straipsniuose, surinktuose jo II knygos *Nudailinto racionalumo modeliai* tome (*Models of Rounded Rationality*. Cambridge Mass.: MIT Press, 1982). Silpnavališkumas išsamiai aptariamas Roberto Dunno knygoje *Silpnavališkumo galimybė* (*The*

Possibility of Weakness of Will. Indianapolis, Ind.: Hackett, 1987). Kaip „karšti", arba motyvaciniai, mechanizmai formuoja iracionalias nuomones, aptariama Davido Pearso knygoje *Motyvacinis iracionalumas* (*Motivated Irrationality*. New York: Oxford University Press, 1984) ir Leono Festingerio knygoje *Pažintinio disonanso teorija* (*A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1957). Kaip „šalti" mechanizmai formuoja iracionalias nuomones, aptariama Richardo Nisbetto ir Lee Rosso knygoje *Žmogiška išvada: Socialinio sprendimo strategijos ir trūkumai* (*Human inference: Strategies and Shortcomings of Social Judgment*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1980) ir daugelyje straipsnių, surinktų Danielo Kahnemano, Paulo Slovico ir Amoso Tversky'io red. knygoje *Sprendimas, esant netikrumui* (*Judgment under Uncertainty*. Cambridge University Press, 1982).

V. Trumparegystė ir toliaregystė

Įprastinė laiko nuvertinimo teorija (V.2 A brėžinys) išdėstyta Tjallingo Koopmanso straipsnyje „Pastovi nuosekli nauda ir nekantrumas" („Stationary ordinal utility and impatience"// *Econometrica* 28(1960): 287-309). Žinoma neįprastų atvejų (V.2 B brėžinys) studija yra R. H. Strotzo „Trumparegystė ir nenuoseklumas dinaminėje naudos maksimizacijoje" („Myopia and inconsistency in dynamic utility maximization"// *Review of Economic Studies* 23(1955-6): 165-180). Aptariant neįprastus atvejus tekste, daug kur remiamasi George'o Ainslie'io raštais, neseniai apibendrintais jo straipsnyje „Už mikroekonomikos", J. Elsterio redaguotoje knygoje *Daugeriopas aš* („Beyond microeconomics", in J. Elster, ed.// *The Multiple Self*. Cambridge University Press, 1986). Apie savikontrolę galima rasti Thomaso Schellingo knygos *Pasirinkimas ir padarinys* (*Choice and Consequence*) 3 ir 4 skyriuose bei mano knygos *Odisėjas ir sirenos* II skyriuje.

VI. Egoizmas ir altruizmas

Šio klausimo aptarimų galima rasti greit pasirodysiančioje Jane Mansbridge red. knygoje *Prieš savanaudiškumą* (*Against Self-Interest*. University of Chicago Press, netrukus bus išleista). Altruizmo ekonominiame gyvenime apžvalga yra Davido Collardo knygoje *Altruizmas ir ekonomija* (*Altruism and the Economy*. Oxford: Robertson, 1978). Kai kurie sociologinės psichologijos požiūriai šiuo klausimu išdėstyti Valeriano Derlega'o ir Januszo Grzelako red. knygoje *Kooperacija ir pagalba* (*Cooperation and Helping Behavior*. New York: Academic Press, 1982). Neortodoksinė sąsajos tarp šių dviejų motyvacijų teorija aiškinama Howardo Margoliso knygoje *Egoizmas, altruizmas ir racionalumas* (*Selfishness, Altruism and Rationality*. Cambridge University Press, 1982).

Skirtumas tarp įvairių altruistinių motyvų toliau nagrinėjamas mano knygos *Visuomenės cementas* (*Cement of Society*. Cambridge University Press, 1989) 5 skyriuje. Paternalizmo problemos aptariamos Rolfo Sartoriuso red. knygoje *Paternalizmas* (*Paternalism*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1983) ir Donaldo van DeVeero knygoje *Paternalistinė intervencija* (*Paternalistic Intervention*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1986).

VII. Jausmai

Vertingas straipsnių apie jausmus rinkinys yra Amélie Rorty red. knygoje *Jausmų aiškinimas* (*Explaining Emotions*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1980). Filosofinių jausmų teorijų apžvalga yra Williamo Lyono knygoje *Jausmai* (*Emotions*. Cambridge University Press, 1980). Psichologiniai aspektai nagrinėjami E. Izardo, Jerome'o Kagano ir Roberto B. Zajonco red. knygoje *Jausmai, pažinimas ir elgesys* (*Emotions, Cognition and Behavior*. Cambridge University Press, 1984). Tekste apibūdinama emocijų tipologija remiasi mano straipsniu „Liūdniau, bet išmintingiau? Racionalumas ir jausmai". (Sadder but wiser? Rationality and emotions/ / *Social science Information* 24(1985): 375-406). Priešprieša tarp savęs realizavimo ir vartojimo grindžiama Richardo Solomono ir Johno Corbito straipsniu „Priešiško proceso motyvacijos teorija" (An opponent-process theory of motivation/ / *Psychological Reviews* 81(1974): 119-145). Jausmų racionalumo klausimas nagrinėjamas Ronaldo de Sousa knygoje *Racionalumas ir jausmai* (*Racionality and the Emotions*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1987). Mintis, kad jausmai suteikia mūsų gyvenimui prasmę ir iškreipia mūsų pažinimą, eksperimentiniu būdu iš dalies palaikoma Laureno Alloy'o ir Lyno Abrahamsono straipsnyje „Depresuotų ir nedepresuotų studentų netikėtos nuomonės" (Judgements of contingency in depressed and non depressed students/ / *Journal of Experimental Psychology General* 10 (1979): 441-485) bei Peterio M. Lewisohno, Walterio Mischelo, Williamo Chaplino ir Russello Bartono straipsnyje „Socialinė kompetencija ir depresija" (Social competence and depression/ / *Journal of Abnormal Psychology* (89)(1980): 203-12). Pavydo aptarimo ieškokite Helmuto Schoecko knygoje *Pavydas* (*Envy*. Indianapolis, Ind.: Liberty Press, 1987). Dvi geros jausmų studijos yra Roberto Levy'io *Taitiečiai* (*The Tahitians*. University of Chicago Press, 1973) ir Malcolmo Buddo *Muzika ir jausmai* (*Music and Emotions*. London: Routledge & Kegan Paul, 1985).

VIII. Natūrali ir socialinė atranka

Kaip veikia natūrali atranka, gerai išdėstyta Elliotto Sobero knygoje *Atrankos pobūdis* (*The Nature of Selection*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1984) ir Philipo Kitchero *Nežabotas siekis* (*Vaulting Ambition*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1985). Socialinė atranka gerai aptariama Richardo Nelsono ir Sidney Winter knygoje *Evoliucinė ekonominių permainų teorija* (*An Evolutionary Theory of Economic Change*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982) bei Michaelo Faia knygoje *Dinaminis funkcionalizmas* (*Dynamic Functionalism*. Cambridge University Press, 1986).

IX. Patvirtinimas

Puikus vadovėlis yra Johno Staddono *Pritaikomasis elgesys ir mokymasis* (*Adaptive Behavior and Learning*. Cambridge University Press, 1983). Ją verta skaityti drauge su šiomis knygomis: Johno Staddono red. *Veiksmo ribos: individualaus elgesio paskirstymas* (*Limits to Action: The Allocation of Individual Behavior*. New York: Academic Press, 1980) ir Johno Dupré red. *Vėliausia geriausiems* (*The Latest on the Best*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1987). Apie patvirtinimo teorijos aktualumą žmogaus elgesiui skaitykite šiuos straipsnius: Richardo Herrnsteino „Biheviorinė alternatyva naudos maksimalizacijai" S. Maitalo red. knygoje *Taikomoji biheviorinė ekonomika* (*Applied Behavioral Economics*. London: Wheatsheaf Books, 1988) bei Williamo Vaughano ir Richardo Herrnsteino „Stabilumas, gerinimas ir natūrali atranka" L. Greeno ir J. Kagelo red. knygoje *Biheviorinės ekonomikos pažanga* (*Advances in Behaviorial Economics*. vol. I, Norwood, N.J.: Ablex, 1987).

X. Nenumatyti padariniai

Klasikinė šio reiškinio studija yra Roberto Mertono straipsnis „Nelaukti socialinių veiksmų padariniai" (The unanticipated consequences of social action// *American Sociological Review* 1 (1936): 894-904). Gera šiuolaikinė analizė yra Raymondo Boudono knyga *Nenumatyti socialinių veiksmų padariniai* (*The Unintended Consequences of Social Action*. New York: St. Martin's Press, 1981). Kai kuriuos loginius šios problemos aspektus aš nagrinėju 5 skyriuje savo knygos *Logika ir visuomenė* (*Logic and Society*. New York, Wiley, 1978). Ekonominė išorinių jėgų teorija su tam tikromis detalėmis aiškinama 3 skyriuje Partha Dasgupta ir Geoffrey'aus Healo knygos *Ekonominė teorija ir išsenkami šaltiniai* (*Economic Theory and Exhaustible resources*. Cambridge University Press, 1979) ir ne taip smulkiai Williamo Baumolo knygoje *Gerovės ekonomika ir valstybės teorija* (*Welfare Economics and the Theory of*

the State. 2d ed., London: Bell, 1965). Problema, kaip aiškinti veiksmus, atsižvelgiant į nenumatytus jų padarinius, nagrinėjama VIII ir IX skyriuose G.A. Coheno knygos *Karlo Markso istorijos teorija* (*Karl Marx's Theory of History*. New York: Oxford University Press, 1978), 3 skyriuje mano knygos *Technologinių permainų aiškinimas* (*Explaining Technical Change*. Cambridge University Press, 1983), Phillippe'o Van Parijso knygoje *Evoliucinis aiškinimas socialiniuose moksluose* (*Evolutionary Explanation in the Social Sciences*. Totowa, N.J.: Rowman & Littlefield, 1981) bei Arthuro Stinchcombe'o straipsnyje „Mertono socialinės sandaros teorija" Lewiso Cosero red. knygoje *Socialinės sandaros idėja: straipsniai Roberto Mertono garbei* (*The idea of Social Structure: Papers in Honor of Robert Merton*. San Diego, Calif.: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1974).

XI. Pusiausvyra

Suprantamas šios temos įvadas yra I skyriuje Wernerio Hildebrando ir A.P. Kirmano knygos *Pusiausvirinės analizės įvadas* (*Introduction to Equilibrium Analysis*. Amsterdam: North-Holland, 1976). Kita knygos dalis sudėtingesnė. Pusiausvyros sąvokos pobūdis ir vaidmuo išsamiai aiškinami šiose knygose: Johno Harsanyi'o *Racionalus elgesys ir derybų pusiausvyra žaidimuose bei socialinėse situacijose* (*Rational Behavior and Bargaining Equilibrium in Games and Social Situations*. Cambridge University Press, 1977) bei Johno Harsanyi ir Reinharto Selteno *Pusiausvyros atrankos žaidimuose bendra teorija* (*A General Theory of Equilibrium Selection in Games*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1988). Roberto Sugdeno knygoje *Teisių, kooperacijos ir gerovės ekonomika* (*The Economics of Rights*. Cooperation and Welfare. Oxford: Blackwell Publisher, 1986) keliama minčių ir yra rašoma apie bendresnes problemas. Sutartinos pusiausvyros sąvoka yra kilusi iš Davido Lewiso knygos *Susitarimas* (*Convention*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1969), kurioje remiamasi Thomaso Schellingo knygos *Konflikto strategija* (*The Strategy of Conflict*. Cambridge. Mass.: Harvard University Press, 1960) 2 skyriumi. Racionalių ir adaptyvių lūkesčių palyginimas nagrinėjamas atitinkamai pirmųjų bei antrųjų šalininkų požiūriu Davido Beggo knygoje *Racionalių lūkesčių revoliucija makroekonomikoje* (*The Rational Expectations Revolution in Macroeconomics*. Oxford: Allan, 1982) ir Hashemo Pesarano knygoje *Racionalių lūkesčių ribos* (*The Limits to Rational Expectations*. Oxford: Blackwell Publisher, 1987).

XII. Visuomenės normos

Šis skyrius iš esmės remiasi mano knygos *Visuomenės cementas* (*Cement of Society*. Cambridge University Press, 1989) 3 skyriumi. Vertinga empirinė apžvalga yra Roberto Edgertono knygoje *Taisyklės, lūkesčiai ir visuomenės tvarka* (*Rules, Expectations and the Social Order*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1985). Alternatyvus požiūris, labiau pabrėžiantis pažintinį normų vaidmenį, išreikštas Francesca'os Cancian knygoje *Kas yra normos?* (*What are Norms?* Cambridge University Press, 1975). Evoliucinis normų vertinimas pateikiamas Roberto Franko knygoje *Aistros tarp proto ribų* (*Passions within Reason*. New York: Norton, 1988). Gerą artimai susijusių pasitikėjimo reiškinių analizę galima rasti Diego Gambetta'os red. knygoje *Pasitikėjimas* (*Trust*. Oxford: Blackwell Publisher, 1988). Garbės kodeksai aptariami šiose knygose: R. MacMulleno *Korupcija ir Romos smukimas* (*Corruption and the Decline of Rome*. New Haven, Conn: Yale University Press, 1988) ir Christopherio Boehmo *Kraujo kerštas* (*Blood Revenge*. Lawrence: University Press of Kansas, 1984) – čia išvardyta vos keletas knygų. Normos, reguliuojančios pinigų vaidmenį, aptariamos Michaelo Walzerio knygos *Teisingumo sferos* (*Spheres of Justice*. New York: Basic Books, 1983) 4 skyriuje. Vartojimo normos išsamiai aptariamos Pierre'o Bourdieu knygoje *Pasižymėjimas* (*Distinction*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986). Norma prieš tarifų išpūtimą aptariama Stepheno Joneso knygoje *Prisitaikėliškumo ekonomika* (*The Economics of Conformism*. Oxford: Blackwell Publisher, 1984).

XIII. Kolektyvinė veikla

Dvi klasikinės knygos apie kolektyvinių veiksmų problemą yra Mancuro Olsono *Kolektyvinių veiksmų logika* (*The Logic of Collective Action*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1963) ir Russello Hardino *Kolektyviniai veiksmai* (*Collective Action*. Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press, 1982). Diagraminis dėstymas tekste yra iš Thomaso Schellingo knygos *Mikromotyvai ir makroelgesys* (*Micromotives and Macrobehavior*. New York: Norton, 1978). Kooperacija, iškilus pakartotinėms kolektyvinių veiksmų problemoms, nagrinėjama šiose knygose: Roberto Axelrodo *Kooperacijos evoliucija* (*The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books, 1984) ir Michaelo Tayloro *Kooperacijos galimybė* (*The Possibility of Cooperation*. Cambridge University Press, 1987). Sąlygos, skatinančios kolektyvinius veiksmus ar jiems kliudančios, smulkiai nagrinėjamos Pamela'os Oliver, Geraldo Marwello ir Ruy Teixeira straipsnyje „I kritinės masės teorija. Savitarpio priklausomumas, grupių nevienalytiškumas ir kolektyvinių veiksmų sukėlimas" žurnale *American Journal of Sociology* 91 (1985): 522–256 bei Geraldo Marwello,

Pamela'os Oliver ir Ralpho Prahlo „Socialinės sistemos ir kolektyviniai veiksmai: III kritinės masės teorija" straipsnyje, išspausdintame žurnale *American Journal of Sociology* 94 (1988): 502–534. Tarp empirinių studijų yra Samuelio Popkino *Racionalusis valstietis* (*The Rational Peasant*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1979) ir Johno Bowmano *Kapitalistiniai kolektyviniai veiksmai* (*Capitalist Collective Action*. Cambridge University Press, 1989).

XIV. Derybos

Dvi klasikinės nesudėtingos derybų studijos, pabrėžiančios tikrų derybininkų naudojamus manevrus bei gudrybes, yra Thomaso Schellingo *Konflikto strategija* (*The Strategy of Conflict*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1960) ir Howardo Raiffa'o *Derybų menas ir mokslas* (*The Art and Science of Negotiation*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1982). Formalios derybų teorijos, šioje srityje vyravusios iki 1980 metų ir iki šiol paplitusios, išdėstytos Alvin Roth knygoje *Aksiominės derybų teorijos* (*Axiomatic Theories of Bargaining*. New York: Springer, 1979). Vėlesnį požiūrį, ypač Ariel Rubinstein, galima rasti Alvin Roth red. knygoje *Derybų žaidiminiai-teoriniai modeliai* (*Game-Theoretic Models of Bargaining*. Cambridge University Press, 1985) bei Keno Binmore'o ir Partha Dasgupta red. knygoje *Derybų ekonomika* (*The Economics of Bargaining*. Oxford: Blackwell Publisher, 1986). Šiuolaikinė derybų teorija (palyginti) suprantamai išdėstyta Johno Suttono straipsnyje „Nekooperatyvi derybų teorija: įvadas" žurnale *Review of Economic Studies* 53 (1986): 709–724.

XV. Visuomeninės institucijos

Spontaniškai atsirandančios institucijos sprendžiant koordinacijos ir kolektyvinių veiksmų problemas aptariamos šiose knygose: Andrew Schotter'io *Visuomeninių institucijų ekonominė teorija* (*The Economic Theory of Social Institutions*. Cambridge University Press, 1981) ir Roberto Sugdeno *Teisių, kooperacijos ir gerovės ekonomika* (*The Economics of Rights, Co-operation and Welfare*, Oxford: Blackwell Publisher, 1986). Autoriai, pabrėžiantys institucijų vaidmenį mažinant visuomenės narių sandėrių išlaidas, yra Douglassas Northas ir jo knyga *Sandara ir pokyčiai ekonomikos istorijose* (*Structure and Change in Economic History*. New York: Norton, 1981) ir Oliveris Williamsonas bei jo knyga *Ekonominės kapitalizmo institucijos* (*The Economic Institutions of Capitalism*. New York: Free Press, 1985). Konstitucijų vaidmuo aptariamas Jono Elsterio ir Rune'o Slagstado red. knygos *Konstitucionalizmas ir demokratija* straipsniuose (*Constitutionalism and Democracy*. Cambridge University Press, 1988). Liaudies valios nustatymo problema aptariama šiose

knygose: Kennetho Arrow'o *Socialus pasirinkimas ir individualios vertybės* (*Social Choice and Individual Values*. 2 d ed., New York: Wiley, 1963) bei Williamo Rikero *Liberalizmas prieš populizmą* (*Liberalism Against Populism*. San Francisco: Freeman, 1982). Korupcijos priežastys ir padariniai apžvelgiami Arnoldo Heidenheimerio, Michaelo Johnstono ir Victoro LeVine red. knygoje *Politinė korupcija* (*Political Corruption*. New Brunswick, N.J.: Transaction Books, 1989).

XVI. Socialinės permainos

Informacijos apie kinų dinastijų ciklus galima rasti Edwino Reischauerio ir Johno Fairbanko knygoje *Rytų Azija: didžioji tradicija* (*East Asia: The Great Tradition*. London: Allen & Unwin, 1960). Palyginamąją perspektyvą galima rasti Carlo M. Cipolla red. knygoje *Imperijų ekonominis nuosmukis* (*The Economic Decline of Empires*. London: Methuen, 1970). Dvi puikios XVII ir XVIII amžių europietiškų revoliucijų studijos yra Lawrence'o Stone'o *Anglų revoliucijos priežastys* (*The Causes of English Revolution*. London: Routledge & Kegan Paul, 1972) bei Alexiso de Tocqueville'io *Senasis režimas ir prancūzų revoliucija* (*The Old Regime and the French Revolution* – daug leidimų). Tarp gerų knygų apie vokiečių, rusų ir kinų revoliucijas yra Theodore'o Hamerow'o *Restauracija, revoliucija, reakcija: ekonomika ir politika Vokietijoje 1815–1871 metais* (*Restoration, Revolution,Reaction: Economics and Politics in Germany, 1815–1871*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1966), Leono Trotsky'o *Rusų revoliucijos istorija* (*The History of the Russian Revolution*. London: Pluto Press, 1977) bei Yung-fa Cheno *Revoliucijos rengimas: komunistinis judėjimas rytų ir centrinėje Kinijoje 1937–1945 m.* (*Making Revolution: The Communist Movement in Eastern and Central China, 1937–1945*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1986). Planinių socialinių pasikeitimų aiškinimai daugiausia remiasi mano knygos *Saliamoniški sprendimai* (*Solomonic Judgements*. Cambridge University Press, 1989) IV skyriumi. Panašią skeptišką analizę galima rasti Friedricho Hayeko knygoje *Įstatymai, įstatymų leidimas ir laisvė* (*Law, Legislation and Liberty*. 3 vols., London: Routledge & Kegan Paul, 1978).

Asmenvardžių rodyklė

Andersen H. C. 85
Butler S. 60
Descartes R. 146
Dickinson E. 64, 148
Donne J. 60, 66
Ferguson A. 84
Freud S. 39, 50
Golding W. 42
Hegel G. W. F. 84
Hempel C. 12
Hobbes T. 42, 93
Hume D. 33, 42
James W. 50
Kant I. 55, 123
Keillor G. 53, 114
Keynes J. M. 36
Mandeville B. 89
Marx G. 130
Marx K. 22, 84, 148
Pascal B. 38
Sandemose A. 67
Sartre J.-P. 88
Smith A. 84, 89
Tennyson A. 60
Tocqueville A. 11, 20-22, 27, 61, 149, 150
Turnbull E. 64, 148
Veyne P. 33

Elster, Jon

El-179 Socialinių mokslų elementai / Jon Elster; iš anglų k. vertė Auksė Mardosaitė. – Vilnius: Vaga, [2000]. – 167 p. – Atviros Lietuvos knyga: ALK, ISSN 1392-1673

Asmenvardžių r-klė: p. 167.

ISBN 5-415-01487-X

Socialinių mokslų įvadas. Plačiai analizuojami priežastiniai mechanizmai, individo ir kolektyvo santykiai.

UDK 30

Jon Elster
SOCIALINIŲ MOKSLŲ ELEMENTAI

Redaktorė P. Vitkuvienė
Meninis redaktorius R. Čeponis
Dailininkė A. J. Krasauskaitė
Korektorė L. Girevičienė
Maketavo A. Gecevičius

Užsakymas 314
Leidykla VAGA
Gedimino pr. 50, LT-2600 Vilnius
Spausdino AB „Vilspa"
Viršuliškių skg. 80, LT-2056 Vilnius

JONAS ELSTERIS (g. 1940 m. Norvegijoje) – žymus mokslininkas, Kolumbijos universiteto (JAV) socialinių mokslų profesorius. Savo veikaluose jis analizuoja socialinių mokslų metodologiją, teisingumą, socialines permainas, marksizmą. *Socialinių mokslų elementai* aiškina racionalų pasirinkimą bei priežastinius mechanizmus. J. Elsteris apibūdina įvairiausias neracionalumo formas – norų painiojimą su tikrove, rūgščių vynuogių reiškinį ir nedalyvavimą kolektyvinėje veikloje. Jis parodo, kaip mes tai patiriame konkrečiose gyvenimo situacijose – derėdamiesi dėl atlyginimo, ekonominėse bendrijose, per politinius streikus, rinkimus.

Tai nepaprastai aiškus ir suprantamas socialinių mokslų įvadas tiems, kurie studijuoja politinius mokslus, filosofiją, sociologiją ir ekonomiką. Ši knyga įdomi ir eiliniams skaitytojams, norintiems geriau suprasti, kokios jėgos valdo žmogaus elgesį.

CEU

ISSN 1392-1673
ISBN 5-415-01487-X

Rekomenduojama kaina 11 Lt.

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su dvidešimto amžiaus humanitarinių mokslų pagrindais. Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA